

אתרים מגזין 7

כשראש ממשלה מבקש - לא מסרבים

לא רבים יודעים כנראה, אך יהודה דקל (1929-2008), מי שהיה – בין שאר תפקידיו מנכ"ל המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית ויו"ר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל – היה בצעירותו כוכב שביט בתחום המחקר החקלאי וניבאו לו עתיד מזהיר.

עתיד זה נקטע בשל מניע... ציוני, ועקב בקשה-תביעה מיוחדת של ראש הממשלה הראשון דוד בן-גוריון.

יהודה דקל, בוגר מקוה ישראל, לוחם פלמ"ח, סא"ל מיל. בצה"ל היה סטודנט מבריק בחוג לחקלאות של האוניברסיטה העברית. באביב 1957, בהיותו בן 28, קיבל את התואר השני - מוסמך בחקלאות (M.Sc.Agr.), בליווי הערה מחמיאה: "סיים את לימודיו בהצטיינות יתרה".

ההצטיינות היתרה הזו נבעה מעבודת מחקר פורצת דרך שערך דקל במשך חודשים ארוכים, בימים ובלילות! בשדות הכותנה של מדינת ישראל. הוא חיפש דרך איך לגרום, בריסוס, ל"שלכת" מבוקרת של עלים שתאפשר קטיפה כותנה ממוכן, ולא ידני עתיר ידיים עובדות, שהיה מקובל עד אז.

המאמץ עלה יפה. הוא ניסה שיטות מגוונות ב-90 חלקות, בעזרת חומרי ריסוס שונים, עד שהגיע לתוצאה אופטימלית, וכדבריו: "יום אחד הגעתי אל חלקת הניסוי שלי ואת פניי קידם המחזה שכל כך ייחלתי לו: בתת-חלקה אחת ראיתי בסיפוק רב קבוצת צמחי כותנה שעליהם נשרו כמעט כולם".

מעתה הדרך הייתה פתוחה אל סיום עבודת הגמר, ומה שחשוב לא פחות: החל עידן קטפות הכותנה הממוכנות.

יהודה היה מאושר. מוריו בפקולטה לחקלאות המליצו לו לצאת ללימודי תואר שלישי (דוקטורט) בארצות הברית. הוא נרשם לאוניברסיטת צפון קרוליינה, במעמד של חוקר-עמית, עם מלגה נדיבה. יהודה, רעייתו נחמה ובנם אבישי בן ה-7 התכוננו לנסיעה בת שנים אחדות מעבר לים. הדירה השכורה הוחזרה לבעליה, חבר בארצות הברית שכר למענם דירה, המזוודות הוכנו והוזמנו כרטיסי הפלגה באנייה לניו-יורק, בימים של טרום הטיסות.

ימים אחדים לפני ההפלגה הזעיק אותו ד"ר רענן וייץ, מנהל המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית ותבע ממנו לבטל את כל ההכנות ולהישאר בארץ: "עליך להשתלב מיידית בצוות התכנון והפיתוח של חבל חדש בדרום – חבל לכיש. אני צריך אותך שם מחר בבוקר. אני צריך שם אדם שאפשר לסמוך עליו".

יהודה הודיע לרענן וייץ שהדבר בלתי אפשרי והוא נחוש בדעתו להפליג תוך זמן קצר לארצות הברית. וייץ לא ויתר: "מה שאני מציע לך זה התפקיד היוקרתי והמאתגר ביותר שקיים במחלקה להתיישבות. תפקיד שכל כולו ציונות צרופה... ואשר ללימודים – יהיה לך זמן ללמוד מאוחר יותר".

יהודה דקל עמד בסירובו ואז הופעלו עליו מכבשים כבדים יותר. בין השאר זימן וייץ את רעייתו של יהודה, נחמה לביתו, ולחץ גם עליה. כשזה לא עזר, התקשר אל יהודה שר האוצר לוי אשכול, שכיהן בזמנית גם כראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, וצירף את כל כובד משקלו. לשווא: יהודה היה איתן בדעתו לצאת

ללימודי הדוקטורט בארצות הברית. או-אז הופעל המכבש הגדול מכולם: ראש הממשלה ושר הביטחון **דוד בן-גוריון**. הוא לא פעל ישירות, אלא נקט בשיטה הצבאית המתוחכמת של "גישה עקיפה".

בן-גוריון פנה אל **אליהו דובקין**, עמיתו להנהגה מימי "המדינה שבדרך", חבר הנהלת הסוכנות ומי שהיה "**שר העלייה**" בטרם מדינה ואחד מ-37 חותמי מגילת העצמאות. הוא תבע ממנו ללחוץ על יהודה, בהיותו חותנו, אביה של נחמה רעייתו...

הפעם הלחץ עזר. משפחת דקל הצעירה נשארה בארץ ויהודה היה עד מהרה לאחד ממקומי ומבססיו של חבל לכיש. המשפחה עברה לגור באשקלון והשאר, כמו שנהוג לומר ולכתוב – היסטוריה.

לימים, כשנשאל יהודה מדוע "נכנע", השיב בקצרה: "**כשראש ממשלה מבקש – לא מסרבים**".

דבר העורכת

העוסקים בהגנה על נופי טבע ועל מורשת תרבותית, מוחשית ולא מוחשית, ובמאמץ לשימורם, נהגו במשך שנים להפריד בין שתי התופעות. ההפרדה התבססה על הטענה שמדובר בשני נושאים בעלי מאפיינים שונים, המשליכים על דרכי הטיפול בהם. השמירה על הנוף הטבעי מתייחדת במזעור ההתערבות של האדם, ואילו ההגנה על היצירה התרבותית ושימורה נדרשים להתערבות מרובה יותר. כאשר מדובר במורשת תרבותית מוחשית יש להתערבות אין-ספור צורות: ייצוב, שחזור, שיקום, שימור מחמיר ושימור חלקי ועוד ועוד.

השינוי בגישה המפרידה חל כשהשיח החברתי השתנה, ועמו גם הערכים שזכו להדגשה: דאגה לקיימות של נופים ונכסי תרבות לאורך זמן, צדק סביבתי, צדק חברתי, אחריות דור ההווה לדורות הבאים, רוח המקום, שייכות למקום והבלטת השונות של מרחבים ושל קהילות ומדינות. הדגשה זו תרמה לצירופן של הגדרות חדשות לאפיון המורשת התרבותית ומורשת הטבע. ההגדרות החדשות התייחדו בהרחבה ובהכללה והחליפו את ההתמקדות בפריט נופי או תרבותי בודד ובערכים המייצגים תופעת טבע ייחודית, אירוע היסטורי חשוב או סגנון אדריכלי יוצא דופן. בהתפתחות זו נכללו העניין הגובר בנופי תרבות וההחלטה שהתקבלה בשנת 1992 וההחלטה שהתקבלה בשנת 1992 בוועדה העולמית למורשת טבע ותרבות שבחסות אונסקו לצרף להגדרות הנופים והנכסים הראויים להיכלל ברשימת המורשת העולמית גם תופעות המייצגות את המפגש בין הטבע ליצירה התרבותית.

הצירוף הלשוני "נופי תרבות" לא היה חדש, אבל עד שנות התשעים הדיון בו התמקד ביחסי אדם ונוף ובטביעת אצבעו של האדם בנוף. משנות התשעים ואילך הוא כולל את ההכרה באיזון המתקיים בין הטבע ליצירה התרבותית; לא ניתן להבין את האחד בלי להבין את האחר, ויחד הם מייצגים מרחב רב-תפקודי. ככזה ניהולו מחייב שילוב בין שלושה תהליכים: (1) חשיפת ערכי המרחב - הטבעיים, האקולוגיים, החברתיים והתרבותיים; (2) בחירה של ייצוגים הנמצאים בו ומבטאים ערכים אלה; (3) פיקוח על הפיתוח המתקיים במרחב ואיתור דרכי הגנה עליו, על ערכיו ועל הייצוגים הנבחרים.

אתרים - המגזין 7 מציג את התפתחותו של המונח "נופי תרבות" ואת מגוון התפיסות המייצגות אותו. כמו כן במאמרים ובסקירות משולבת פרידה מסעדיה מנדל, פרופסור ואדריכל ומי שליווה במשך שנים את מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל והיה שותף לעיצוב דרכה ודמותה.

כתמיד, המגזין פותח במאמר שמטרתו להבהיר ולהניח את הבסיס התיאורטי שנבחר לעיתון. "נופי תרבות - היבטים שונים למפגש בין האדם לבין הנוף" מציג את התמורות שחלו במהלך השנים בצירוף הלשוני "נופי תרבות", בהגדרותיו ובהתייחסות אליו מצד גורמים ממסדיים וקהילות חברתיות. מיד אחריו מופיע עיבוד של מאמר שנכתב באנגלית ושפורסם בשנת 1999 וכותרתו "מגמות בהתפתחות נוף תרבות באירופה: תחזיות לפיתוח בר קיימא". לכתובת המאמר חברו שני חוקרים הולנדים, וילם ווס (Vos) והרמן מיקס (Meekes) שסיכמו את השינויים שחלו לאורך השנים ביחס החברה באירופה לנופי תרבותה ולהכרה בתכונותם העיקריות, היותם רב-תפקודיים.

יעל אלף במאמר שכותרתו "התנצרותו של נוף: נופי תרבות אסוציאטיביים בצפון הכנרת" מנתחת את היחסים שבין הנוף הגלילי לבין סיפורי הבשורה ומסורות הצליינות כבסיס להערכתו, לבחינת משמעותו ולאור זאת, לשימורו. העובדה שנוף תרבות זה מייצג ערכים אוניברסליים וניסיונות להכלילו ברשימת המורשת העולמית הובילו להחלטה לצרף למגזין גם את תרגומו לאנגלית. מטרת התרגום לקדם את הפצתו של העיתון מחוץ לגבולות מדינת ישראל ולעניין קוראים וחוקרים בחו"ל בעשייה ובמחקר הישראלי בנושאי המורשת התרבותית.

ענת ברלוביץ' ורון סרודי חברו לכתובת מאמר המתמקד בנופי תרבות חקלאיים ובמשארים שנקשרים בהם. במאמרם "נופי תרבות במרחב הארץ-ישראלי: המקרה של הטרסות החקלאיות" נסקרת תפוסתה של התופעה, מאפייניה, חשיבותה והקריאה לשמרה. **צעירה מרואני** סוקרת את "חזון הפארק הלאומי ברמת גן ומימוש" ומתמקדת בראשונותו - דוגמה לפארקים שנוסדו בעקבותיו, בערכיו ובמעמדו עבור קהילת רמת גן.

שני מאמרים בעיתון זה מתמקדים במורשת ביטחון. **יאיר ורון** סוקר את ערכיהם האוניברסליים והמקומיים של נופי תרבות ושל נכסים בנויים הנקשרים בביטחון, באירועי מלחמה ובצורכי הגנה. **ערן תירוש** מתמקד במשארים שהותירה מלחמת העולם הראשונה במרחב הארץ-ישראלי וסוקר את האירועים שנקשרו בהם ואת ערכיהם עבור האוכלוסייה העכשווית.

לביא שי בוחן את תפקידו של הצילום בתיעוד נופי תרבות. באמצעות סדרת צילומים של שכונת באב א-זהרה בירושלים מן השנים 1850-1948 הוא חושף את התפתחות השכונה ואת הגורמים הפעילים בה ומעצבים אותה. **אבי ששון** מתמודד עם הקטגוריה של נוף תרבות מתמשך, ולאורה הוא בוחן את ערכם ההיסטורי של המחצב הטבעי ושל חרושת האבן והסיד. נופי תרבות שיש להם ביטוי צירי מרחבי זוכים לבחינה בשני מאמרים: **זאב גרינברג** מנתח את שביל הפצועים שבין חצר תל-חי לכפר גלעדי, בוחן את התחנות שלאורכו, מאפיין ותווה על המסרים המועברים בהן. **מיכל הלוי-בר** מאפיינת את הדרך שבין יפו וירושלים, דרך היסטורית שהתוואי שלה תואם את הנתיב העכשווי. הדרך והמשארים שלאורכה מייצגים נוף תרבות שרבים משרידיו כבר אינם פעילים, אך הם אמצעי לשחזור נופי עבר.

שלושה מאמרים מתמקדים בגנים ובפארקים לאומיים ומנתחים את המפגש המתקיים בהם בין הנוף הטבעי לנכסי המורשת התרבותית הבנויה. **שירלי גלעד-אילסר** במאמרה "יער ראש ציפור: על הטבע בתכנון פארק הירקון" בודקת את תכנונו ומנתחת את מידת ההתערבות של הרשויות והמתכננים בעיצוב נופיו. **דרור סגל** מציג את גן השלושה שבעמק המעיינות ומתעמק בקטע מתוכו שבעבר שימש "אסקלפיון", תיאטרון מים. לטענתו, השימוש בגן ובמימיו כיום מייצג נוף תרבות אורגני מתמשך. **עובד יבין** חוזר גם הוא לעסוק בנופי המים שבעמק המעיינות, אלא שהוא מתמקד בניהול נחל חרוד; במאמרו "נוף תרבות בנחל חרוד: דילמות ואיזונים" מודגש הצורך בניהול השוקד על איזון בין ערכי הנוף לבין פיתוחו ועל התאמתו לצורכי האוכלוסייה.

לצד מאמרים המציגים מחקר ודין כולל העיתון כמה סקירות של נופי תרבות במרחב הישראלי. באלה נכללת סקירתה של **הגר ראובני** את המרחב הביסופרי במועצה האזורית מגידו; סקירתה של **פני גולדשמיד** את נופי התרבות במועצה האזורית יואב; וסקירתו של **גובי קרטס** את הבנייה בדרום סיני בשנים 1970-1980. סקירה זו מוקדשת ל**סעדיה מנדל**, ומציגה את תפיסתו התכנונית ואת

קריאתו לשלב את הבנייה בנופי המדבר. לעיתון צורף נספח, בשפה האנגלית ותרגום בשפה העברית, להצהרה שהתקבלה בשנת 2011 בוועידה הכללית של אונסקו בנושא נופים אורבניים היסטוריים. ההצהרה מעידה על ההרחבה שחלה בדיון בדבר מאפייניהם של נופי תרבות והכללתם של מרקמים ונופים עירוניים בתוכו.

כמו בגיליונות הקודמים של המגזין, גם בגיליון זה מצטרפת לכתבות השונות פסקה פותחת השוזרת את המאמרים ומלכדת אותם סביב הנושא המרכזי - נופי תרבות וההיבטים השונים. לקישוריות זו שתי מטרות נוספות: האחת - להרחיב את קהל הקוראים, החוקרים והמתעניינים בנושא השימור. השנייה - להציג בפני כל אלה את תחום הדעת ואת השיח המתקיים בו, ההגדרות, המגמות והגישות המשתנות.

פרופסור עירית עמית-כהן

הנופים שלנו, הנופים שעיצבנו - הילכו שניהם יחדיו? בלתי אם...?

קוראים וקוראות יקרים ויקרות,

גיליון מס' 7 שם במוקד הווייתו את השיח המשותף שבין נוף הסביבה, נוף הטבע, לבין המורשת התרבותית מעשה ידי האדם.

בבואו של הגיליון לדון ביחסי טבע וסביבה, שהם מעשי הבריאה, לבין ההשפעות והיצירה של האדם, עושים הכותבים ועורכת המגזין צעד אמיץ ומשמעותי: ניסיון "לגלף" מוטיב מרכזי בשיח הזה, המהותי לאורחות חיינו.

אני חוזר לחוויה של תרבות, נוף ואדם; הזמן - אמצע שנות התשעים של המאה הקודמת; המקום - תל נעמה (נועיימה), תל ארכיאולוגי (מעשה ידי אדם) מצפון-מערב לקיבוץ כפר בלום, ליד צומת גומא. וזה הרקע: בשנות הארבעים של המאה הקודמת התיישבה כאן משפחת שוורץ, חלוצים שמוצאם מווינה, ובנתה את משק המדגה הראשון בארץ ישראל. האחים שוורץ התיישבו על תל נעמה, מתחתיהם שכבות בנות אלפי שנים - EB1, EB2 וברונזה מאוחרת.

מאחר שהיו יזמים וחלוצים בכל מאודם, המשק שהקימו, משק שוורץ, תוכנן על ידי אחד מטובי האדריכלים, אריה שרון, שהותיר לנו מורשת בנויה במקומות רבים בישראל. לימים, בשנות השישים של המאה הקודמת, נעזב משק שוורץ, ובריכות הדגים שיצרו כאן (נוף תרבות כשלעצמן) הועברו למשקים בסביבה.

יוזמה של כמה חברים בגליל העליון לחדש את המקום ולעשותו מוקד לתרבות ולאמנות נתקלה בסירובה של רשות העתיקות. בניסיון לקדם את היוזמה בכל זאת נקבעה פגישה על התל באחד מימי החורף של שנת 1996. ישבנו שם ביחד: אמיר דרורי, מנהל רשות העתיקות; פרופ' וסיליוס צפיריס, ראש תחום חפירות וסקר ברשות העתיקות; וד"ר צביקה גל - ארכיאולוג מחוז צפון ברשות העתיקות. איתנו היו אנשי המועצה לשימור אתרים, יוסי פלדמן ואנוכי, היזמים ושלמה קסל, בן כפר בלום, אמן וצייר, שהחל בפעולות שימור של אחד ממבני המגורים של אריה שרון. הדיון נסב סביב השאלה האם וכיצד ניתן לחדש את פעילות האדם על התל, שחלים עליו חוקים מחמירים בהיותו תל ארכיאולוגי. בתום השיחה ביקש פרופ' וסיליוס צפיריס, יווני, לומר כמה מילים. וסיליוס, שנקלע לישראל והתאהב בה, היה מחופרי ומחוקרי הבניאס.

אצטט את דבריו כפי שנרשמו בזיכרוני: "ביני לביני אומר לכם - איזה מין עם משונה אתם! העם היהודי, שלו היסטוריה עשירה, עיקרה בארץ ישראל שמתחת לפני השטח. המדינה משקיעה מיליונים

בחפירות, במחקרים, בפרסומים, באכיפה ובשמירה על הארכיאולוגיה שלה, והנה כל מה שהוא בגדר המעשה הציוני, שעל פני הקרקע, כל זה פחות חשוב לכם... באמת עם משונה..."

הדברים מגלמים בעיניי את מהותו של השיח הזה, השיח ההכרחי שבלעדיו, ללא ההרמוניה המתחייבת, אין לא נופים ולא עיצוב תרבות.

הגיליון יוצא לאור כחצי שנה לאחר פטירתו של פרופ' אדריכל סעדיה מנדל שהיה יו"ר הוועד המנהל של המועצה במשך שנים רבות.

כיו"ר המערכת של המגזין תרם מכישוריו לאופיו ותוכנו של מפעל זה. אדריכל גבריאל קרטס הקדיש מאמר לזכרו המתבסס על עבודתם המשותפת במרחבי סיני. דמותו של סעדיה תחסר לנו בהמשך הדרך.

תודה מקרב לב לכותבים ולחוקרים שעמלו על הכתיבה והמחקר; לעורכת פרופ' עירית עמית-כהן על מאמצייה הגדולים להוצאת מגזין זה וקודמיו, המתווים את הדרך למפעל כה חשוב; לעידית מי-דן, עורכת המשנה ולעירד צפריר המסייע בידה; לאורנה יזכירוביץ המעצבת הגרפית; לעורכת הלשון נירית איטינגון, ולאנשי ההפקה ניב עמיר וצוות העובדים המסור בחברת P.M.I.

מפעל **"אתרים - המגזין"** יוצא לאור במסגרת הספרייה ע"ש **יהודה דקל**, איש הנופים, איש הארץ וממעצבי נופי התרבות - בשירותו בפלמ"ח, בהקמת קיבוץ יראון ובתפקידיו הרבים במוסדות המדינה וכמנכ"ל המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית. **תודתנו נתונה למשפחת דקל** על תרומתה ולבועז דקל, בן המשפחה, העושה כל מאמץ לסייע בהפקתו של המגזין.

שלכם,

עמרי שלמון

מנכ"ל

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

נופי תרבות - היבטים שונים למפגש בין האדם לבין הנוף

עירית עמית-כהן

גידול האוכלוסייה, הלחץ על הקרקע, הפיתוח המואץ, הדאגה הגוברת להידלדלות משאבי הנוף - הקרקע, המים והמחצבים - לצד החשש לפגיעה בנכסי תרבות, חידדו את ההכרה בדמיון הערכי שבין הנוף הטבעי לנכסי המורשת התרבותית, בתלות ביניהם ובחלקם בעיצובה של סביבה, סביבת האדם והסביבה הנופית. ההבנה ששניהם הם חלק מאותה סביבה ותלויים זה בזה הובילה במהלך כל התקופות לתהייה בדבר מהות המפגש המתקיים ביניהם והאפשרות לצרפם תחת הגדרה אחת, "נוף תרבות". מטרת מאמר זה היא לסקור את התפתחות המונח נוף תרבות, לדון במהות המפגש בין הנוף הטבעי לנכסי המורשת התרבותית, ולבסס את הטענה כי הדיון בצירוף הלשוני וניתוח המפגש בין הנוף הטבעי לתרבותי יחדד את ערכיהם של נופי התרבות ויקדם את שימורם.

מילות מפתח: נוף טבעי, סביבה, מורשת תרבותית, הגנה, שימור, ניהול משלב

פתח דבר: טבע, סביבה, נוף ותרבות

במשך מאות בשנים הופרד הדיון המחקרי בטבע, בנוף ובסביבה מהדיון בתרבות. כך קרה שתיאורים ספרותיים ומחקרים שכותרתם כללה את המונחים סביבה, נוף או טבע התמקדו במשאבי טבע, בתוואי הנוף, במקורות מים, בקרקע ובהקפדה. במקרים שבהם הוסב הדיון ליחסי אדם וסביבה או אדם ונוף הושם דגש על היחסים בין התנאים הפיזיים לבין שימושי הקרקע, ובעיקר לפעילות החקלאית הנשענת על ניצול משאבים טבעיים. במהלך השנים תרם דגש זה להתפתחות של תפיסות דתיות, אידאולוגיות וחוויות רוחניות, ואלה - ליצירות אמנות מגוונות. ההבחנות בין סביבה, נוף וטבע החלו להתחדד ככל שהנושא החברתי נעשה חלק מהשיח החברתי, והצירופים איכות הסביבה, אחריות האדם לסביבתו ופיתוח בר קיימא זכו בו למעמד מרכזי. התפתחויות אלה הובילו להפרדה ברורה יותר בין הדיון בנוף הטבעי ובשמורות טבע לבין הניתוח הסביבתי. המונח סביבה התרחב וכלל לא רק את הסביבה הטבעית - הנוף הטבעי, הקרקע, המים, המחצבים והמבנה הגיאולוגי - אלא גם את סביבת האדם. בזו האחרונה נכללו מרקמים בנויים, גנים מעוצבים, מטעים ושדות, היחסים בין האדם והטבע וההשלכות של האחד על האחר.

השינוי קידם הצגה של דרכים חדשות למיון הסביבות השונות, סביבת הנוף הטבעי והתרבותי, וגם חיפוש אחרי מונח שידגיש את המפגש בין השתיים, ולא את המפריד ביניהן. ואכן, הצירוף הלשוני "נוף תרבות" ייצג מפגש זה והועדף על הגדרה כמו נוף מעורב (mix landscape), שהוצגה באמנה למורשת טבע ומורשת תרבות בשנת 1972, אך חסרה בה הדגשת התלות ההדדית בין שתי המורשות.

במאה ה-20 התבסס בשיח המחקרי הצירוף הלשוני נוף תרבות וגם זכה להגדרות מגוונות, שניתן למיין לשתי גישות עיקריות: הגישה האחת גרסה כי נופי תרבות הם אותם נופים טבעיים שהושפעו מפעילות האדם או עוצבו על ידו. על פי גישה זו האדם הוא ששולט בנוף, "מאלפו" ומתאימו לצרכיו. הגישה האחרת הדגישה את החיבור ואת האיזון בין האדם והטבע, ומשום כך, לשיטתה, נופי תרבות הם תוצר של מפגש זה: "Cultural landscapes represent the combined works of

"nature and of man" (UNESCO, 1992). שתי הגישות זיכו גם את הסביבה בהרחבה - היא כוללת לא רק את מגוון הנופים, השטחים הפתוחים, הנופים הטבעיים, השטחים החקלאיים ואת נכסי התרבות, אלא מתאפיינת ברב-תפקודיות.

מטרת מאמר זה היא להציג את ההתפתחות שחלה במחקר נופי התרבות משלהי המאה ה-19 ואילך, את תפקידיו של נופ זה ואת ניהולו, ובכך לשמש מסד תיאורטי למאמרים המכונסים בגיליון זה, **אתרים - המגזין 7**.

נוף תרבות - התפתחותו של מונח

המונח נופ תרבות איננו זר בשדה המחקר. עד לשנות התשעים של המאה ה-20 התמקדו חוקרים בהתפתחותו של הנוף הטבעי, באפיונו ובחלקו של האדם בעיצובו. פרידריך ראצל (Ratzel), גיאוגרף חוקר גרמני בן המאה ה-19 ומי שייסד את תחום הדעת הגיאוגרפיה התרבותית, התמקד בהשפעת האדם על הסביבה, ובלשונו שלו: נופ תרבות מבטא את המפגש בין האדם, תפיסותיו וצרכיו, לבין הסביבה הטבעית (Head, 2017). בשנת 1899 הגדיר הגיאוגרף אוטו שלוטר (Schlüter, 1899), חוקר גרמני גם הוא, את הנוף הטבעי כנוף מקורי שהיה קיים לפני התערבות האדם, ואת נופ התרבות כנוף שהאדם יצר וקבע את תפקודיו.

בשנת 1925 הרחיב הגיאוגרף האמריקני קרל סאוור (Sauer) את הדיון בנופי תרבות וקבע כי התבוננות האדם במרחב מבוססת על הכרתו בשילוב המתקיים בין היסודות הפיזיים והתרבותיים. משום כך נופי תרבות הם סך כל התצורות שהאדם "מלביש" על המשאבים הטבעיים; אין ביכולתו של האדם להוסיף על משאבים אלה, אך הוא יכול לעצבם ולפתחם לצרכיו (Sauer, 1925: 24). כמו קודמיו טען סאוור שהאדם הוא שמגדיר את הנופים, הם חלק בלתי נפרד מעולמו המוחשי, מאמונתו ומיצירתו, ועובדות אלה הן שמקנות לנוף את התואר נופ תרבות (Jones, 2003). בשנות השבעים והשמונים זכה הצירוף הלשוני "נוף תרבות" להרחבה ונקשר בנושאי תכנון וניהול סביבתי. התפתחות זו נבעה מהחששות הגוברים לפגיעה במשאבי הסביבה עקב גידול אוכלוסיית העולם והביקוש הגובר לקרקעות לבנייה ולתשתיות. חששות אלה התגברו בשנות התשעים.

בשנות התשעים של המאה ה-20 אימצו גופים בין-לאומיים את המונח נופ תרבות כחלק ממגמות השימור. בעוד בשנים קודמות, בעקבות החשש הגובר מהידלדלות הקרקע, מקורות המים ואוצרות הטבע כוון השימור בעיקר לסביבה הטבעית, ובשנות השבעים של המאה ה-20 - לנכסי מורשת תרבותית, הרי עתה שמו להם גופים בין-לאומיים אלה למטרה לשכנע את מדינות העולם להימנע מפיתוח לא מבוקר של הנופים המייצגים את המפגש בין הטבע והתרבות ולדאוג לקיימותם לאורך זמן. ההכרה בחשיבות הן של הטבע הן של התרבות, והידיעה שכדי לשמר את מפגשם הייחודי נדרשים חוקים ומערכות ניהול ופיקוח, הובילו בשנת 1992 להחלטת הוועדה למורשת עולמית שבחסות אונסקו לעדכן את ה"מדריך למשתמש" (Operational Guide), מדריך שנועד להתוות דרך לשימור עבור מדינות החתומות על אמנת מורשת טבע ומורשת תרבותית, 1972. בעדכון צורפה ההגדרה "נוף תרבות" לרשימת האתרים הזכאים להיכלל ברשימת המורשת העולמית (Aitchison, 1995; Eidsvik, 1993; Ressler, 2006).

ההגדרה משנת 1992 קבעה שקיימים ברחבי העולם נופי תרבות רבים המייצגים את השוני בין האזורים והמדינות. נופים אלה נבדלים מנוף טבעי משום שמתקיים בהם שילוב של טבע ומעשה ידי אדם. הם ממחישים את התפתחות האדם וההתיישבות לאורך ציר הזמן בזיקה לתנאים הפיזיים ובהשפעתם של תהליכים חברתיים, כלכליים ותרבותיים, או שהם מהווים מקור להשראה ולזיכרון עבור האדם. הגדרה זו כרכה תחת אותה כותרת ערכים סביבתיים-אקולוגיים, תרבותיים וחברתיים, וכללה שלוש קטגוריות:

- נופ תרבות מעוצב - נופ שתוכנן ונוצר בידי אדם.
- נופ אורגני - נופ המייצג תרבות, מסורת ואורחות חיים שהתפתחו באופן אורגני. נופ זה מתחלק לשני סוגים:

- נוף אורגני מתמשך - נוף שעדיין מתקיים בו תהליך של התפתחות, וששומר על תפקיד חברתי פעיל.

- שרידי נוף אורגני - נוף שתהליך ההתפתחות בו הגיע לקצו, אולם האלמנטים המייחדים אותו עדיין גלויים לעין.

• נוף אסוציאטיבי - נוף הנושא הקשר וזיכרון בעלי רקע דתי או אידאולוגי.

ההגדרה, וכמוה החשיבות שבשימור נופי התרבות, לא חלחלו במידה שווה לכל המדינות. בארצות הברית פרסמה בשנת 1994 רשות הפארקים הלאומיים שבחסות משרד הפנים האמריקני מדריך לרשויות ולמוסדות המשמרים נופי תרבות (Birnbaum, 1994). במסמך זה, לצד ההגדרה שנוף תרבות משקף את המפגש בין הטבע וערכיו לבין האדם ותרבותו, הודגש תפקידו של נוף התרבות בהבלטת יכולתו של האדם להגן על נופיו הטבעיים ועל שרידותם לאורך זמן. הסיבה לשימור הייתה משאביהם ותפקידיהם של הנופים במילוי צורכי האדם. ובלשון המדריך, נוף תרבות מייצג את האיזון בין הסביבה הטבעית לשימושי הקרקע (sustainable land-use). במסמך זה ההגנה הייתה העיקר, ואילו ההקפדה על שימור הערכים שמבטא המפגש בין הטבע והיצירה התרבותית לא זכתה להבלטה. שלא כמו בארצות הברית, מדינות אירופה אימצו את הגדרת הוועדה למורשת עולמית ואת ההמלצות לשמר נופים המייצגים אותה.

בשנת 1995 פרסמה ועדת השרים של מועצת אירופה החלטה ולפיה בתהליך השימור של נופי התרבות ביבשת ישתפו פעולה המדינות המשתייכות לאיחוד, והוסיפה כי גבולות לא יהוו מגבלה וכי לא תינתן העדפה לשמר נוף טבעי על פני נכס תרבות. הוועדה הדגישה את חשיבותם של הניהול והחקיקה המשותפים, ואת הצורך לשתף את הקהילה בתהליך קבלת החלטות בדבר האופן שבו יישמרו נופים ונכסי מורשת. לשם כך הגדירה מונח חדש, "שימור נוף תרבות משולב" (Integrated Conservation of Cultural Landscape Areas. Darvill, 1999).

בשנת 1999 הוצגה באנגליה שיטה לסיווג נופים כפריים שהתבססה על התוכנית שפיתחו מוסדות האיחוד האירופי (לעיל), אבל ייחסה משקל רב יותר למאפייני תכנית: דפוסי יישובים, סוגי חוות, דפוסי שדות, מתקנים חקלאיים, מורשת בנויה כפרית (קפלן, רינגל ואמדור, 2009; Draft National Landscapes Typology, 1999). באנגליה המניע לגיבוש השיטה היה הרצון להפריד את הדיון בסביבה העירונית מהדיון בסביבה הטבעית והכפרית, ועל ידי כך לשמר את הדימוי המרכזי של אנגליה כארץ של נופים כפריים. לטענת הרשות, באמצעות הדימוי הכפרי תקודם תיירות בשטחים פתוחים וביישובים כפריים, תחוזק ההזדהות של האוכלוסייה האנגלית כולה עם המדינה ונופיה - נופים המשדרים יציבות, קיימות והמשכיות - ובה בעת תחוזק הזהות של קהילות כפריות עם מקומן.

כדי לממש יעדים אלה הכתיבה השיטה האנגלית מיון שהבחין בין יחידת נוף טיפוסית (Landscape Character Type) לחטיבה נופית (Landscape Character Area), הכוללת כמה יחידות נוף טיפוסיות. כל יחידת נוף נבחנה על פי מאפיינים פיזיים (טופוגרפיה, גיאולוגיה, גיאומורפולוגיה, הידרולוגיה וקרקע), תכנית (גידולים חקלאיים, יער, חורש, בתה), תרבות ומורשת (צורות יישוב, תשתיות, ארכיאולוגיה ומורשת מוחשית - Landscapes Character Assessment). במקומות שנמצאו בהם יחידות נוף בעלות מאפיינים דומים הוגדרה חטיבת נוף.

יחידות הנוף וחטיבות הנוף נבחנו בשלוש רמות מרחביות: מקומית, אזורית וארצית. ברמה המקומית רמת הפירוט וההתעמקות הייתה גבוהה מזו שברמה המחוזית והארצית, כדי לייחד יישובים כפריים וקהילות מקומיות ולחזק בהם זהות מקומית, הזדהות האוכלוסייה עם נופיה, ועל ידי כך לקדם בין חברי היישוב או הקהילה מעורבות גבוהה בשימור הנוף הייחודי, הפיזי, הכפרי והתרבותי (Landscape Character Assessment Guidance, 2002).

במהלך העשור הראשון והשני של המאה ה-21 יותר ויותר מדינות הולכות בעקבות השיטה האנגלית. הן מגדירות את נופי תרבותן, מתחמות אותם ומציעות כלים לשימורם. המדינות השונות נעזרות במערכות מידע ממוחשבות למיין הנופים בהתאם למאפייניהם, קובעות את היקף הפיתוח בהם ואת דרגות שימורם, משלבות אותם בתוכניות מתאר ברמות ארציות ומקומיות (Bender et al., 2005) ומציעות דרכים לניהולם.

ההתייחסות לנוף תרבות בישראל

בישראל התפרסמו בשנים האחרונות כמה תוכניות מתאר, ארציות ומחוזיות, הכוללות התייחסות רחבה למפגשים בין נופים, בעיקר שטחים פתוחים וחקלאיים - ובאלה האחרונים גם התייחסות למרקמים בנויים כפריים. כך למשל, תמ"א 31 התייחסה לנוף כפרי פתוח (מינהל התכנון, 1998); תמ"א 35 הגדירה מרקם שימור כפרי ומרקם שימור משולב שמטרתו "לאחד ברצף ערכי טבע, חקלאות, נוף, התיישבות ומורשת" (מינהל התכנון, 2005); תוכנית מתאר מחוזית לאזור המרכז, שאפיינה את השטחים הפתוחים במרכז הארץ, כללה בהגדרה זו את השטחים החקלאיים וגם צירפה אליהם את המרקמים הבנויים הכפריים כחלק מתבנית נוף אחת (מינהל התכנון, 2002). אלא שתוכניות אלה ממעטות לדון בנכסי מורשת תרבותית שהם חלק בלתי נפרד מהנוף הטבעי, השדות והשטחים הפתוחים, וגם לא במאפייניו של המפגש בין הנוף ליצירה התרבותית, מפגש המייצר נופי תרבות ייחודיים למרחב הישראלי.

בשנת 2010 נעשה ניסיון להגדיר את נופי התרבות בישראל כדי לקדם את המודעות למאפייניהם ועל ידי כך לעודד את שימורם (שר-שלום ואחרים, 2010). המודעות אכן גברה, אבל גידול האוכלוסייה ולחצי הפיתוח לא מקלים את שימורם. במקום שידגישו את הערכיות הגבוהה של המפגש בין הטבע והתרבות, הרשויות נענות ללחץ ומעדיפות את הפיתוח על פני השימור. אחת הדרכים להתמודד עם העדפה זו היא הדגשת הפן החברתי של נופי התרבות - תפקידם החברתי ואחריותה של החברה לניהולם הראוי, נושא שזוכה בשנים האחרונות להתעניינות הולכת וגדלה (Stephenson, 2008).

נופי תרבות - התפקיד החברתי

הדרישה הגוברת לשמר נופי תרבות נובעת מהמאפיינים החברתיים של רבות ממדינות העולם. זו חברה עירונית המתפקדת בעולם משתנה במהירות, וכדי להתמודד עם השינויים היא מחפשת את הנופים המייצגים רציפות וביטחון, נופים התורמים לתחושת שייכות למקום, ובלשונם של קארטר-פארק וקופאק: נופים ונכסים המייצגים עבר מוכר ואת ייחודה של קהילה המתגוררת בהם או בסמיכות להם (Carter-Park & Coppack, 1994: 163). בזכות תכונתם זו מוכנה קהילה להשקיע בנופיה ובנכסי מורשתה, להגביל את הפיתוח בהם ועל ידי כך להגן עליהם ולשמור על ייחודם.

לגישה זו היו הדים כבר בשנות השמונים של המאה ה-20, אז זכה הנוף להכרה בשל ייחודו הכלכלי (שימושי הקרקע - החקלאיים והמחצבים). בשנים אלה טענו החוקרים ראונטרי וקונקי ששטחים פתוחים, שמורות טבע או משארי נוף הם מוצרי צריכה לכל דבר, ומשום כך ניתן לעבדם, לפתחם ולהתאימם לצורכי חברה. עם זאת, תכונתם לשמש עדות לתופעות עבר תורמת לחוסנה של חברה, ומשום כך הם זכאים להגנה (Rowntree & Conkey 1980: 459). וון הארן, שהתמקדה בשטחים פתוחים ובשמורות טבע, טענה גם היא כי כיום נופים אלה כבר אינם מייצגים תופעה טבעית בלבד. מעמדם השתנה והם נתפסים כפיצוי לערכים שנלקחו מחברה שהפכה יותר ויותר לעירונית-תעשייתית (Von Haaren, 2002: 73). בנופים פתוחים שמשוברים בהם נכסי מורשת תרבותית או שהם סמוכים למכלול מורשת (מרקם כפרי, שדותיו ומטעיו, מתחם תעשייתי והמכרה שלידי; בית ספר חקלאי או כפר נוער) מתחזקת טענה זו אף יותר. אלה גם אלה הם בבחינת מושא רומנטי לחברה עירונית; חברת המונים שבה הפרט איבד את זהותו ומתגעגע ל"נופים אחרים". תרומת

הרצף הנוצר היא לא רק חברתית אלא גם סינרגטית. ההרחבה המדגישה את חשיבותם הציבורית מקלה את תכנונם, מחזקת את שמירתם ומקדמת שיטות לניהול משלב (Antrop, 2006).

במאה ה-21 זוכה הפן החברתי לדגש נוסף. נופי התרבות מייצגים לא רק צרכים חברתיים אלא החברה לוקחת על עצמה את האחריות לשמירה עליהם. לאחריות זו פנים שונות: שיתוף ציבור בתהליך קבלת החלטות, יצירת קואליציות חברתיות, התארגנות של קבוצות בעלי עניין משותף לקידום נושאים לטובת הציבור הרחב - ובאלה שמירה על נופי תרבות - ותפיסת הנוף התרבותי כתופעה המייצגת ערכים דמוקרטיים. בערכים אלה נכללים, זכותה של כל קהילה לבחור את נופי תרבותה הראויים להתקיים לאורך זמן (Stenseke, 2009), מניעת מחיקתם של נופים המייצגים קבוצות מיעוט (Whelan, 2016), והתנגדות לסגירתם של נופים בעלי ערכיות גבוהה, טבעית ותרבותית, לשימושם של בודדים.

סיכום

באוקטובר 2017 כללה רשימת המורשת העולמית שבחסות אונסקו 1,073 אתרים, ורק 35 מתוכם שייכים להגדרה של נוף מעורב, שהיא המקבילה להגדרה של נוף תרבות. למיעוט המספרי הסברים שונים: ההחלטה המאוחרת (1992) להוסיף להגדרות האתרים הזכאים למעמד של מורשת עולמית גם את ההגדרה של נוף תרבות; מורכבות ההגדרה - הצורך להדגיש הן ערכים טבעיים הן תרבותיים; קשיים להציג תוכנית ניהול לתופעה המייצגת שילוב של עבודת הטבע ומעשה ידי האדם. למרות מצב זה, בשנים האחרונות קוראת הוועדה ליצירת "הרמוניזציה" ברשימות האתרים של המדינות החתומות על אמנת המורשת העולמית. במילים אחרות - ליצור רשימה עולמית מאוזנת יותר, שכלולים בה אתרים מאזורים וממדינות שעד כה מיעטו לבקש הכרה באתריהם, וגם להוסיף לרשימה נופי תרבות. קריאה זו מצביעה על השינוי שחל ביחס לנופי תרבות ועל העיסוק הגדל במאפייניהם, בערכיהם ובתפקידיהם.

השינוי במעמדם של נופי התרבות הוא חלק ממגמות אוניברסליות ומדיניותות לצמצם את העיסוק בנכס מורשת בודד, בשמורת טבע אחת או במרכז עירוני היסטורי בעלי תחומים ברורים, ולהעדיף על פניהם את המכלול ואת המרחב. ההרחבה מקדמת אפיון של נופים ואתרים חוצי גבולות, של דרכים, של נופי תרבות, וגם הגדרות חדשות דוגמת "נוף היסטורי עירוני" (Historic Urban Landscape), המדגישה את המרחב העירוני על כל חלקיו. אלא שבהוספת הגדרות אין די, הקושי הוא במציאת דרכים לניהול המרחבים: ניהול המאזן בין שימור מגוון הערכים, הרב-תפקודיות והפיתוח.

פרופ' עירית עמית-כהן מרצה וחוקרת במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן, ועומדת בראש מסלול ללימודי התואר השני והתואר השלישי שמתמקד בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח

והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. מאז אוקטובר 2012 היא יושבת ראש איקומוס ישראל. פרופ' עמית-כהן משלבת חשיבה ומחקר אקדמיים בעשייה שימורית. היא מקדמת את השיח השימורי בארץ ומרחיבה את מעגל השותפים בו, המגלים עניין ומעורבים בהכרתו ובפיתוחו. בשנים האחרונות פרופ' עמית-כהן חברה בוועד המנהל של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

amitcoi@biu.ac.il

מינהל התכנון (1998). **תוכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה, פיתוח וקליטת עלייה - תמ"א 31**. ירושלים: מנהל התכנון במשרד הפנים.

מינהל התכנון (2002). **תוכנית מתאר מחוזית כוללת למחוז מרכז - תמ"מ 21/3**. ירושלים: מינהל התכנון במשרד הפנים.

מינהל התכנון (2005). **תוכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה, לפיתוח ולשימור - תמ"א 35**. ירושלים: מנהל התכנון במשרד הפנים.

קפלן, מ', רינגל, נ' ואמדור, ל' (2011). **חקלאות נופית: חקלאות בת קיימא**. ירושלים: נקודת חן.
שר-שלום, א', עמית-כהן, ע', ששון, א', ריש, ר' ופלד, י' (2010). **נופי תרבות בישראל**. ירושלים: רשות הטבע והגנים ואונסקו ישראל.

Aitchison, J. (1995). Cultural landscapes in Europe: A geographical perspective. in B. von Droste et al. (eds.), *Cultural landscapes of universal value: Components of a global strategy*

(pp. 272-288). Jena: Fischer Verlag.

Antrop, M. (2006). Sustainable landscapes: Contradiction, fiction or topos? *Landscape and Urban Planning*, 75(3), 187-197.

Bender, O., Boehmer, H. J., Jens, D., & Schumacher, K. P. (2005). Using GIS to analyse long-term cultural landscape change in Southern Germany. *Landscape and Urban Planning*, 70(1), 111-125.

Birnbaum, C. A. (1998). Protecting cultural landscapes: Planning, treatment and management of historic landscape. *Preservation Briefs* 36. Washington (U.S.A): Department of Interior

National Park Services Cultural Resources.

Carter-Park, D., & Coppack, P. M. (1994). The role of rural sentiment and vernacular landscapes in contriving sense of place in the city's countryside. *Geografiska Annaler* (Series B) 76(3), 161-172.

Darvill, T. (1999). The historic environment, historic landscapes, and space-time-action models in landscape archaeology. in P. Ucko & R. Layton (eds.), *The archaeology and anthropology of landscape* (pp. 104-118). London, New York: Routledge.

Draft National Landscapes Typology, 1999. London: Countryside Agency.

Eidsvik, H. (1993). Cultural Landscapes. in J. M. Fladmark (ed.), *Heritage: Conservation, interpretation and enterprise* (pp. 43-49). London: Donhead.

Head, L., (2017). *Cultural landscapes and environmental change*. London: Routledge.

Jones. M. (2003). The concept of cultural landscape: Discourse and narratives. in M. Jones (ed.), *Landscape interfaces* (pp. 21-51). New York City: Springer.

Landscape Character Assessment Guidance for England and Scotland, 2002. Gloucestershire: The Countryside Agency.

- Rössler, M. (2006). World heritage cultural landscapes: A UNESCO flagship programme 1992-2006. *Landscape Research*, 31(4), 333-353.
- Rowntree, L. B., & Conkey, M. W. (1980). Symbolism and the cultural landscape. *Annals of the Association of American Geographers*, 70(4), 459-474.
- Sauer, C. (1925). The morphology of landscape. *Publications in Geography*, 22, 19-53.
- Schlüter, O. (1899). Bemerkungen zur Siedlungsgeographie. *Geographische Zeitschrift*, 5, 65-84.
- Stenseke, M. (2009). Local participation in cultural landscape maintenance: Lessons from Sweden. *Land Use Policy*, 26(2), 214-223.
- Stephenson, J. (2008). The cultural values model: An integrated approach to values in landscapes. *Landscape and Urban Planning*, 84(2), 127-139.
- UNESCO (1972). *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. UNESCO, Paris.
- UNESCO (1992). *Cultural landscapes*. UNESCO, Paris.
- UNESCO (2005). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*. UNESCO, Paris.
- Von Haaren, C. (2002). Landscape planning facing the challenge of the development of cultural landscapes. *Landscape and Urban Planning*, 60, 73-80.
- Whelan, Y. (2016). *Heritage, memory and the politics of identity: New perspectives on the cultural landscape*. London: Routledge.

בשנות התשעים של המאה ה-20 נענו מדינות אירופה לקריאת אונסקו, הוועדה למורשת עולמית והמדינות החתומות על האמנה למורשת טבע ולמורשת תרבותית (1972) לשתף פעולה ביניהן.

שיתוף הפעולה נועד לבחון את מכלולי הנוף במרחבי המדינות ואת התאמתם לקטגוריות הנכללות בהגדרה "נופי תרבות", שפרסמה הוועדה למורשת עולמית בשנת 1992.

המאמר שלפניכם מציג כוונות אלה. הוא נכתב בעקבות כנס שהתקיים בהולנד באוקטובר 1997 בחסות הארגון ההולנדי WLO - Dutch Association for Landscape Ecology. לכנס הוזמנו נציגים מ-26 מדינות באירופה, מתכננים, ראשי ארגונים כלכליים, חוקרי סביבה ותרבות, ומטרתו הייתה להציג רעיונות לשיתופי פעולה בין הגופים השונים לשמירה על נופים המייצגים את התפתחותה של אירופה ואת תרבותה.

המחקרים שהוצגו בכנס פורסמו בעיתונות מחקר, וכך גם מאמר זה, שפורסם בירחון *Journal of Landscape and Urban Planning* בשנת 1999. המאמר תורגם והותאם לגיליון 7 של אתרים - המגזין בשל התפיסות המוצגות בו והשינוי שהוא מתאר שחל במהלך השנים ביחסן של המדינות השונות לנופיהן. בין התפיסות שמעמדן השתנה בולטות תפיסת הקיימות (sustainability) שהתפתחה בשנות התשעים; ההכרה בתמורות שחלו בחקלאות; ההשלכות על שטחי העיבוד החקלאי ובעקבות כך - השינויים שחלו בעיצובם ובתפקידם של נופי התרבות החקלאיים; חובת הדור הנוכחי לשמר עבור דורות העתיד נופים שהאדם הותיר בהם חותם; ההבנה שחשוב לקדם שיתופי פעולה בין המדינות כדי לנהל את מכלולי נופי התרבות המייצגים את אירופה, על כל חלקיה.

אמנם המאמר אינו משתחרר לחלוטין ממרכזיותה של הגישה הסביבתית האקולוגית ומהתמקדות בפעילות החקלאית המעצבת את נופי התרבות. הוא גם לא מרחיב את היריעה בנושא נופים עירוניים, גנים היסטוריים או נכסי תרבות הממוקמים בשטחים הפתוחים. אבל מוצגים בו רעיונות ודרכי פעולה להגן על הנוף, לשמר את ייחודו ולנהלו. וככזה, מעניין להשוות בין ההצעות המועלות בו לבין ההישגים המוצגים במאמרים ובסקירות שכונסו בגיליון הנוכחי.

המאמר שלפניכם הוא עיבוד בעברית של המקור. לרוצים להרחיב ולהתעמק מומלץ לקרוא את המאמר עצמו.

מגמות בהתפתחות נוף תרבות באירופה:

תחזיות לפיתוח בר קיימא

ו' ווס, ה' מיקס (עיבוד: עירית עמית-כהן)

:W. Vos & H. Meekes (1999). Trends in European cultural landscapes development
Perspectives for a sustainable future. *Landscape and Urban Planning*, 46, (1-3), 1-14

מאז ומתמיד הותיר האדם את חותמו בנוף. הוא הכיר בחשיבות משאביו לפעילות חקלאית, לבנייה, לתעשייה ולאנרגיה, אך גם בחשיבות ערכיו האקולוגיים והתרבותיים. היחסים בין האדם והנוף ביטאו איזון בין השימוש בנוף לבין תרומתו לאיכות הסביבה, להתפתחות התרבות והחברה. יחסים אלה של תלות והכרה בחשיבות של כל צד תרמו להתפתחותו של הצירוף

הלשוני "נוף תרבות". בשנים האחרונות, בעקבות התמורות הכלכליות, ההמצאות והפיתוח הטכנולוגי השתנו היחסים בין הנוף והאדם. השימוש המאוזן התחלף בניצול יתר של משאבי הקרקע, תופעה שיצרה לחץ על הנופים, האיצה את התמורות בהם ואיימה על אובדן ערכיהם - הפיזיים, הכלכליים, התרבותיים והחברתיים. מטרת מחקר זה היא להציג את התמורות שחלו במהלך השנים ביחסים בין החברה לנופיה ואת הדרכים שבאמצעותן ניתן לקדם ניהול מאוזן של נופי התרבות. המאמר מתמקד במדינות אירופה, בתפיסתן את הצירוף "נוף תרבות" ואת השינויים שחלו בו לאורך זמן. לאור הממצאים וניתוחם מציגים שני כותבי המאמר כמה מסקנות: כדי לקדם לאורך זמן את קיימותם של נופי התרבות צריכות מדינות אירופה להכיר בשינוי שחל בתפקידם: ממצב חד-תפקידי, כלכלי, לתופעה רב-תפקודית. השינוי מחייב בעיקר את החקלאים להכיר בעובדה שתפקידם של המרחבים אינו רק להבטיח הספקת מזון, אלא גם למלא צרכים סביבתיים, חברתיים, תרבותיים וחוויתיים. לצד השינוי בתודעת החקלאים נדרשות המדינות לקדם חקיקה התואמת צרכים אלה ולפעול במשותף. לשיתוף הפעולה צריך להיות ביטוי כפול, מעשי ואקדמי: מחקרים רב-תחומיים, חברתיים וסביבתיים שיאתרו את הפתרונות היעילים לשמירה על האיזון המבוקש.

מילות מפתח: היסטוריה של הנוף, תכנון נוף, ניהול, נוף כפרי-חקלאי

מבוא

התמורות שחלו ביחסו של האדם לנופי תרבותו מקורן בכמה תהליכים: (1) תמורות בחקלאות - מיכון ועיבוד יתר של הקרקע שגרמו לה לאבד תכונות גנטיות וביולוגיות, פגעו במורשת התרבותית, ובעקבות זאת בזזות המקומית; (2) עיבוד אינטנסיבי והתמחות שהביאו לירידה במספר המועסקים בחקלאות, ובה בעת לעלייה ביבול ליחידת שטח; (3) פיתוח עירוני שיצר לחץ על הקרקע; (4) ביקוש גדל לשטחים פתוחים לצורכי פנאי ונופש; (5) בשנים האחרונות - הכרה באובדן הערכים האקולוגיים של הנוף והקרקע, ובעקבותיה קריאה להגן על הנוף הטבעי; (6) הערכים האקולוגיים לא היו לבד. מעמדם של הערכים התרבותיים שנקשרו בנוף התחזק. בערכים אלה לזהות המקומית היה מקום מרכזי, ומשום כך חל גידול במעורבות החברתית בהגנה על הנוף.

ברבות מהקהילות התגבשה עמדה ולפיה כדי לשמור על הנופים, על תפקידיהם הרבים ועל ערכיהם הפיזיים והתרבותיים חייבים כל בעלי העניין לשתף פעולה. רק ניהול משותף של חקלאים, רשויות הטבע והאחרים לשמירה על מקורות המים, יזמים כלכליים, מתכננים, מעצבי נוף ומדענים יוכל להתמודד עם השאיפה להבטיח את קיומם של נופי התרבות לאורך זמן. שאיפה זו נכונה לכל צורות הנוף באירופה, ובאלה - הרי ספרד ופורטוגל, נופי החקלאות הים-תיכונית, חקלאות הטרסות, החורש והביתה, השטחים הפתוחים, הפולדרים (polders) וביצות הכבול (peat bog) בהולנד. לכל אחד מהנופים היבטים תרבותיים, חברתיים ואקולוגיים המייחדים אותו ואת הסביבה שהוא נמצא בתוכה. אך בה בעת, דווקא המגוון והשונות מדגישים עוד יותר את ייחודו של הנוף האירופי. לכן יש חשיבות רבה במציאת דרכים לשיתוף פעולה שישמור על ייחוד זה.

מטרת מאמר זה היא לאפיין את ייחודו של נוף התרבות האירופי, לנתח את חשיבותו לקהילות השונות החיות במרחבי היבשת, את התמורות שחלו ביחסן של המדינות לנופי התרבות, את האיומים עליהם ואת החשש מפגיעה בהם ובערכיהם האקולוגיים והתרבותיים. הניתוח נועד להציג פתרונות לניהול הנופים; ניהול שיבטיח את כלכלת המדינות הנשענות על משאביהם אך גם ידאג לשמירת ערכיהם. לשם כך יסקרו ההתפתחות ההיסטורית; התפיסות והגישות לנופי התרבות באירופה; השימושים החקלאיים בעבר ובהווה; הפיתוח העירוני; הגידול בביקוש לנופים פתוחים לצורכי פנאי ונופש ולחצם של שני אלה על נופי התרבות; אורחות החיים והשלכותיהם על הנוף; וחלקו של הנוף בעיצוב זהות מקומית. הסקירה והאפיון יאפשרו להסיק מסקנות ולנסח המלצות.

נופי התרבות באירופה: ההתפתחות ההיסטורית של יחסי אדם ונוף

לתמורות שחלו ביחסים בין האדם ונופיו ביטוי בסולם הזמן. בתקופות קדומות קבעה את התפתחות הנוף תלותו המלאה של האדם בו. בהמשך הכיר האדם בכוחו לשלוט בנוף ופיתח שימושי קרקע מגוונים שתאמו את צרכיו בלי להתחשב בנוף, בערכיו הטבעיים והתרבותיים. בשנים האחרונות השתנתה גישתו של האדם לנופיו, ומניצול יתר הוא עבר לפיתוח מבוקר. את התפתחות הנוף התרבותי ואת התמורות ביחס החברה כלפיו ניתן למיין לכמה תקופות.

נוף טבעי/פרהיסטורי: מהתקופה הפליאוליתית ועד יוון העתיקה

בתקופה זו, שנמשכה מאות אלפי שנים, האדם היה תלוי בסביבתו ובמשאביה, ותלות זו היא שהכתיבה לו את אורחות חייו. האדם השתמש בנופים הטבעיים לציד, לקטיפה, ללקט ולכריתת עצים. עדויות לפעילותו נחשפות בחריטות על קברי אבן ובציורי מערות, למשל, במערת לאסקו שבצרפת (Lascaux), שמתוארכת ל-15 אלף שנה לפני הספירה ובמערת אלטאמירה (Altamira) שבספרד - 13,500 לפני הספירה. בסביבות 6000 לפני הספירה (התקופה המזוליתית) החל האדם לביית בעלי חיים; ענף המרעה התפתח ועמו השתנו אורחות החיים והמסורות. שלב זה, כמו קודמו, התאפיין בתלות של האדם בסביבתו, והעדויות לה גם הם ציורי מערות, חריטה בסלע ומסורות שהועלו על הכתב.

מהתקופה הנאוליתית ואילך (3300-1100 לפני הספירה) השפעתו של האדם על סביבתו התחזקה, יחסי האדם והנוף השתנו, ואת התלות של האדם בנוף החליפה השליטה בו. לשליטה זו ביטויים רבים בנוף, מלבד חציבה וצורות שונות של עיבוד חקלאי, גידולים חקלאיים ושיטות עיבוד, קידש האדם אחדים מהנופים, עיצבם והותיר בהם חותם. בנופי התרבות של אירופה יש להתפתחות זו עדויות רבות, ובהן סטונהנג', 2800 לפני הספירה, גבעת סילבורי (Silbury), מעגל האבנים באיוורבורי - בסביבות 2600 לפני הספירה - שלושתן באנגליה.

בחופי הים האגאי התפתחה התרבות המינואית המשגשגת, שעדויות לקיומה מלפני 2000 לפני הספירה נחשפו בטררויה ובמיקנה, ובפייסטוס ובקנוסוס שבכרתים. השימוש במחרשות החל בסוף התקופה הנאוליתית, ועמו התפשטו שדות הדגן. כך בבריטניה (Hoskins, 1956) וברמות הרי הטאורוס (McNeill, 1992). באזורים הנמוכים באגן הים התיכון התפתחה בתקופה זו כלכלת המטעים, הגפנים והזיתים, ולצידם התפתחו ערים וסביבן כפרים. השכלול בשיטות העיבוד החקלאיות והתפתחות "הציוויליזציה" תרמו ליצירות אדריכליות, לתשתיות, ולחיזוק התפיסה על עליונות האדם על הטבע.

נופי תרבות: מיוון העתיקה ועד ימי הביניים

התפיסה כי תפקידו של הנוף לשרת את האדם או לבטא את עליונותו נמשכה בתקופת יוון העתיקה. שרידים מתקופת אלכסנדר מוקדון (338 לפני הספירה) מעידים על נטיעות בהיקף נרחב, על התפתחות שיטות השקיה, שינוי נתיבי נהרות וחקלאות טרסות האבן במישורים באגן הים התיכון.

עדויות לניצול יתר של הקרקע קיימות כבר בתקופתו של אפלטון (429-348 לפני הספירה). בכתביו נזכר מצבה הירוד של הקרקע ליד אתונה עקב רעיית יתר ושריפות, ובאה לידי ביטוי דאגתו מהמשכיות התופעה ומפגיעה כלכלית ונופית. כפי שחשש, בקולוניות הרומיות (100 לפני הספירה - 400 לספירה) הידלדלות הקרקע נמשכה וגם נתנה את אותותיה. בתקופה זו, נוסף לעדויות ולשימושים החקלאיים בקרקע ולמצבה, קיימות גם עדויות רבות ומגוונות לפעילות האדם: שרידי יישוב, תשתיות מים ודרכים, גדרות ומבנים חקלאיים (Aalen, Whelan & Stout, 1997; Hoskins, 1956).

נוף ים-תיכוני: מימי הביניים המוקדמים ועד לרנסנס

בתקופה זו שליטתו של האדם בנוף מתחזקת. הנוף נתפס כעוין והאדם שואף לנצחו. ביטוי לגישה זו מופיע בשרידים רבים שנותרו בנופי אירופה: בדרכים, בטרסות, בחומות אבן, בגדרות, בסכרים ובתעלות. על רצונו של האדם לשלוט בנוף מעיד הסיפור על הנזיר פרנציסקוס מאסיזי (-1226/1181), שפרש מחיי היום-יום כדי לחפש את הטבע השמימי. בשנת 1225 נמלט ליער לה ורנה כדי שיוכל לשוחח עם בעלי החיים. מנזר לה ורנה, שעדיין ניצב על כנו, חושף גם כיום את סיפורו של הנזיר ואת האמונה בכוחו של האדם "לאלף" את הטבע. בשורות הראשונות של "הקומדיה האלוהית" שכתב דנטה אליגיירי בראשית המאה ה-14, מתאר הכותב את הכניסה לתופת וחוזר ומדגיש את פחדיו, את חששו מהנוף ואת הצורך להשתלט עליו. נדגיש שיערות אפלים מעוררי פחדים וחרדות יש גם כיום בסמוך לפירנצה, העיר שדנטה נדרש לעזוב בדרכו למקום גלותו, קסנטינו. במילים אחרות, היערות מבטאים נוף אסוציאטיבי, הגדרה שלימים זכתה להכרה רשמית כאשר הוחלט בשנת 1992 לצרף את המונח "נופי תרבות" לבחינת זכאותם של נופים ונכסים להיכלל ברשימת המורשת העולמית.

בתקופת הרנסנס השתנתה הגישה לנוף. ביצירתו "העלייה להר ונטו" (1336) תיאר פרנצ'סקו פטררקה (1304-1374) שינוי זה בכינוי שנתן לתקופה שקדמה לרנסנס - "חשכה" (Tenebrae). ואכן בתקופת הרנסנס הגישה לנוף נעשתה רציונלית יותר; האדם הדגיש את תפקידו הכלכלי ולא ראה בו תופעה מאיימת שיש לאלפה. לגישה זו עדויות במקורות כתובים, מאוירים ואדריכליים.

נוף חקלאי מסורתי: מתקופת הרנסנס ועד שלהי המאה ה-19

החל מהמאה ה-15 מעצבים בעיקר חקלאים את נופי התרבות באירופה. הם מקדמים עיבוד חקלאי המשלב נטיעת יערות לצורכי תעשייה, אחו למרעה וגידולים אקסטנסיביים ואינטנסיביים. שיטות העיבוד החקלאי ומגוון שימושי הקרקע החקלאיים תורמים להבחנות בין תנאי קרקע, אזורי אקלים ומקורות מים, ומעודדים פיתוח שיטות דישון, מיכון ומערכות טכנולוגיות (ראו למשל Austad, Hauge & Helle, 1993; Vos, 1993; Vos, Austad & Pinto-Correia, 1993; Vos & Stortelder, 1992).

התמורות שחלות ביחסים שבין האדם לנופיו הטבעיים מתקבצות למערכת המורכבת מארבעה גורמים: ייעור, חקלאות, רעייה ואזור (regionalism). האזור מתייחס לתנאים אקלימיים ולמרכיבים פיזיים של הנוף דוגמת גיאולוגיה, קרקע, מבנה טופוגרפי, מקורות מים ואוצרות טבע (Joffre, 1992; Joffre, Hubert & Meuret, 1991; Le Coz, 1990). למערכת זו ולתרומתה לעיצוב נופי התרבות של אירופה דוגמאות רבות. למשל, מערכת התעלות בהולנד וטחנות הקמח שהתפתחו בשלהי תקופת ימי הביניים מבטאות את היחסים בין שימושי הקרקע החקלאיים לבין התנאים הפיזיים; הנוודים ההרריים (טרנס הומנס, transhumance) שהתגוררו באזור הים התיכון ושאת פעילותם החקלאית ואת נדידתם עם עדריהם הכתיבו תנאי האקלים -

הבצורות באזורי השפלה והשלג במורדות ההרים. בנופים אלה נותרו נכסי מורשת תרבותית מגוונים: אחוזות וטירות, מבנים מעוצבים בסגנון הרנסנס והבארוק, כפרי הדייגים בשפכי הנהרות ולאורך החופים, בקתות הטרולי במחוז פוליה שבעקב המגף האיטלקי, מחצבים ומתקני כרייה ועוד. הנוף בתקופה זו זוכה למעמד חדש. הוא מציג לא רק תלות אלא מפגש בין הטבע והיצירה התרבותית.

נופי תרבות בעידן המהפכה התעשייתית: מאמצע המאה ה-18 עד אמצע המאה ה-20

המהפכה התעשייתית שינתה את פניו של הנוף התרבותי. את הנוף הרב-גוני שעיצבו הייעור, החקלאות, הרעייה והשונות החבלית החליף נוף שהוא תוצר של הייצור ההמוני. מרחבים עצומים שהתאפיינו ברב-תפקודיות וברב-גוניות החלו להיעלם, ואת מקומם תפסו נופי תרבות מפוקחים,

מתכננים ומנוהלים על ידי גופים ממשלתיים, תואמים רצונות וצרכים של משקיעים ומתאפיינים בחד-תפקודיות. להתפתחות זו ביטוי נרחב בנכסי תרבות. כך למשל ניתן למצוא בנוף העכשווי מערכות שאיבה והשקיה שהוקמו בסמוך לנופים הטבעיים ולשדות ותרמו להשבחת הקרקעות, ומנועי קיטור וחשמל שקבעו את כמות היבול ואת קצב הגידול. התוצאה - יעילות ורווחים גבוהים למשקיעים, אבל לצידם היעלמות של מגוון צמחים ומינים.

הפיתוח הטכנולוגי וההקפדה על העיצוב והאסתטיקה של הנוף הטבעי והשדות תרמו גם הם לשינוי. ואכן את נופי התרבות בעידן זה מאפיינת הפרדה מרחבית: יערות לחוד, שדות של גידול אחד, יערות של עץ מסוג מסוים, שמורות טבע סגורות וניכור הולך וגדל בין החברה לנופיה. הנוף בעידן זה נשלט מרחוק על ידי שווקים חיצוניים ונוהלי תכנון שהכתיבו ממשלות ורשויות.

נוף פוסט-מודרני

הנוף הפוסט-מודרני מייצג פסיפס מורכב של טיפוסים נופ. הוא מתאפיין בדינמיות, בהתפתחות מואצת ובשינויים מהירים. זהו נוף הטרוגני שאת שונותו ממקום למקום מכתיבות קהילות בהתאם לרצונותיהן, צורכיהן, תפיסותיהן והתפתחותן. פסיפס זה מאפשר למיין את נופי התרבות לחמש קבוצות:

1. נופים "תעשייתיים" - נופים שאת התפתחותם ומופעים הפיזי מכתיבים תהליכי ייצור.
2. נופי "מרכול", רב-תפקודיים - הכוללים מקבץ של נופים: נוף חקלאי לייצור מזון; נוף לפעילות תעשייתית; נוף המיועד לפעילות פנאי; נוף לצורכי מגורים; שמורות טבע ועוד.
3. נופי "מוזיאון היסטורי" - נופים המייצגים מסורות ואורחות חיים ישנים.
4. נופי "חורבה" - נופים ההולכים ונעלמים.
5. נופי משאר טבעי - נופי טבע המשמרים את ערכיהם הטבעיים.

כל חמש צורות הנוף מייצגות שתי תמורות מרכזיות ביחסי האדם והנוף, תמורות שיש להן ביטוי הולך וגובר משלהי שנות התשעים של המאה ה-20. האחת מדגישה מעבר מ"פירוק" (involution) - התפתחויות טכנולוגיות שאפיינו את התקופה המודרנית המקדמות תמורות בנוף אך השינויים מתאפיינים בהסתגלות, בהתאמה ובשמירה על איזון בין האדם לנוף, ל"החלפה" (replacement) - מעבר לשיטות עיבוד ולאורחות חיים המבטלים את ההקפדה והשמירה על הנוף. האחרת מדגישה את הניכור שהחברה ומוסדותיה מפתחים כלפי הנוף וערכיו - הטבעיים, האקולוגיים והתרבותיים - ירידה במעורבות בטיפוח הנוף ובהגנה עליו. כותבי המאמר חוששים ממגמות אלה ומהשלכותיהן על המאה ה-21.

תחזיות לעתיד

שלהי שנות התשעים, לצד תנועות חברתיות הקוראות ל"חזרה לטבע", מסתמנות מגמות חדשות:

1. הכרה שלנוף תרבות מגוון רחב של תפקידים - כלכליים, חברתיים, תרבותיים, פוליטיים, חווייתיים ואקולוגיים. תפקידים אלה אינם סותרים האחד את האחר כל עוד הם מנוהלים כהלכה.

2. החברה רואה בנופיה בסיס כלכלי לייצור מזון ולהפקת משאבי טבע, אך בה בעת היא נזקקת לנוף לצורכי פנאי ונופש ולשיפור איכות חיה. להכרה בחשיבותו של האחרון ביטוי בפיקוח סביבתי, בשמירה על איכות מים, בקריאה למחזור ולחיסכון.

3. החקלאות באירופה משנה פניה ועוברת לצורות חדשות של עיבוד: חקלאות אקולוגית, חקלאות דינמית, חקלאות המנוהלת על ידי חקלאים גדולים שמעבדים שטחי ענק. חקלאים אלה מתייחסים לנוף ולפעילות החקלאית המתקיימת בו כאל עסק כלכלי, אך אינם מוותרים על ערכיו האחרים. כדי לקיים את השניים, זה בצד זה, הם מקדמים ניהול משלב. גישה זו היא בחזקת מענה למגמה שהוצגה לעיל: התמודדות עם חוסר הקפדה ואי הגנה על הנוף, מניעת הניכור והגדלת מעורבותה של החברה בשימור נופיה (Van der Ploeg & Long, 1994).

4. שיתופי פעולה, בעיקר במרחבים כפריים שמתקיימים בהם מפגשים בין שטחים פתוחים, שטחי עיבוד חקלאיים, צורות יישוב כפריות ונכסי מורשת תרבותית. לשיתופי פעולה אלה שני היבטים: שיתוף פעולה בין מוסדות מדינתיים וגלובליים, ושיתופי פעולה מקומיים המחזקים את זהותה של חברה ואת ייחודה. "לחשוב גלובלי ולפעול מקומי" (Think globally and act locally) - זו הקריאה שנשמעה בשנת 1991 במפגש שבו חתמו 178 מדינות על מסמך משותף, אג'נדה 21. מטרת המסמך הייתה להגן על משאבי הנוף אך גם לקדם את החברה ואת צרכיה (פיתוח בר קיימא).

5. ההתפתחויות שתוארו לעיל תואמות את התהליכים הכלכליים, את מגמות ההפרטה והביזור במדינות העולם, אך הן מצביעות גם על ההבנה של חשיבות האיזון בין שיתופי פעולה גלובליים לבין חיזוק ייחודה של כל מדינה. את הביטוי לחשיבה זו נוכל למצוא בהצהרות ובאמנות, למשל: האמנה להגנת הנוף הכפרי של אירופה; קידום מדיניות לחיזוק הנוף והמגוון הביולוגי; החלטה 1940 לשימור נופים בסכנה, שאימצה הוועדה למורשת עולם במהלך האסיפה הכללית של אונסקו בשנת 1994; אמנת המורשת העולמית משנת 1972 שזכתה לחיזוק בשנות התשעים; הפעילות של האיגוד הבין-לאומי לשימור הטבע (IUCN); תוכניות בעדיפות גבוהה לשמירה על נופי תרבות, מורשת בנויה ומרקמים בנויים היסטוריים המאפיינים מרחבים כפריים (Commission of the Communities, 1993; The Cork Declaration, 1996; Council of Europe, 1996; European European Spatial Development Perspective, 1997; IUCN, 1978, 1991; Phillips, 1997).

סיכום והמלצות לניהול נופי תרבות

תחום הדעת האקולוגיה של הנוף (landscape ecology) מתמקד ביחסים בין הגורמים השותפים לעיצוב פני כדור הארץ: מערכות המים, הקרקע, גיאוגרפיה, גיאומורפולוגיה, גיאולוגיה, מדעי הצמח והחי ואנתרופולוגיה. כמו תחומי דעת אחרים, גם תחום זה מתאפיין בשילוב בין תיאוריה לבין מחקר ויישום. אך בשנים האחרונות שינה התחום את פניו והחל מקדם דיון בנושאים שהציגו שילוב בין כמה תחומי דעת. בשלב הראשון השילוב הצטמצם לנושאים הקשורים בנוף הטבעי כמו אקולוגיה והידרולוגיה, אקולוגיה וחקלאות, אקולוגיה והיסטוריה ועוד. בשלב השני הוא התרחב עוד יותר, והדיון החברתי, הכלכלי והתרבותי נעשה חלק בלתי נפרד ממנו.

התרחבות הדיון במהותם של הנופים מאפשרת כיווני מחקר חדשים. למשל, התפתחות הנוף במרחב ובזמן מתוחמים, מחקרים השוואתיים בין נופים באזורים שונים, תהליכים חברתיים והשלכותיהם על הנוף, תהליכי קבלת החלטות והשפעתם על עיצוב הנוף. ההתרחבות מאפשרת גם לשלב בחקר הנוף תחומי דעת חדשים, ובהם בולטים מחקרים היסטוריים, חברתיים, כלכליים, ניהוליים, תכנוניים ועיצוביים. ההרחבה והשילוב מעידים על השינוי שחל בתפיסת הנוף ובמעמדו.

זהו נוף שלא רק ערכיו הטבעיים מאפיינים אותו; טביעת האצבע של האדם היא שמייחדת אותו, וככזה צירוף הלשון "נוף תרבות" תואם אותו ביותר.

לנוף תרבות שני פנים: הפן שקבע את תפקידו כביטוי לתפיסותיו של האדם ולמילוי צרכיו, והפן שהציגה הוועדה למורשת עולם בשנת 1992 – ביטוי למפגש בין היצירה התרבותית לבין הערכים הטבעיים של הנוף. שילוב בין שני ההיבטים יקל את ניהולם, יקדם את ההגנה עליהם ולא ימנע את פיתוחם בהתאם לצורכי החברה ולתמורות שחלו ביחסה לנוף התרבות.

לניהול הנוף באופן המדגיש את האיזון בין הצורך להגן על נופי התרבות וערכיהם המגוונים לבין הפיתוח יש כמה כיוונים:

1. שילוב בין תחומי דעת מחקריים: כלכלה, סוציולוגיה, מינהל ציבורי, תכנון, עיצוב וחקר הנוף הפיזי. השילוב יקדם מדיניות שבה מגוון הערכים מובא בחשבון, ואין העדפה של האחד על פני האחר.
2. שיתוף פעולה בין מקבלי ההחלטות: השיתוף ימנע הסטת נושאים לשוליים וטיפול בהם רק כשהם נעשים קריטיים.
3. העברת מידע בין השותפים בעלי העניין.
4. לימוד מהעבר, בעיקר היכרות עם אורחות חיים, עם שיטות עיבוד הקרקע וניצול המשאבים ששמרו על איזון בין הנוף וערכיו לבין צורכי הפיתוח.
5. יצירת רשימה של נופי תרבות ומיונה בהתאם לשיקולי העדפה ערכיים: נופים המייצגים מגוון ביולוגי, נופים המייצגים את האיזון בין השימוש בקרקע לבין ההגנה על ערכיה. יצירת טיפולוגיה שכזו תאפשר ניהול טוב יותר של נופי התרבות.
6. יצירת מדריך לניהול נופי התרבות של אירופה.
7. היכרות עם גישות המקדמות חקלאות מקיימת, שימור נוף, חיזוק זהות ותרבות מקומיות.
8. סיווג נופים לפי מידת השימור הנדרשת: שימור מחמיר, שימור מקל, שמורות טבע ללא פיתוח, ולהפך - מרחבים שבהם הפיתוח תואם בעיקר את צורכי החברה. הסיווג החדש מתבסס על ההכרה שלא ניתן לשמר את כל נופי התרבות, ולכן שיקולי העדפה מתבססים על שילוב בין ערכים אקולוגיים לתרבותיים, בין צורכי פיתוח לשימור.
9. הישענות על תיאוריות ומודלים לניתוח נוף, למשל מודל ה-SWOT.
10. העמקה במחקרים שיש בהם חסר: מערכות מים, ניהול סביבתי, כלכלת נופי תרבות.
11. העמקת המחקר בערכים תרבותיים וחברתיים.
12. יצירת מערכת ניהולית המשלבת בין ההיבטים הסביבתיים, התרבותיים והחברתיים.

השינויים שחלו במעמדם של נופי התרבות בשלהי המאה ה-20 התעצמו בשני העשורים הראשונים של המאה ה-21. בעולם כולו מרובים הכנסים שמתקיים בהם דיון משותף בין אלה החוקרים בעיקר את הערכים הטבעיים לאלה המתמקדים בתהליכים תרבותיים, חברתיים וכלכליים. מטרת הכנסים להדגיש את המשותף, ואת העובדה שנופי התרבות מייצגים את ייחודו של מקום, גם התרבותי וגם האקולוגי-סביבתי. ככל שחברה תכיר בייחודם של נופיה כך ההתעניינות בהם תגדל ותקדם מעורבות שתבטיח פיתוח בר קיימא.

מאמר זה התמקד באירופה, אך יבשת זו אינה יחידה. מדינות ויבשות מכירות בעובדה שאת נופיהן לא ניתן לנתח רק בהיבט הפיזי - הגיאולוגיה, הגיאומורפולוגיה, האקולוגיה, מגוון המינים והחשש להידלדלותם של משאבי טבע - וכי יש להדגיש את תפקידם בשיקוף מפגש בין הטבע לבין האדם ותרבותו. הדגשה זו מבליטה את היותם נופי תרבות ומקלה לנהלם.

- Atlas of the Irish rural landscape* .(1997) Aalen, F. H. A., Whelan, K., & Stout, M. (eds.)
Cork: Cork University Press
- Maintenance and conservation of the cultural landscape in Sogn og Fjordane, Norway: Final report* .(1993) .Austad, I., Hauge, L., & Helle, T
:Sogn og Fjordane
Department of Landscape Ecology, Sogn og Fjordane College
- Commission of the European Communities (1993). Support for farms in mountain, hill and less-favored areas: Effects on farm structures and impact on revenue
(93)Green Europe, 2
- European conference on rural development: Rural Europe - future perspectives* .The Cork Declaration: A living countryside (1996, 9 November)
Cork .conference on rural development: Rural Europe - future perspectives
- Draft European landscape convention* .(1996) Council of Europe
,16(2)CG/GT/PAYS
Strasbourg
- (1997, 9 and 10 June) (first official draft). *European Spatial Development Perspective*
Note presented at the informal meeting of ministers responsible for spatial
planning of the member states of the European Union. Noordwijk
- London: Hodder and Stoughton
.*The making of the English landscape* .(1956) .Hoskins, W. G
- Morges ,IUCN/WWF .*Some outstanding landscapes* .(1978) IUCN
- Gland ,IUCN .*Protected areas of the world* .(1991) IUCN
- Joffre, R. (1992). The dehesa: Does this complex ecological system have a future? in:
.pp* *Responses of ecosystems to environmental changes* ,A. Teller et al. (eds.)
Springer Netherlands :Dordrecht ,(381-388
- Les systèmes agro-silvo-pastoraux méditerranéens: Enjeux et réflexions pour une gestion raisonnée* .(1991) .Joffre, R., Hubert, B., & Meuret, M
,Dossier MAB 10
UNESCO, Paris
- Espaces méditerranéens et dynamiques agraires - Etat territorial* .(1990) .Le Coz, J
-Option méditerranéennes Serie B, No.2. CIHEAM .*rurales et communautés*
UNESCO/MAB
- The mountains of the Mediterranean world: An environmental history* .(1992) .McNeill, J. R
Cambridge: Cambridge University Press
- Phillips, A. (1997, 9-13 November). Protected areas in the 21st century. in Synge
(pp. 23-27). Proceedings of the IUCN/WCPA *Parks for Life 97 :1998* ,(ed.)

European Regional Working Session on Protecting Europe's Natural Heritage.
.Island of Ruegen, Germany

Born from within: Practice and .(1994) Van der Ploeg, J. D., & Long, A. (eds.)
.Assen: Van Gorcum .*perspectives of endogenous rural development*

Vos, W. (1993). Recent landscape transformation in the Tuscan Apennines caused by
.63-68 ,*Landscape and Urban Planning*, 24 .changing land use

Vos, W., Austad, I., & Pinto-Correia, T. (1993). Sustainable forestry in old cultural
Agriculture. The Scientific Basis for ,landscapes in Europe. in E. Koch (ed.)

(pp. 81-96). *Sustainable Multiple-Use Forestry in the European Community*
Proceedings of a Scientific Workshop under the Community research programme on
Agriculture and Agro-industry, including Fisheries (Air), Brussels, Belgium, pp. 28-
.29

(2nd ed.). *Vanishing Tuscan landscapes* .(1992) .Vos, W., & Stortelder, A. H. F
.Wageningen: Pudoc

A new identity for landscape ecology in Europe. A research strategy for .(1998) WLO
the next decade: Outlines formulated at the European congress Landscape
.October 1997. Amsterdam 6-10 ,*things to do :ecology*

אמנות, מסורות ואמונות ומעמדן בהגדרתם של נופי תרבות

עד לשנת 1992 הסתפקו החברות בארגון המורשת העולמית בהגדרה "אתר מעורב" כשביקשו לכלול ברשימה אתרים המייצגים מורשת טבע ומורשת תרבות. בשנת 1992, לאחר שהוועדה למורשת עולמית צירפה לרשימה את ההגדרה "נופי תרבות" ופירטה שלוש קטגוריות שלפיהן ניתן למיין נופים אלה, התחזק מעמדם של האתרים המעורבים. למרות זאת, מספרם ברשימת אתרי מורשת עולם איננו רב, ובשנת 2017 מוגדרים כ־35 אתרים בלבד - מתוך 1073. ההסבר למיעוט זה מצוי בקושי לנהל אתר מעורב בשל גודלו ובשל ההבדלים בין גישות השימור של משמרי הנוף לבין אלו של משמרי נכסי התרבות. הראשונים ממעיטים בהתערבות האדם, ואילו האחרונים מעודדים התערבות כדי לתחזק את התופעה, לייצבה, ואם נדרש - לשחזרה. במקרים שבהם נוף תרבות אסוציאטיבי זוכה להכרה, מצטרף לקשיים אלה הקושי בהגדרת משמעותו של הנוף. ככלל, משמעותו של נוף תרבות אסוציאטיבי נובעת מההקשרים הדתיים, האמנותיים או התרבותיים החזקים של הטבע, ולא דווקא מהעדויות התרבותיות החומריות; זו עשויה להיות משנית או אפילו לא להתקיים כלל. ואכן, לקטגוריה זו כמעט שלא משתייכים אתרים ברשימת מורשת עולם.

התנצרותו של נוף: נופי תרבות אסוציאטיביים בצפון הכנרת

יעל אלף

נופי צפון הכנרת קשורים לסיפורי הבשורה ולהתפתחות מסורות העלייה לרגל למקומות הקדושים מראשית הנצרות ועד היום. הנוף שזור בסיפורים והסיפורים שזורים בנוף, מתעצבים ומשתנים באופן הדדי דור אחר דור. אלו הם "נופי תרבות אסוציאטיביים" של מורשת דתית חיה. הנוף הוא חלק מתהליכים חברתיים ותרבותיים דינמיים היוצרים את הזיכרון הנוצרי הקולקטיבי, ובה בעת הם התוצר של אותם תהליכים. הכנת תיק המועמדות לאתרי הנצרות בגליל לרשימת מורשת עולם של אונסקו בשנים 2007-2009 עוררה שאלות על המשמעות התרבותית שלהם ועל אופן בחינתם, והעלתה את הצורך בחשיבה מחודשת על אופן השימור של מורשת זו. המאמר מנתח את היחסים שבין הנוף לסיפורי הבשורה ולמסורות הצליינות כבסיס להערכתו ולשימורו.

מילות מפתח: נוף תרבות אסוציאטיבי, שימור, מורשת דתית חיה, משמעות תרבותית, צפון הכנרת, זיכרון קולקטיבי, נצרות, צליינות, מקומות קדושים

מבוא - עיבוד על המאמר "הולכים על נופי התרבות של צפון הכנרת", שהתבסס על חומר מתיק מועמדות של אתרי הנצרות בגליל לרשימת מורשת עולם של אונסקו, ובמיוחד על הפרקים העוסקים בנופי התרבות של צפון הכנרת שנכתבו בעזרתם של פרופ' עירית עמית-כהן, אביעד שר שלום, יוסי סטפנסקי וד"ר יעקב אשכנזי (http://www.iaa-conservation.org.il/article_item_heb.asp?id=99&subject_id=39).

הר האושר נגלים נופיה של ימת כנרת, המוקפת במדרונות התלולים והטרשיים של הרי הגולן ממזרח ובמצוקי הארבל ממערב. למרגלות ההר משתפלת רמת כורזים הבזלתית והצחיחה, המותירה רצועת חוף צרה ומוריקה. ברצועת חוף זו משובצים שרידים של כפרי דייגים ומעגנות מהתקופה הרומית, שרידי כנסיות ביזנטיות, כנסיות ואתרי תפילה מודרניים ומערך מפותח של שירותים לצליינים, שפוקדים מזה דורות את המקומות הקדושים לנצרות ובהם טבחה, כפר נחום וכורסי.

נופי צפון הכנרת משקפים את אחת הדרמות המכוננות בהיסטוריה של המערב, המגוללת את סיפורם של ישוע והשליחים ושל התגבשות הרעיונות של תורת החסד הנוצרית. הנופים המוזכרים בארבע הבשורות המתארות את קורות חייו, מותו ותחייתו של ישוע מארגנים את המרחב בטקסט הסיפורי (צורן, 1997). הזיקה שבין המרחב בטקסט לבין המרחב הפיזי שנקשר באמונות ובמסורות הנוצריות שהתפתחו בצפון הכנרת יוצרת נופ תרבות אסוציאטיבי, ודינמיקה זו עומדת ביסוד המשמעות התרבותית של האתרים.

ההכרה בערך התרבותי של נופים אלו הביאה להכללתם ברשימה הטנטטיבית של ישראל לאתרי מורשת עולם של אונסקו ולהכנת תיק המועמדות לאתרי הנצרות בגליל בשנים 2007-2009 (אלף וכהן, 2009). תהליך הגשת המועמדות חשף את הקשיים בשימור ובניהול של

המקומות הקדושים בצפון הכנרת. המעריכים מטעם איקומוס שהגיעו לבדוק את התיק ציינו את הקושי ליישב בין תפיסת השימור המקובלת של נופי התרבות המסורתיות לבין הפיתוח המודרני בצפון הכנרת, הכולל בנייה של מלונות, טיילות ומתחמי חניה לקליטת עשרות האוטובוסים של הצליינים. מאות אלפי עולי הרגל מגיעים לאזור כדי לפסוע בעקבות ישוע ולחוות את המקומות המתוארים בסיפורי הבשורה, אולם עצם נוכחותם והפיתוח עבורם יוצרים נופ חדש ואחר. הניסיון ליישב את הקונפליקט מעורר צורך בחשיבה מחודשת על המשמעות והשימור של נופים אסוציאטיביים הקשורים למורשת דתית חיה.

אף שמורשת דתית היא אחת הקטגוריות הנפוצות של אתרי מורשת בעולם, באופן פרדוקסלי אין כמעט טקסטים דוקטרינריים בנושא. מעבר לכך, במדינות רבות אתרי מורשת דתית אינם מוגנים בחקיקה הנוגעת למורשת. ייתכן שהסיבה לכך היא החשש לעסוק בנושא רגיש כל כך, וההנחה כי שימור המקומות הוא באחריותם של מוסדות הדת. פורום איקרום למורשת דתית חיה הדגיש שהמטרה העיקרית של שימור מורשת זו היא הבטחת ההמשכיות שלה באמצעות תהליכי התחדשות רצופים, המחיים את המשמעות התרבותית והסימבולית של המקומות (Stovel, Stanley, Price & Killick, 2005). עצם הדאגה למקומות הקדושים והתאמתם לשינויים באופן הפולחן מעניקות להם ערך ומהוות נדבך בהתפתחות של נופ תרבות אסוציאטיבי. ההיבטים החיים של מורשת דתית מסיטים את העיסוק בשימור מהחומר אל הפעילות האנושית ואל הערכים הלא מוחשיים של המורשת.

פתיחה: תצפית מהר האושר

המסורות הנוצריות מזוהות את הר נחום שמצפון לבקעה עם המקום שנישאה בו "דרשת ההר": "וַיְהִי כִּפְּאוֹתָיו אֶת הַמֶּן הָעֵם וַיַּעַל הַהָרָה וַיֵּשֶׁב שָׁם וַיִּגְשׁוּ אֵלָיו תַּלְמִידָיו: וַיִּפְתַּח אֶת פִּי וַיֹּאמֶר: אֲשֶׁרִי עָנִי הָרוּחַ כִּי לָהֶם מַלְכוּת הַשָּׁמַיִם: אֲשֶׁרִי הָאֲבָלִים כִּי הֵם יִנְחָמוּ: אֲשֶׁרִי הָעֲנָוִים כִּי הֵמָּה יִרְשׁוּ אֶרֶץ" (מתי ה: 1-5). על מסורת זו מעידה בסוף המאה ה-4 הנוסעת אגריה, שמספרת: "על הר סמוך המערה [מעל לחמאם איוב, י.א] לשם עלה המושיע ואמר את פסוקי 'אשרי'" (לימור, 1998: 125)

עדות נוספת היא שרידי קפלה ביזנטית שנבנתה לציון הדרשה, שנחשפו בשנת 1935 לרגלי ההר בסמוך לטבחה.

הבחירה במיקום זה בתקופה הביזנטית נבעה מהרצון לרכז את המקומות הקודשים למען נוחותם של המבקרים. בשנת 1938 נבנתה בראש ההר הקפלה המתומנת שתכנן האדריכל אנטוניו ברלוצ'י (Barluzzi), ובה חלונות אופקיים המדגישים את התצפית לנוף ומחזקים את המסר של המוסר האוניברסלי ב"דרשת ההר". ברקאי ושילר (1999) משערים שהמעבר לראש ההר מצביע על העלייה במעמדה של הדרשה בנצרות מאז המאה ה-18, ועל התחזקות הנרטיבים האוניברסליים של תורת החסד. הפרשנות של מרחב "הר האושר" היא דוגמה ליחסים המורכבים ולהשפעות ההדדיות שבין הנוף המוחשי למסורות הלא מוחשיות.

רקע היסטורי

עדויות לפעילות האדם באזור הכנרת קיימות כבר מהתקופות הפרה-היסטוריות. התנאים הטבעיים הנוחים, שפע המים והמיקום על ציר הנדידה מאפריקה לאסיה הביאו את האדם הקדמון להתיישב באתר עובדיה לפני יותר ממיליון שנים. בחופי הכנרת התגלו עוד עשרות אתרים פרה-היסטוריים, ובהם כפר דייגים מן הקדומים בעולם באוהלו II השפעתו של האדם על הנוף גברה בתקופה הניאוליתית (8,000-4,000 לפנה"ס), כשעבר ליישובי קבע והחל לפתח כלכלה שהתבססה על חקלאות: עיבוד שדות ורעיית בעלי חיים מבויתים.

לאורך התקופות שימש אגן הכנרת צומת חשוב באחת מהסתעפויות דרך הים, אשר הוליכה ממצרים לדמשק ולתדמור. בדלתות של הנחלים, שם מתרחבת מעט רצועת החוף הצרה, התפתחו בתקופת הברונזה ובתקופת הברזל ערים משגשגות, ומהן שרדו תלים חשובים: תל בית ירח, תל עין גב, תל הדר, תל בית-צידה, תל כנרת ותל רקת (סטפנסקי וזינגבוים, 2011).

בשיא פריחתה, בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית, הקיפו את הכנרת בטבעת הדוקה כפרים ועיירות: בית-צידה, כורסי, סוסיתא, בית ירח, חמת טבריה, טבריה, מגדל נוניא, גינוסר, חוקוק, כור, כורזים וכפר נחום. התושבים עסקו בדיג, ולכל יישוב היה מעגן או נמל (נון, 2011). הנוף בתקופה זו התאפיין בחקלאות שלחין אינטנסיבית בבקעות הפוריות, בחקלאות בעל ובאזורי מרעה לצד שרידיהן של התרבויות הקדומות, כמו התלים וריכוזי הדולמנים והרגמים בסביבות כורזים - עדות לנוף שהשתנה אך מעט ב-4000 השנים האחרונות (Stepansky, 2005). אלו הם למעשה נופי תרבות שהתעצבו במשך אלפי שנות הפעילות של האדם במרחב.

לתהליכים אלה נוספה בתקופה הביזנטית השפעת הפעילות של הכנסיות ושל עולי הרגל אשר השאירו את חותמם בנוף. מאז המאה ה-13 היה האזור מחוץ למסלול עולי הרגל, וגילוי מחדש החל רק בשלהי המאה ה-19, ובמיוחד החל משנות השלושים של המאה ה-20, אז החלו בפיתוח של האתרים (גורן, 1999). פעילות זו נמשכת עד היום, והיא כוללת הקמת כנסיות, מנזרים ושירותים לצליינים. כיום פועלות באזור כמה כנסיות: הכנסייה הבנדיקטית בטבחה, הכנסייה הפרנציסקנית במגדלא, בכנסיית הבכורה ובכפר נחום, האחיות הפרנציסקניות בהר האושר והכנסייה היוונית-אורתודוקסית בכפר נחום. בימים אלו מוקם במגדלא פרויקט גדול של קרן "New Gate to Peace Foundation", הכולל פארק ארכיאולוגי, כנסייה ומלון.

הבשורה החמישית: נופי ארץ הקודש

"הוא סבב בכל הגליל קשהוא מלמד בבתי הפנסות ומכריז את בשורת המלכות ומרפא כל מחלה וכל מדוה בעם" (מתי ד: 23).

נופי הגליל, ובמיוחד צפון הכנרת, שזורים בארבעת סיפורי הבשורה: מתי, מרקוס, לוקס ויוחנן. מקובל לתארך את זמן כתיבתן של הבשורות לסוף המאה ה-1 ולתחילת המאה ה-2 לספירה. אף שהבשורות לא נכתבו כטקסטים היסטוריים, ותפקידו של הנוף הנזכר בהן הוא בעיקר אלגורי ותיאולוגי, התיאורים של ישוע המשוטט בין נצרת לכפר נחום, בכורזין ובבית-צידה, בהרים ולחופי הכנרת, משקפים את אופיו של הגליל באותה תקופה.

"חמש בשורות מתעדות את חייו של ישוע. ארבע תמצא בכתובים ואחת תמצא בנופי ארץ הקודש. קרא את הבשורה החמישית ועולמן של ארבע הבשורות ייפתח בפניך" (Pixner, 1992). במילים אלו ביטא הכומר והחוקר ברגיל פיקסנר את הקשר שבין הנוף שהתפתח באופן אורגני כתוצאה מתהליכים חברתיים, טכנולוגיים, כלכליים ופוליטיים שהתחוללו בצפון הכנרת לבין הנוף האסוציאטיבי שנקשר למקום בסיפורי הבשורה. לטענתו, קריאת הנוף הפיזי מאפשרת הבנה טובה יותר של סיפורי הבשורה; "ארץ הקודש" היא ארצם של "כתבי הקודש", והנוף מקבל משמעות עמוקה מהאופן שבו הוא נזכר בברית החדשה.

גישה זו הייתה מקובלת כבר במאה ה-4. כך למשל, האנומסטיקון שחיבר אוסביוס מקיסריה מתבסס על מקורות היסטוריים ועל האתרים עצמם כדי לזהות אתרים המוזכרים בתנ"ך ובברית החדשה עם יישובים ומקומות קיימים.

תפיסה דומה הניעה חוקרים רבים למן המאה ה-19 לתור את הארץ כשהתנ"ך והברית החדשה משמשים להם מורי דרך. גוסטב דלמן (Dalman), מנהלו של המכון הגרמני האונגלי למחקר עתיקות ארץ הקודש בירושלים, ביסס את לימודי התיאולוגיה על הכרת הארץ וייסד ענף מחקר חדש בתחום - Palästina-Wissenschaften (לימודי פלשתינה). תחום זה שילב מחקר גיאוגרפי, בוטני ואתנוגרפי של הארץ לצד לימודי העברית והיוונית, מתוך תפיסה שיש להבין את התנ"ך והברית החדשה בהקשר שבו הם נכתבו (Serr, 2016).

תפקידה של הגיאוגרפיה הקדושה ביצירת הזיכרון הקולקטיבי

במסה *The Legendary topography of the Gospels in the Holy Land* מנתח מוריס האלבווקס (Halbwachs, 1992) את תפקיד "המקום" בהתגבשות הזיכרון הנוצרי הקולקטיבי בספרי הבשורה וביצירת המקומות הקדושים. האלבווקס מנסה להבין את החוקיות שהנחתה את הקהילה הנוצרית בקידוש המקומות, ואת האופן שבו התמודדה עם היעדרן של עדויות פיזיות לפעילותם של ישוע והשליחים מהמאה ה-1 לספירה, ועם העובדה שהבשורות נכתבו עשרות שנים אחרי שהתרחשו האירועים המתוארים בהן.

האלבווקס בוחן שני תרחישים של תהליך העיצוב של הגיאוגרפיה הקדושה: התרחיש הראשון מייחס לסיפורי הבשורה גרעין של אמת היסטורית, ולפיו ישוע חי ופעל בגליל ובירושלים. עדויות של המאמינים לאירועים ולמקומות בחייו של ישוע השתמרו בזיכרון המקומי והשתלבו מאוחר יותר בנוסח סיפורי הבשורה. אולם האלבווקס מעדיף תרחיש אחר, ולפיו הבשורות שהתגבשו לקראת סוף המאה ה-1 לספירה הן אוסף של רעיונות שעובדו לסיפורים על ידי קבוצת מאמינים שהכירו את הארץ, והם ששמו בפיו של ישוע את הדרשות, המשלים והנסיים ומיקמו אותם בכפרים ובמקומות לאורך חופי הכנרת. לטענתו, כדי לבסס בזיכרון הקולקטיבי את הרעיונות המופשטים של הנצרות, ובהם הצדק, החסד והחמלה, היה צורך לעגן אותם באנשים, באירועים ובמקומות ולארגן אותם בסיפור. המקומות הנזכרים בבשורות מקנים לסיפור אמינות ובכך מחזקים את האמונה. בניתוח של מושג "המקום" בהקשר הארץ-ישראלי ובסיפורי התנ"ך מבטא גורביץ' רעיון דומה, וכותב על המקום שהוא קונקרטי ובה בעת סמלי ואידאי: "יותר מאשר סיפור של מציאות זוהי מציאות של סיפור. הסיפור קודם למציאות וכאילו מתנה אותה" (גורביץ', 2007: 29).

נראה שהמערך הבסיסי של המיפוי והארגון הראשוני של הזיכרונות הנוצריים המקומיים (בפרט באזור ירושלים) נקשר למקומות מוכרים במסורות יהודיות, ולכן הצליח להשתמר במאות הראשונות לספירה, כשהנצרות עדיין הייתה דת נרדפת. במאה ה-4 לספירה, עם הפיכתה של הנצרות לדת הרשמית של האימפריה הרומית, החלו לאתר את המקומות בדיעבד. סביב המקומות החלו להתגבש טקסי הפולחן הקשורים בהם, והם נעשו לנקודת חיבור לקבוצות המאמינים. אלה הפכו אותם למקומות קדושים, המשמרים את הזיכרון הקולקטיבי ובה בעת יוצרים אותו. בשלב הבא נבנו הכנסיות והקפלות כדי למלא את ציפיותיהם של עולי הרגל, ואלה עיגנו את הרעיונות המופשטים בנוף הפיזי והפכו את הזיכרון הקולקטיבי המדומיין למקום מציאותי.

אופיו של הזיכרון הקולקטיבי שהוא משמר את האירועים והמקומות שמייצגים את הדוגמה של הכנסייה ושיש להם משמעות פדגוגית, ולא דווקא את המציאות של סיפורי הבשורה. מסיבה זו בניית הכנסיות והמקומות הקדושים בתקופה הביזנטית התמקדה בירושלים, שהייתה זירת הפסיון של ישוע בשבוע האחרון לחייו. זאת אף שבסיפורי הבשורה תופסים תיאורי ישוע בגליל מקום רב יותר.

במאה ה-4 ובמאה ה-5 לספירה התגבש המיפוי של הגיאוגרפיה הקדושה, אולם ההרס שגרם הכיבוש המוסלמי השכיח חלק מהמקומות ופתח בפני הצלבנים אפשרות לעיצוב מחודש של המפה, והתאמתה לתפיסות הנוצריות שהתגבשו באירופה. כך למשל התגבש הסימון של הווייה דולורוזה בירושלים, שלא היה קיים קודם לכן. במהלך התקופות התעצבה אפוא הגיאוגרפיה הקדושה לאו דווקא על סמך המציאות הטופוגרפית, אלא בעיקר על פי שינויים בתפיסות הדתיות ושיקולי נוחות שנועדו להקל את תנועת הצליינים. גורם זה היה מכריע מבחינת הכנסייה בשל החשיבות הכלכלית של הצליינות (צפיריס, 1999). תהליך דומה נמשך גם כיום בפיתוח של אתרים חדשים. דוגמה לכך היא אתר הטבילה "ירדנית" שעל מוצא הירדן מהכנרת, שהוקם בשנת 1981 כתחליף לאתר הטבילה המסורתי קאסר אל-יהוד בשל קשיי הגישה לאזור הגבול ביריחו.

הנוף בסיפור

לשיטתו של האלבווקס, לנוף בטקסט יש תפקיד מרכזי. נופי הגליל מתבטאים בסיפורי הבשורה בשני אופנים: האחד, במקומות שהתרחשו בהם אירועים מחיי ישוע. השני, במשלים ובדימויים מהחי והצומח המקומיים. שני האופנים ממחישים את הווי החקלאים והדייגים המקומיים ואת אופיו של האזור. כך למשל באביב, כאשר מורדות הגבעות פורחים במרבדי חרדל צהובים, צף לעינינו משל

גרגיר החרדל:

אִיךָ נִדְמָה אֶת מַלְכוּת הָאֱלֹהִים אוּ בְּאִיזָה מִשָּׁל נִמְשָׁל אוֹתָהּ? כְּגֶרְגִיר חֶרְדֵּל הִיא. כָּאֲשֶׁר זֹרְעִים אוֹתוֹ בְּאֶדְמָה הוּא קֹטֵן מִכָּל הַזְּרָעִים עָלֵי אֲדָמֹת, אֲבָל לְאַחַר שְׁנֵזָרַע הוּא צֹמַח וְנִעְשֶׂה גָדוֹל מִכָּל הַשִּׁיחִים וּמוֹצִיא עָנָפִים גָּדוֹלִים עַד אֲשֶׁר עוֹף הַשָּׁמַיִם יִכּוֹלִים לִשְׁכֹּן בְּצִלּוֹ (מרקוס ד: 30-32).

אזכור נוסף לצמח החרדל נמצא בתלמוד, המציין את תעשיית החרדל בחוקוק: "ר"ש בן לקיש הוה בחיקוק חמתני מגלגלין בהדין חרדלא נפל מיניה והוא לא נסב ליה" (ירושלמי שביעית, ט, כה ע"א).

בסקר בחורבת חוקוק נמצאו עשרות מתקנים ייחודיים חצובים בסלע, שייתכן ששימשו לייצור שמן חרדל (טפר, דרעין, וטפר, 2000).

עוד דוגמה המופיעה בספרי הבשורה היא הרמז לרוחות המערביות הנושבות בכנרת לעת ערב, המפתיעות בעוצמתן (נון, 2011). הרוחות החזקות מנעו מתלמידיו של ישוע להפליג לבית-צידה, כמתואר בנס ההליכה על המים: "לַעֲת עָרַב הָיְתָה הַסִּיכָה בְּאֶמְצַע הַיָּם וְהוּא לִבְדּוֹ עַל הַיָּבֵשָׁה. רָאָה אוֹתָם מְתִיגָעִים בְּחִתִּירָה, כִּי הָרוּחַ נִשְׁבָּה נֶגְדָם, וּבָא אֵלֵיהֶם בְּעֶרְךָ בְּאֶשְׁמֶרֶת הַרְבִּיעִית שֶׁל הַלֵּילָה כִּשֶׁהוּא הוֹלֵךְ עַל פְּנֵי הַיָּם" (מרקוס ו: 47-48). תיאור התנאים האופייניים לאגם מעגן את המסר הספרותי. דוגמה אחרת היא ריכוזים של קברי דולמן ורגמים מבזלת באזור כורזים. ייתכן שאלו הם ה"קברים" המתוארים בנס החזירים, שבו ישוע מגרש שדים מגופו של המשוגע: "אָךְ יָצָא מִן הַסִּיכָה וְהָיָה בָּא לְקִרְאָתוֹ אִישׁ מִבֵּין הַקְּבָרִים וְרוּחַ טִמְאָה בּוֹ. הוּא הָיָה גֵר בְּמַעְרֹת הַקְּבָרִים" (מרקוס ה: 2-3) (Stepansky, NA).

דוגמאות אלו מייצגות ביטויים של הנוף בסיפורי הבשורה. אולם היכן נוכל לקרוא את הנרטיב הנוצרי בנוף עצמו?

הסיפור בנוף: מסורות הנצרות בנופי צפון הכנרת

מאה שנים של מחקר וחפירות ארכיאולוגיות באזור לא העלו ממצאים הקשורים ישירות לישוע ולשלוחים או לפעילות נוצרית באזור במאה ה-1 לספירה. עם זאת, מהממצאים שנחשפו בכפר נחום, ובעיקר במגדלא ובמעגנות הרבות הפזורות לאורך חופי האגם, ניתן ללמוד על המציאות המשתקפת בספרי הבשורה ועל המסורות הנוצריות שהתפתחו מהמאה ה-4 ואילך.

נופיה של בקעת טבחה מדגימים את פרשנות הנוף לאור הנרטיב הנוצרי. המסורת קושרת את טבחה עם כמה מהאירועים החשובים: הקריאה לשליחים, "נס הלחם והדגים", "הדרשה על ההר", הופעת ישוע לפני תלמידיו לאחר מותו והעברת הבכורה לתלמידו שמעון (פטרוס). מהתקופה הביזנטית נחשפו שרידי כנסיות המציינות אירועים אלו, ואתרים שנשכחו זוהו מחדש בכנסיית נס הלחם והדגים, בכנסיית הבכורה של פטרוס, בקפלה במורדות הר האושר, בכנסייה שמעל ביתו של פטרוס בכפר נחום ובכורסי.

השם טבחה הוא שיבוש של השם היווני הפטפגון, שפירושו "שבעת המעיינות". חלק זה של הכנרת הוא אחד מאזורי הדיג השופעים ביותר, בזכות המעיינות החמים המושכים אליהם את הדגה. במקום נתגלתה מעגנה קטנה, וכאן התקבעה המסורת על ישוע ולפיה "כִּאֲשֶׁר הֵלֵךְ עַל שְׁפַת יַם הַגִּלִּיל רָאָה אֶת שְׁמֻעֹן וְאֶת אַנְדֵּרִי אֲחֵי שְׁמֻעֹן פּוֹרְשִׁים רֶשֶׁתוֹת בַּיָּם, כִּי דִיֻּגִּים הָיוּ. אָמַר לָהֶם יֵשׁוּעַ: 'לָכוּ אַחֲרַי וְאֶעֱשֶׂה אִתְּכֶם לְדִיֻּגִי אֲנָשִׁים'" (מרקוס א': 16). הבקעה הפורייה, השופעת מעיינות, הייתה חלק מהעורף החקלאי של כפר נחום. התמונה המצטיירת, של אזור חקלאי בלתי מיושב, הולמת את התיאורים בסיפור נס הלחם והדגים (מתי יד: 15-21).

מקור מידע נוסף להתפתחות המקומות המקודשים הם תיאורי מסע של עולי רגל שביקרו בארץ החל מהמאה ה-4. כבר בזמנה של אגריה, המשמעות של נופי התרבות בטבחה נבנית באופן דינמי מהמסורות החיות המעצבות את הנוף לאורך התקופות. במסעה בשנים 381-384 לספירה מתארת אגריה את טבחה:

ושם ליד הים שדה עשב ובו חציר רב ועצי תמר רבים, ולידם שבעה מעיינות השופעים כל אחד ואחד מים לרוב. בשדה זה השביע האדון את העם בחמישה ככרות לחם ובשני דגים. ואכן מן האבן שעליה הניח האדון את הלחם נעשה עתה מזבח, ומן האבן נוטלים הבאים שבבים לרפואה ומועילה היא לרבים. ליד קירות הכנסייה עוברת הדרך הציבורית, ושם היה למתי השליח בית מכס (אצל לימור, 1998: 124-125).

המזבח והדרך הרומית המוזכרים בדברי אגריה נתגלו בחפירות הארכיאולוגיות שנערכו באתר החל משנת 1898. במהלך נחשפו שרידי כנסייה קטנה מהמאה ה-4 לציון נס הלחם והדגים, ומעליה שרידי בזיליקה מפוארת מהמאה ה-5 ומהמאה ה-6 לספירה, המעוטרת בפסיפס המפורסם עם סל כיכרות הלחם והדגים.

מאז חשיפתו היה פסיפס זה לאחד הסמלים הנפוצים של ארץ הקודש בעולם הנוצרי. בשנת 1980 הוקם בתוואי של הבזיליקה העתיקה מבנה הכנסייה המודרנית, שמשלבת את אבן המזבח ורצפות הפסיפס העתיקות.

סיכום

המפתח לשימור נופי התרבות האסוציאטיביים בצפון הכנרת טמון בהבנת המשמעות של המקומות הקדושים והזיקה שבין הנוף הפיזי לסיפורי הבשורה ולמסורות שהתפתחו באזור מראשית הנצרות ועד היום. כיצד השפיע הנוף הפיזי על התגבשות סיפורי הבשורה? מהם הנופים המתוארים בסיפורי הבשורה עצמם? כיצד השפיעו סיפורי הבשורה על התפתחות הנוף, וכיצד הנוף בתורו משפיע על הפרשנות של ספרי הבשורה בכל תקופה?

הסיפור והנוף בונים זה את זה ומשתנים בהתאם מתקופה לתקופה. הרעיונות המופשטים של האמונה מעוגנים באירועים קונקרטיים ובמקומות מוחשיים שמארגנים את הסיפור. למשל, מיקומה של "דרשת אשרי" בהר האושר מקנה לסיפור אמינות ומחזקת את מסריה בזיכרון הקולקטיבי. נופי צפון הכנרת, על הקפלות, הכנסיות ופינות הישיבה על החוף לעריכת מיסות, לוקחים חלק בתהליכים

חברתיים ותרבותיים דינמיים של יצירת הזיכרון הקולקטיבי, ובה בעת הם התוצר של אותם תהליכים.

עם כתיבתם של סיפורי הבשורה החל להיכתב גם סיפור דינמי וחי של מסורות העלייה לרגל למקומות הקדושים. יותר מ-1600 שנים נבנה הסיפור שכבה על גבי שכבה ונחקק בנוף, ברגליהם של רבבות עולי רגל שמגיעים לחופי הכנרת, מתפללים במקום ויוצרים את הזיכרון הנוצרי הקולקטיבי. בנופי הגיאוגרפיה הקדושה טמונים שרידיה של "ההיסטוריה הקדושה", ונוצרים חיבורים רבי עוצמה: של הנוף המקומי המוחשי עם ההיבט הרוחני; של הארצי עם הקדוש; של העבר עם העתיד. הדיאלוג המתמשך, המתקיים בעת ובעונה בין הנופים שבטקסט ובין הסיפוריות של הנוף, נכתב מחדש דור אחר דור.

יעל אלף היא מתכננת שימור ברשות העתיקות המתמחה בסקרים, בעבודות תיעוד ותכנון במבנים ובערים היסטוריות ובאתרים ארכיאולוגיים. היא בעלת תואר שני בשימור של מבנים וערים היסטוריות מאוניברסיטה הקתולית של לובן, בלגיה, ודוקטורנטית באוניברסיטת בר-אילן. בשנים 2007-2006 ריכזה את הכנת תיק המועמדות של אתרי הנצרות בגליל לרשימת מורשת עולם של אונסקו.

yaelalef@gmail.com

אלף, יעל וכהן, מיכאל (2009). **תיק מועמדות של אתרי הנצרות בגליל לרשימת מורשת עולם של אונסקו**. רשות העתיקות. דוח פנימי.

ברקאי, גבי ושילר, אלי (1999). **הר האושר. אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל - הכנרת וסביבתה במסורת הנוצרית, 139, 62-67.**

גורביץ', זלי (2007). **על המקום - אנתרופולוגיה ישראלית**. תל-אביב: עם עובד.

גורן, חיים (1999). **הפעילות הנוצרית לחופי הכנרת בזמן החדש. אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל - הכנרת וסביבתה במסורת הנוצרית, 139, 125-132.**

אונסקו (2005). **ההנחיות האופרטיביות ליישום האמנה למורשת עולמית (1972)**. אוחר מתוך <http://whc.unesco.org/archive/opguide05-he.pdf>

ספר, יגאל, דרעין, גיל וספר, יותם (2000). **אזור נחל עמוד: פרקים על ההיאחזות היישובית**. רעננה: הקיבוץ המאוחד.

לימור, אורה (1998). **מסעות ארץ הקודש: עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה - תיאורי מסע לטיניים**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

נון, מנדל (2011). **הכנרת: מונוגרפיה של ימה**. ירושלים: אריאל, הוצאת קיבוץ עין גב.

סטפנסקי, יוסי וזינגבוים, אורן (2011). **סקר שביל סובב כנרת. חדשות ארכיאולוגיות, 123**. אוחר מתוך http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1766&mag_id=118

צורן, גבריאל (1997). **טקסט, עולם, מרחב: דרכי ארגונו של המרחב בטקסט הסיפורי**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

צפיריס, וסיליוס (1999). **לתולדות המקומות הקדושים לנוצרים בארץ ישראל. אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל - הכנרת וסביבתה במסורת הנוצרית, 139, 14-24.**

- Halbwachs, M. (1992). The legendary topography of the Gospels in the Holy Land. in M. (translated by L. Coser) *On collective memory* ,Halbwachs (ed.)
 .(pp. 193-236). Chicago: The University of Chicago Press
- ,Atiqot .Nadel, D. (1993). Submerged archaeological sites on the shores of lake Kinneret
 Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/23457069> .1-22 ,22
- Rosh Pina: .*With Jesus through Galilee according to the Fifth Gospel* .(1992) .Pixner, B
 .Corazin
- Serr, M. (2016). Understanding the land of the Bible: Gustaf Dalman and the emergence of
 ,*Near Eastern Archaeology* .the German exploration of Palestine
 .27-35 ,(1)79
- Stepansky, Y. (2005). The Megalithic culture of the Corazim Plateau, Eastern Galilee, Israel:
 .New evidence for a chronological and social framework
 .39-50 ,(5)*Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 1
 (Horvat Berech) (Domus "Shegerat-el-Mubarakat" The antiquity site of .Stepansky, Y. (NA)
 .Galilaeae, Korazim Plateau)
 Retrieved from <http://www.stepansky.co.il/about-4.html>
- Conservation of living religious* .(2005) .Stovel, H., Stanley Price, N. P., & Killick, R. G
 Forum on Living Religious 2003 ICCROM Papers from the .*heritage*
 .ICCROM :Heritage, Conserving the Sacred. Rome

מורשת ורנקולרית ונופי תרבות - רצף, המשכיות ודמיון בשנת 1992 הוסיפה הוועדה למורשת עולמית להגדרותיה את המונח נופי תרבות. שבע שנים אחר כך, ב-1999, נחתמה האמנה למורשת ורנקולרית. התפתחות זו מעלה את השאלה מה הייתה תרומתו של הדיון במשמעות הצירוף הלשוני "נופי תרבות" לשינוי במעמד של נכסי מורשת תרבות ורנקולרית? עיון בספרים ובמחקרים שבחנו את התפתחות המונח מאז המאה ה-19 ואילך מעלה כי עד שנות השישים של המאה ה-20 ההתמקדות הייתה בקשר שבין הנוף הטבעי לפעילות החקלאית. בקשר זה הודגשו התלות בין השניים ויכולתו של האדם לנצל את הנוף לצרכיו, ואילו ההגנה על הנוף כדי לשמר את ערכיו הייחודיים הוזנחה. משנות השבעים ואילך חל שינוי בגישה זו, והאדם נקרא להגן על נופיו ועל יצירתו התרבותית. אלא שבקריאה זו הועדפו הנופים יוצאי הדופן והיצירה התרבותית המונומנטלית. שתי מגמות שינו העדפה זו. האחת, התייחסות למכלולים וחיפוש דרכים לנהלם; האחרת, ההבנה שלחצי פיתוח והשפעות אוניברסליות מאיימים על מחיקתם של מאפיינים מקומיים. התפתחות זו תרמה בראשית שנות התשעים להגדרה חדשה של המונח נופי תרבות, ובשלהי שנות התשעים הביאה לקריאה לשמר את היצירה התרבותית על כל גווניה. מגוון זה כולל יצירות מונומנטליות, אך גם יצירות תרבותיות יום-יומיות המייצגות מלאכות ומסורות העוברות בעל פה מדור לדור. ברבים מן המקרים מדובר ביצירות שאינן כדירות - הן שכיחות בנוף, ושכיחותן היא שמקנה לקהילה שהן שייכות לה את ייחודה.

נופי תרבות חקלאיים במרחב הארץ-ישראלי: המקרה של הטרסות החקלאיות

ענת ברלוביץ' ורון סרודי

נופי תרבות כוללים מפגשים שונים בין הנוף הטבעי ליצירה התרבותית. באלה בולטות תופעות המשתרעות על פני שטחים ניכרים, דוגמת כפרים, שימושי קרקע חקלאיים, גדרות, תשתיות, וגם טרסות חקלאיות. אלה מצויות בשיפועי ההרים ובמורדות העמקים ברבות מהמדינות הגובלות בחופי הים התיכון. הטרסות הן עדות לשיטות עיבוד חקלאיות ולאורחות חיים שייחדו מדינות אלה במהלך כל השנים. אחדות מהמדינות, ובהן ישראל, מנסות להכליל את תופעה נופית-תרבותית זו ברשימות המורשת התרבותית שלהן, ועל ידי כך לעודד את ההגנה עליהן ואת שמירתן. מטרת סקירה זו היא להציג את הפעילות המתקיימת בנושא זה בישראל, ובעיקר את שיטות התיעוד של התופעה. משום כך הסקירה תתמקד בתהליך איסוף הנתונים וביצירת מאגר נתונים בפורמט דיגיטלי שיציג לציבור הרחב את המידע הקיים על הטרסות החקלאיות בישראל. מאגר הנתונים מטרתו להקל את אפיון של הטרסות - ובעקבות זאת את ההגנה עליהן ואת שימורן.

מילות מפתח: מורשת ורנקולרית-חקלאית, טרסות חקלאיות, תיעוד דיגיטלי, מאגר מידע

מבוא

האמנה למורשת עולמית (1972) קובעת כי נופי תרבות הם "יצירה משותפת של אדם וטבע". ההגדרה אינה מסתפקת בתיאור המגוון הנופי והרב-תרבותי; היא מדגישה את הייחוד של כל מדינה ואזור, מציינת את עושר התחושות שאנו חווים כאשר אנו נחשפים לנוף, וקוראת לחשוף את הסיפור ההיסטורי והעיצובי שלו.

בחיפוש אחר הגדרות לנופי תרבות כל חברה או מדינה מנסחת קטגוריות וקריטריונים משלה. אלה נשענים בחלקם על הסיווגים שהציגה הוועדה למורשת עולמית, ובחלקם תואמים רק את תפיסות העולם המקומיות. בעידן הדיגיטלי אפשר להמיר את האפיון המילולי באפיון הנעזר בכלים כמותיים

לניתוח המופע הצורני של הנוף, על משמעויותיו החברתיות והתרבותיות. האפיון מתבסס על יכולתם של חוקרים לאסוף את מלוא המידע מתא שטח (בכל קנה מידה אפשרי), לעבד אותו ולהשוות בינו לבין מידע שנאסף במקומות שונים בעולם. הנוף החקלאי המעוצב, הכולל את נוף הטרוסות החקלאיות, הוא הזדמנות מצוינת להצגתו של תהליך זה.

מאמר זה מסכם תהליך של איסוף מידע ויצירת מאגר נתונים בפורמט דיגיטלי המתמקד בטרסות החקלאיות בישראל. התהליך מומן על ידי רשות הטבע והגנים, ונוהל על ידי צוות חוקרים מרשות החדשנות של בצלאל, האקדמיה לעיצוב בירושלים, ובתמיכת קרן יעל לוין לשימור.² הפרויקט נולד מההבנה שרבים מנופי התרבות מייצגים הן תופעות אוניברסליות הן את ייחודה של קהילה, על התפתחותה הכלכלית, החברתית והתרבותית. משום כך, כדי לחקורם ולאפיינם נדרש מחקר מקומי ומחקר השוואתי, בין קהילה אחת לאחרת. גישה זו תואמת גם את נוף הטרוסות החקלאיות.

נוף הטרוסות החקלאיות בישראל:

הערכים והסיבות לתיעוד

הטרסות החקלאיות בישראל הן תופעה מרחבית בעלת חשיבות היסטורית, תרבותית וטכנולוגית גבוהה. הן נפרסות בכל אזורי הארץ, מהגליל העליון ועד לנגב; הן חוצות מרחבים המתאפיינים במערכות אקולוגיות מגוונות; הן מייצגות סגנונות בנייה מגוונים וטכנולוגיות של עיבוד חקלאי התואמות מגוון גידולים חקלאיים באזורים שונים. בשל גיוון ושכיחותן בנוף הישראלי הן נתפסות כתופעה שלא בוער לייצבה ולהגן עליה. גם סמיכותן ליישובים הנמצאים בתהליך פיתוח מואץ מאיימת עליהן, כך שהחשש להריסתן ואף להיעלמותן מהנוף גובר.

בניית הטרוסות במרחב הארץ-ישראלי החלה בתקופות קדומות ביותר. במהלך השנים השתכללו שיטות הבנייה, טרוסות חדשות נבנו, וישנות שופצו ותוחזקו. עד לשנת 1948 הן ייצגו חלק מרכזי בפעילות החקלאית בכפרים הערביים, אך משנה זו ואילך תהליכי פיתוח, טכנולוגיות ושיטות עיבוד חדשות הביאו להזנחת השימוש בהן ומנעו את תחזוקתן השוטפת. מצבן הלך והידרדר, רבות מהן נהרסו ומורשתן התרבותית הלכה ונשכחה. תהליך הייעור בארץ ישראל, שהוא משנות החמישים ואילך, תרם גם הוא לטשטוש הבולטות של הטרוסות בנוף הארץ-ישראלי ולהריסתן. תצלומי אוויר המציגים את נופי ארץ ישראל לפני שנת 1948 ואחריה מעידים על עוצמת תהליך הטשטוש וההרס של הטרוסות החקלאיות. להריסה המתמשכת של הטרוסות היו השלכות לא רק על ערכי התרבותיים של הנוף אלא גם על מאפייניו הטבעיים. ההרס עודד שינוי בזרימות של נגר מים עיליים וגרם לסחיפת קרקע. שתי סיבות אלה - היותן עדות לאורחות חיים ולשיטות עיבוד חקלאיות שעברו מן העולם והחשש לפגיעה בנוף הטבעי -

דחפו להרחבת המחקר האקדמי והיישומי של הנושא. ההתעניינות המחקרית הדגישה עוד יותר את חשיבותו של התיעוד - גם כדי להדגיש את השונות בין מדינות אך גם כדי לקדם מחקר השוואתי של נופים המתקיימים בתפוצה רחבה, חוצה גבולות.

להתעניינות בנוף הטרוסות החקלאיות בישראל הייתה סיבה נוספת, תכנונית, והיא תמ"א 35 - תוכנית מתאר ארצית שאושרה בשנת 2005 וחילקה את נופי ארץ ישראל למכלולים. במכלולים אלה מתייחסים גם למכלול נוף כפרי המייצג מרקמים בנויים כפריים ושטחים חקלאיים. מאז 2005 התוכנית מתעדכנת, והפרויקט התיעודי של נוף הטרוסות נועד להשתלב בה ועל ידי כך להדגיש את חשיבותן של הטרוסות החקלאיות, להציג דרכים להגן עליהן ולמנוע את הריסתן.

תיעוד הטרוסות החקלאיות כולל שלבים אחדים: סקר נופי, ריכוז מידע הקיים במחקרים מדעיים בארץ ובעולם, השוואה בין תפרוסת הטרוסות בישראל לבין תפרוסתן במדינות אחרות, איתור מוסדות מחקריים ויישומיים במדינות אגן הים התיכון המתמקדים בחקר נופי הטרוסות, באפיון

ובשיקומן. האיתור מטרתו כפולה: להרחיב את הידע הקיים ביצירת מאגר נתונים ובהמרתו לפורמט דיגיטלי; ולקדם שיתופי פעולה בין מדינות. אחד השלבים הראשונים בפיתוח מאגר המידע היה תהליך שכלל את מיפוי התופעה - מיקומה ותפריסה במרחב הישראלי.

מיפוי

מיפוי הטרוסות החקלאיות כלל שתי צורות: מיפוי תפריסה ומאפייניהן ומיפוי המידע הקיים על אודותיהן.

1. מיפוי התופעה, תפריסה ומאפייניה הפיזיים

מיד עם תחילת ניתוח החומרים הקיימים התברר האתגר שמציב מיפוי של התופעה. מחקרים בישראל הראו כי קיימות מפות רבות המלמדות על תפריסה הטרוסות החקלאיות. במפות אלה נמצא כי אזור ירושלים הוא האזור הצפוף ביותר במדרגות חקלאיות. בצפון ישראל מצויים שלושה ריכוזים גדולים - בצפון רמת הגולן, בגליל העליון ובגליל התחתון. ריכוז נוסף נמצא בכרמל, ויש ריכוזים קטנים יותר בשפלת יהודה. עוד חשפו המפות הקיימות שהמפנה הנפוץ ביותר של המדרגות החקלאיות הוא המפנה הצפוני, שתואם את כיווני ירידת הגשמים ברבים מהאזורים, ועקב כך - את שטחי העיבוד החקלאיים. חסרון של המפות היה שמלבד תפריסה התופעה הן לא נתנו מענה למאפייניה. לא נמצאה ולו מפה אחת שתתחם את התופעה, תבטא את המאפיינים הפיזיים, העיצוביים והתרבותיים שלה, את תפריסה ואת מאפייני האזורים שהיא נפוצה בהם. פתרון למיפוי רב-שכבתי זה נמצא במערכות מידע גיאוגרפיות, GIS.

2. מיפוי המידע

לצד הרצון ליצור מיפוי גיאוגרפי של הטרוסות החקלאיות עצמן הוחלט לקדם מיפוי של המידע הקיים על אודותיהן, הכולל מידע מעשי, ידע מקצועי וידע אקדמי. בעוד הידע האקדמי נגיש לקהילה המדעית-אקדמית, סוגי הידע האחרים קשים יותר להשגה. מדובר בידע מעשי המועבר בעל פה, וטרם נמצאה שיטה לשימורו בצורה גרפית או כתובה. זהו ידע מקצועי המפוזר אצל גופים שונים.

באמצעות סקירה ספרותית אותרו מאמרים העוסקים במיפוי ונבחנו אופני המיפוי. נוסף לכך, מובילי הפרויקט התייעדו דיגיטלי שוחחו עם החוקרים עצמם. הם למדו מהם על התמודדותם עם אתגרי המיפוי, ומסקנותיהם שימשו לבניית מתודולוגיה לתייעוד וכן להכנת "ארגז כלים" לאופני מדידה שונים של המידע המגוון. מציג את מיפוי הידע האקדמי הקיים על אודות הטרוסות החקלאיות ותפריסתן באזורי הארץ השונים. ניתוח המפה מלמד שעיקר המחקר המדעי התרכז בארבעה אזורים: הגליל המערבי, הרי יהודה, הר הנגב וירושלים וסביבתה. האזור האחרון זכה למחקר רב יותר מהאזורים האחרים.

ניתוח נוסף התמקד במספר המאמרים שנכתבו על כל אזור ובשנות פרסומם. האיור מלמד על מגמה יציבה של גידול במספר המאמרים לאורך השנים, ועל קפיצה משמעותית החל מהמחצית השנייה של העשור הראשון של המאה ה-21. השינוי מעיד על התגברות העניין האקדמי בנושא. נדגיש, בדיקה זו התבססה רק על מאמרים שנגישים באופן דיגיטלי, ולא כלל עבודות שלא הוצגו במאגרי מידע ממוחשבים אקדמיים. כדי להתגבר על חיסרון זה דרוש איתור של עבודות ומאמרים נוספים, בעיקר כאלה שנכתבו בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים, לאחר שהתאפשרה גישה לשטחי הגדה המערבית.

יצירה של מסד הנתונים

לקו השני של הפרויקט התייעודי הוקדש לפיתוח פלטפורמה אינטרנטית לשמירה, לקטלוג ולשליפה של מידע הקשור למורשת הבנויה במרחב הישראלי. העקרונות שהנחו את יצירת הפלטפורמה היו ממשק פשוט וברור, קישורים בין סוגי המידע השונים (ויזואלי, טקסטואלי, מרחבי), הקלה על חיפוש

טקסטואלי ומרחבי, נגישות גבוהה ורב-לשוניות. התוצאה היא מערכת מידע שמתפקדת כאתר אינטרנט פתוח לצפייה ולחיפוש. הזנת הנתונים לאתר מתבצעת רק על ידי משתמשים מורשים שקיבלו אישור מראש ומזדהים באמצעות שם משתמש וסיסמה.

יחידת המידע הבסיסית של מערכת המידע היא כרטיס אתר. הכרטיס מורכב משדות מידע טקסטואליים, תמונות של האתר, נ"צ מדויק המבוסס על מערכת המידע הגיאוגרפית, תגיות חשובות (למשל - "טרסה פעילה", "שטח עירוני", "אתר בסכנה"), ורשימת המקורות שהמידע מבוסס עליהם.

המסך הראשי של מערכת המידע כולל מידע כללי על הפרויקט וקישור לשתי אפשרויות חיפוש - טקסטואלי וגיאוגרפי. חיפוש טקסטואלי מאפשר למשתמש לשלוף מידע לפי מילים המופיעות בשדות המידע של כרטיס האתר או לפי תגיות חשובות. חיפוש גיאוגרפי מאפשר איתור של תאי שטח על גבי מפה, בדומה לחיפוש במערכות GIS עירוניות או באמצעות שירות Google Maps. משתמשים מורשים יכולים, נוסף לחיפוש ולשליפה של מידע, גם להוסיף מידע לכרטיס אתר קיים או ליצור כרטיס אתר חדש, לפי הצורך.

סיכום

בישראל יש מגוון וריבוי של מכלולי טרסות חקלאיות במצבי השתמרות שונים. על פי הגדרת הוועדה למורשת עולם הטרסות זכאיות להיכלל ברשימות נופי תרבות - הן ברשימה המדינתית הן ברשימה האוניברסלית. הכללתן ברשימות שכאלה מתבססת על הקטגוריה השנייה - נופ תרבות אורגני מתמשך. לנוף זה שתי צורות. האחת - "נוף תרבות חקלאית בעל חותם של המשכיות" (טרסות פעילות, למשל הטרסות של בתיר); האחרת, "שריד נופ אורגני שקפא" בזמן (טרסות לא פעילות שלהן ביטוי בנוף, למשל בליפתא). כדי למנוע את היעלמותן של הטרסות החקלאיות מהנוף נדרשות הנגשה של המידע הקיים, הפצתו בין גורמי קבלת ההחלטות והעלאת המודעות לחשיבות התופעה ולצורך בהגנה עליה בקרב קהילות המתגוררות בסמוך לטרסות.

בדיקה של המידע הקיים והנגישות אליו גילתה פער עצום בין הגופים החשופים למידע ויכולתם לשלפו ולעבדו. כדי להתמודד עם מצב זה הוחלט לקדם פרויקט תיעודי אינטרנטי שמטרתו מיפוי המידע, מיון וארגון.

אין עוררין על כך שהמיפוי וההנגשה יתרמו לכל המעורבים בשימור הטרסות ביצירת הנחיות ברורות ואחידות לתיעודן ולהגנה עליהן. הנחיות אלה יקלו את תכנון התופעה ואת השתלבותה בצורכי פיתוח, למשל פיתוח תיירות בנופי תרבות ייחודיים אלה, ואף תעודדנה מחקר נוסף - מקומי ואוניברסלי כאחד.

אדר' ענת ברלוביץ' - בעלת תואר שני בשימור מבנים מהמרכז הבין-לאומי לשימור על שם ריימונד ליימר - האוניברסיטה הקתולית בלובן בלגיה - וכיום מחזיקה משרד איכותי ונמרץ המתמחה בשימור מבנים וסביבה; ענת בעלת ניסיון של יותר מעשר שנים בהכנת תיקי תיעוד ובהכנת תיקי שיפוז לשיקום מבנים לשימור; עוסקת במחקר, בתכנון ובייעוץ לאדריכלים, ללקוחות פרטיים ולרשויות השונות בנושאי שימור.

anat@anatberlovitz.com

רון סרודי - אדריכל; בוגר המחלקה לאדריכלות בבצלאל וחוקר ברשות המחקר והחדשנות של בצלאל; עובד זה כשלוש שנים במשרד ברלוביץ' אדריכלים; לשעבר מרכז צוות הניטור של אונסקו.

תודות

תודתנו נתונה בראש ובראשונה ליובל פלד ולרשות הטבע והגנים על מימון הפרויקט והתמיכה בו; לפרופ' מייק טרנר על היוזמה, הליווי הצמוד וההכוונה, ולשמוליק גרואג על ההנחיה החדה וההערות המועילות.

עבודה זו לא יכולה הייתה לצאת אל הפועל ללא שיתוף הפעולה של הארגונים, החוקרים, הפעילים והגופים השונים. לכולם תודתנו נתונה מקרב לב.

תודה מיוחדת לעידו רוזנטל, שהעמיד לרשותנו את עבודת המחקר שלו במצבה הגולמי וטרם פרסומה.

לבסוף נודה לצוות הסטודנטים המסור והחרוץ שעמל על עיבוד הנתונים, עריכת החומרים והעיצוב: הדר פורת, ליהי נחום, ליאת דיכטר, אריג' אשהב ועילם סקאלר.

פירושה של המילה האנגלית נוף (landscape) הוא תמונה של נוף טבעי, ואילו הצירוף cultural landscape משמעותו נוף שנוצר על ידי פרט או קהילה ושעיצבו הושפע מתפיסות יוצריו ומתרבותם (Antrop, 2005). בשתי ההגדרות יש לאסתטיקה, למראה ולמאפייניו העיצוביים של הנוף מקום מרכזי. הקטגוריות שלפיהן הוועדה למורשת עולם ממיינת את הנפים הזכאים להיכלל ברשימת המורשת העולמית מתייחסות לפרשנות זו. פארק במרחב עירוני, שהוא חוליה היסטורית בסיפורה של עיר, עדות לתפיסות עולם תכנוניות וחלק בלתי נפרד מהמורפולוגיה של העיר ושל סביבתה, ייכלל בקטגוריה של נוף מעוצב (Designed and created intentionally by humans). נוף זה כולל גנים ופארקים שהאסתטיקה וההקפדה העיצובית הן מאפייניהם העיקריים, וברבים מהמקרים (לא תמיד) נקשרים בהם סממנים דתיים, מבנים מונומנטליים, אירועים הרואיים, מסורות וטקסים.

חזון הפארק הלאומי ברמת גן ומימושו

צעירה מרואני

הפארק הלאומי ברמת גן, ששטחו כיום כ-300 דונם, הוקם בתחילת שנות החמישים והיה באותה עת הפארק העירוני הגדול הראשון בישראל. אולם חשיבותו לא רק בהיותו חלוצ הפארקים העירוניים בישראל, אלא גם ובעיקר בשל החזון שעמד בבסיס הקמתו והתפיסות החברתיות, הלאומיות והעיצוביות ששולבו בו. מטרת מאמר זה היא להציג את החזון ואת השלכותיו על עיצוב הגן, ועל ידי כך לבחון את ערכיו ואת זכאותו להיכלל בנופי תרבותה של העיר רמת גן.

מילות מפתח: תכנון גנים, הפארק הלאומי - רמת גן, עיר גנים, אברהם קריניצי, משה כבשני

רמת גן והפארק הלאומי: רקע היסטורי

הקמת רמת גן בשנת 1921 הייתה חלק מתופעה רחבה של הקמת ערי גנים ושכונות גנים בארץ ישראל ברבע הראשון של המאה ה-20 (מרואני, 2013). להקמתה היו שותפות כמה אגודות שהתארגנו לשם כך - ובראשן אגודת "עיר גנים" - שרכשו למטרה זו קרקע ממזרח לתל-אביב מערבי הכפר סלמה הסמוך. הגרעין הראשון של היישוב, שנקרא בשם עיר גנים, הוקם בשטח שבין הרחובות ז'בוטינסקי מצפון וקריניצי וארלוזורוב מדרום - אזור שהוא כיום מרכז העיר - על בסיס תוכנית שהכין ריכרד קאופמן, מי שהיה בכיר המתכננים בארץ ישראל באותה תקופה ותכנן יישובים, שכונות ובניינים רבים (ביגר, 1977; שטרן, 1997). כוונת המייסדים הייתה להקים יישוב כפרי-חקלאי על בסיס מודל עיר הגנים שהציע אבנעזר הווארד, אלא שעד מהרה לבש היישוב אופי עירוני יותר, ובשנת 1923 שונה שמו לרמת גן. שכונות עצמאיות שהוקמו במהלך השנים בסביבתה הקרובה של רמת גן סופחו אליה, ובשנת 1950 היא קיבלה מעמד רשמי של עיר. באותה עת השתרע שטחה של העיר מנחל הירקון בצפון ועד השכונות רמת חן ורמת השקמה בדרום. השטח שעליו הוקם הפארק הלאומי היה באותה תקופה מחוץ לתחום המוניציפלי של רמת גן; סיפוח השטח לרמת גן והקמת הפארק היו פרי חזונו ופעילותו של ראש העיר אברהם קריניצי.

חזונו של אברהם קריניצי

אברהם קריניצי נבחר לראשונה לראשות הוועד המקומי ברמת גן בשנת 1926. בהמשך, במשך 43 שנים רצופות עד למותו בשנת 1969 בתאונת דרכים, כיהן כראש מועצה ואחר כך כראש עיר. תקופת כהונתו הממושכת, בשילוב עם אישיותו הדומיננטית, אפשרו לו להגשים ברמת גן רבות

משאיפותיו. לאורך כל שנות כהונתו היו נטיעת עצים ופיתוח גנים לרווחת הציבור נושאים הקרובים במיוחד לליבו. בזיכרונותיו תיאר את עצמו כמי שידוע בשיגעונו ל"בוימלאך" (עצים), וכמי שהתעקש להרבות בגנים ציבוריים ובנטיעת צמחים בכלל (קריניצי, 1962, 1970;). כאשר חברי מועצת העיר ביקשו למכור שטח ציבורי במרכז העיר שקאופמן ייעד למגרש ספורט כדי להשתמש בכסף לסלילת כבישים - בטענה שאין לרמת גן צורך בגנים ציבוריים מאחר שהיא ממילא גן אחד גדול - מנע קריניצי את המכירה והקים על השטח את הגן הציבורי הראשון ביישוב, גן המלך ג'ורג', המוכר כיום בשם גן המלך דוד (קריניצי, 1970). בדיעבד, צדק קריניצי, שכן עד מהרה גדל הביקוש לבנייה ברמת גן, והשטחים הירוקים הפרטיים התמעטו במהירות. גן המלך דוד והגנים הציבוריים הנוספים שהוקמו בעקבותיו הם השטחים הירוקים המשמעותיים היחידים שנותרו, והם מספקים שטח פתוח חיוני לתושבים במרחב אורבני צפוף. הגנים השכונתיים לא סיפקו את קריניצי; הוא שאף להקים פארק עירוני גדול דוגמת אלה שראה בערים בעולם שביקר בהן במסגרת תפקידו כראש העיר. ב"ידעות עירית רמת גן", מקומן שהעירייה נהגה לפרסם באותה תקופה, כתב קריניצי:

כל אימת שעברתי באירופה וראיתי את הפארקים בכל עוצמת ממדיהם – הייתה אוחזת אותי קנאה [...] מה שעורר את קנאתי אז הן האפשרויות המרובות להשיג קרקע לפארקים. בעוד שבימי המאנדט היו אפשרויותינו אנו מעטות ודלות, עכשו הגיע הזמן להשתער על הקרקעות העומדים לרשותנו ולהופכם לריאות בשביל אזרחינו. גנים אינם לוקסוס, הם הכרח הבריאות והחברה (קריניצי, 1950).

הזדמנות כזו נקרתה לו בעקבות מלחמת העצמאות, שבמהלכה נטשו תושבי הכפרים הערביים את היישובים ואת הקרקעות החקלאיות הסמוכות לרמת גן מדרום. קריניצי פנה לראש הממשלה דוד בן-גוריון וביקשו לאשר סיפוח חלק משטחים אלה לרמת גן לצורך הקמת פארק לאומי. בחודש אלול תש"י (1949) אישרה הממשלה לספח לרמת גן שטח של כ-1500 דונם, וקריניצי ניגש מיד להקמת הפארק. וכך כתב בשנת 1950: כאן ברמת גן אין אנו גורסים רעיונות ערטילאיים ומשאלות מופשטות. כאן עליהם ללבוש ממשות תיכף ללידתם [...] כבר צירפנו מחשבה למעשה. כבר הוקמה ועדה יוזמת, שהוטל עליה לרכז את האמצעים הראשונים לביצוע, וכבר אני רואה אותו, את הפארק הלאומי - ולא רחוק (קריניצי, 1950).

קריניצי קרא לגן "הפארק הלאומי" משום שראה בעיני רוחו את המבקרים המגיעים מכל רחבי הארץ לנפוש וליהנות בו. לא ניתן לתאר את חזונו טוב יותר מכפי שהוא עצמו תיאר אותו: אציין-נא כמה קוי יסוד בתכנון הגן הגדול הזה. ברגע זה משאלות. מחר - עובדות מפוארות: א) הפארק יהא נטוע כ-60,000 עצים [...] הרבה פרחים, הרבה דשא, הרבה מים [...] מים לספורט, לשעשועים, להרחבת עין והרחבת הלב; אגם [...] מעוטר בצמחי מים ובעופות מים, ומצויד באפשרויות שיוט [...] ב) במה נרחבת, שמעליה תנגן תזמורת עירונית [...] וחלקות מיועדות לריקודי עם; מספר רב של ספסלים ומקומות ישיבה נוחים לכל הגילים; מגרשים מיוחדים לתחרויות באופנים ולספורט הרכיבה על סוסים [...] ג) אני רואה בגן מסעדות ובתי קפה במחירים עממיים [...] אני רואה את "עמך", משפחות-משפחות, משתרע להנאתו לבריאותו [...] צל ריחני וטוב בשפע, שהנוף שלנו לא הסכין עמו מעולם; צל יערי, מבושם בריחות פרחים ודשא ומים. ד) הפארק מיועד לאזרח - והאזרח יהיה בעליו. הוא לא יימסר בזיכיון לפרט או לחברות [...] הכניסה אל הגן והגישה אל כל שימושי - חינם לכל (קריניצי, 1950).

הגשמת חזונו של קריניצי חייבה השקעה כספית ניכרת, ולשם כך הוא ביקש לגייס תרומות מן הציבור. כדי לעודד את הציבור לתרום הקים ועדה, עמד בראשה ויזם את "המפעל הכספי העממי למען הפארק הלאומי ברמת גן". הוועדה פנתה בקול קורא לציבור לקבל בסבר פנים יפות את הגוברים, העובדים כולם בהתנדבות, ולהקל עליהם את ביצוע מפעל ההתרמה והגבייה (עיריית רמת גן, 1951א).

עקרונות התכנון של משה כבשני והגשמת החזון

על עיצובו של הפארק הלאומי הופקד משה כבשני, לצד האדריכל נימן (עיריית רמת גן, 1951). כבשני, גנן ומתכנן גנים, בוגר בית הספר החקלאי מקוה ישראל, מונה על ידי קריניצי לתפקיד מנהל מחלקת הגנים בשנת 1933, ושימש בתפקיד זה עד ראשית שנות השבעים. כמנהל מחלקת הגנים היה אחראי לתכנון כל הגנים ההיסטוריים המוכרים של רמת גן וגם לתכנון נטיעות עצי רחוב ופינות מגוננות ברחובות העיר.

לכבשני הייתה משנה סדורה בעניין תכנון גנים, והוא ביטא אותה במאמרו "אמנות הגנות":

שני יסודות עיקריים שעליהם מושתת תכנון גנינו [...] הם: גושי צל ומים. הצל מגן מפני קרני השמש, מפחית את צפיפותם של גושי הבנינים [...] ממזג את האקלים ומגביר את כמות המשקעים. השבילים והדרכים מתווים בין עצים ושיחים [...] המים, בצורת מפלי מים, מזרקות, בריכות ואגמים - הם הקישוט הנאה ביותר לגן. הם מכניסים בו חיים ומשמחים את לב האדם [...] שטחי דשא, ערוגות פרחים והכנסת האבן במקומות משופעים ישלימו וירחיבו את הגן [...] נשמור על הגן שיהיה בנוי כביטוי לרצונו של האדם; יהא בו מהמזיגה של הנוי והתכלית השימושית - כמקום מנוחה, צל והנאה (כבשני, 1946: 123).

במקום אחר פירט כבשני עקרונות נוספים, ובהם: יצירת פינות משחקים לילדים, מקומות מתאימים להתקהלות ולכינוס לצורכי הצגות וקונצרטים, שמירת הגן וטיפוחו במינימום ימי עבודה, שימוש באורן כעץ בסיסי לשתילת חורשות ("אופי יערי") (כבשני, 1953).

בתכנון הפארק הלאומי - השונה מגני העיר האחרים בשטחו הגדול במיוחד ובמגוון השימושים שהוא אמור לספק על פי חזונו של קריניצי - הוסיף כבשני והרחיב את רשימת עקרונות התכנון. בחוברת מיוחדת אשר פרסמה העירייה עם הקמת הפארק הוא פירט את יסודות התכנון של הפארק, ובהם:

שתילת חורשות ויערות מעצי הארץ; גנים דקורטיביים ובהם צמחיה המיוחדת לחבלי ארצנו השונים; מגרשי ספורט ומשחק ומקומות המתאימים למחנות נופש; בנינים ציבוריים, מסעדות, מוזיאונים [...] ספריה חקלאית וגננית, אולם להרצאות עם קולנוע [...] התווית דרכי תנועה למכוניות ולהולכי רגל; גני מים כולל בריכות שחיה, אגמים לשיט בסירות, נחל, מפלי מים ומזרקות; גן זואולוגי ובו ביתנים לעופות ולצפרי הארץ ואקוריום עם הדגה למיניה; גן בוטני של צמחית אזור הים התיכון ושטח מיוחד לצמחי התנ"ך; שטח אחזקה כולל דירת המנהל והשומר, חדר אוכל לעובדים, מחסנים [...] אלמנטים ארכיטקטוניים ופסלים שישמשו ביטוי אמנותי לרגשותינו ההיסטוריים והלאומיים. עשרת היסודות האלה [...] ישתלבו עם המועיל והנאה ויהוו חטיבה אורגנית אחת (עיריית רמת גן, 1951ב).

בספרו על קריניצי תיאר רמבה את יום הנטיעה הראשון, שסימן את הקמת הפארק:

יום הנטיעות הראשון בפארק בט"ו בשבט תש"י (1950) היה חג לעיר. באו לטכס ראש הממשלה והרמטכ"ל, רב-אלוף יגאל ידין, אורחים רבים וקהל אלפים. לכל אחד מחמשת אלפי התלמידים שבבתי הספר ברמת גן נועדה שתילת עץ אחד. מבעוד בוקר היתה רמת גן שרויה בשמחה. תזמורת ניגנה ליד בית האזרח ואנשים לבושי חג התקהלו ליד בנין העיריה [...] ראש הממשלה כובד בנטיעת העץ הראשון (רמבה, 1968: 100).

הפארק שעיצב כבשני חולק לשני חלקים השונים מהותית זה מזה. החלק האחד, ששטחו כ-300 דונם, כלל מרבדי דשא גדולים, חורשות עצים, בריכת מים עגולה עם מזרקה שהוקמה מול הכניסה לפארק ומערך שבילי הליכה וטיול. מאוחר יותר נשתל גם כרם גפנים. החלק האחר, ששטחו כ-1200 דונם, הוקדש למטעי עצי פרי. תלמידי בתי הספר שותפו בנטיעת העצים והיו אמורים לטפל בהם בהמשך, כדי שתושבי רמת גן יוכלו לקנות בזול מפירותיהם. בתקופה זו הייתה נהוגה במדינת ישראל מדיניות קיצוב ("תקופת הצנע"), שבין השאר הטילה הגבלות על כמות המצרכים שאדם היה יכול לרכוש, ואספקת פירות מהמטעים העירוניים הייתה עשויה להיות סיוע של ממש לאוכלוסייה.

הפארק הלאומי נפתח לקהל בשנת 1951. מאז ועד שנות השישים, עת הוקמו פארק הירקון בתל-אביב וגן סאקר בירושלים, הוא היה הפארק העירוני היחיד בארץ. יתר על כן, הוא אכן היה פארק לאומי "ששאב אליו את כ-ו-ל-ם בכל שבת, חג או סתם בחופשים" (שגיא אלפסה, 2012). ייחודיותו של הפארק וכוח המשיכה שלו גברו עם יצירת האגם בפארק בשנת 1958 והכנסת סירות לשיט. נחל כופר, נחל אכזב שמתקיימת בו זרימה רק בעקבות גשמים, חוצה את הפארק דרך האגם ומוסיף לו מים בעונת החורף. סמוך לאגם יצר כבשני מפל מים מקיר אבני כורכר - דומה למפל הקטן יותר שהקים הרבה לפני כן בפינת הקסם בגן אברהם אשר במרכז העיר. מי המפל בפארק נשפכים לתוך האגם וחוזרים במערכת סחרור אל ראש הקיר. סמוך למפל הוקם אמפיתיאטרון מדושא שנועד לקונצרטים ולהופעות בידור אשר העירייה ארגנה במחירים עממיים (רמבה, 1968). בתוך האגם הוקם גם מבנה עגול מיוחד, דמוי ספינה, ששימש כבית קפה והפך לסמלו של הפארק.

בחלקו הדרום-מזרחי של הפארק יצר כבשני גן ורדים בסגנון פורמלי מסורתי, ובו 300 זני ורדים (רמבה 1968). במרכזו הוקמו בריכת מים קטנה ומזרקה, וסביבה ספסלי ישיבה. בגן הוורדים ובמבנה הסמוך אליו ממזרח התקיימו במשך שנים תערוכות פרחים ארציות. בלב אחת המדשאות הוצב פסל "יהודה המתעורר", יצירתו של הפסל אברהם מלניקוב, המוכר בעיקר כמי שיצר את פסל האריה השואג בכפר גלעדי.

בחלוף הזמן

בשנים הרבות שחלפו מאז הקמת הפארק חלו בו שינויים לחיוב ולשלילה, חלקם מינוריים ואחרים מהותיים. הרעיון החברתי היפה שהיה גלום במטעי עצי הפרי לא זכה להצלחה, והעצים התנוונו במהלך השנים. בתחילת שנות השבעים הוחלט להקים בשטח שבו היו המטעים את הספארי - פארק בסגנון אפריקני ובו משוטטים חופשי בעלי חיים שונים, בעיקר אוכלי עשב. במרכז השטח הוקם גן חיות בסגנון מסורתי, ובו שוכנו בעלי החיים מגן החיות בתל-אביב, שעל שטחו הוקם פרויקט גן העיר. הספארי, שהוא יחיד במינו בישראל, נעשה אבן שואבת להמוני מבקרים מכל הארץ.

גן הוורדים התנוון גם הוא עם הזמן, ובשנים האחרונות הפכה אותו הנהלת הפארק לגן פרחים, תוך שמירה על המבנה הפורמלי המקורי של השבילים והערוגות. במבנה הסמוך, שבו התקיימו בעבר תערוכות פרחים, הוקם בשנת 1983 מוזיאון האדם והחי. מעבר לגן הוורדים הוקמה עוד קודם לכן חוות סוסים המשמשת כיום מרכז לספורט הרכיבה, ומתקיימים בה שיעורי רכיבה, אימון לתחרויות וגם חוגים לרכיבה טיפולית. המבנה העגול שבאגם אינו בשימוש כיום, אך עדיין עומד באותו מקום וממשיך להוות סמל מייצג. לא רחוק ממנו, בפינת הפארק, פועל כיום בית קפה אחר. המפל עדיין קיים, אולם לפני שנים אחדות סולקו מן האגם הסירות וכיום כבר אין בו שיט. כמו כן, נוסף לפסל הוותיק של מלניקוב הוצבו בפארק בשנים האחרונות גם פסלים של האמן מנשה קדישמן.

חרף כל השנים שעברו, ושינויים אלה ואחרים שחלו בפארק מאז שהוקם, גם כיום נוהגים רבים להשתמש בו בקביעות. חלקם לפעילויות ספורט כמו הליכה, ריצה, רכיבה על אופניים או משחקי כדורגל, ואחרים לטיול, להתרגעות בחיק הטבע, לאירועים משפחתיים, לדיג וכד'. בשבתות ובחגים חלק ניכר מהמבקרים בגן אינם תושבי העיר רמת גן.

אם נחזור לעיין בפרטי החזון של קריניצי כפי שתוארו לעיל נראה כי רבים מהעקרונות אכן זכו להתממש. עצים רבים, דשא, פרחים, שפע מים להנאה ו"להרהבת העין", בית קפה ועוד - כל אלה קמו והיו, והפכו את הפארק למקום של מנוחה, נופש והנאה שמשך ועדיין מושך אליו אנשים מכל הארץ, והכניסה חינוך לכול, כפי שרצה וראה קריניצי בחזונו. לא לחינם הוחלט לאחר מותו של ראש העיר לקרוא לגן "הפארק הלאומי על שם קריניצי", והוא אף זכה להיקבר בתחום הפארק.

הפארק הלאומי כמערכת אקולוגית

בתקופה שהפארק הוקם המודעות לאקולוגיה עדיין לא הייתה מפותחת בישראל, ואכן לנושא זה אין ביטוי בחזונו של קריניצי או בעקרונות התכנון. למרות זאת הפארק הלאומי הוא זירה שבה התפתחה, ועדיין מתפתחת, מערכת אקולוגית עשירה ומגוונת. מלכתחילה, גודל הפארק מעניק לו יתרון מבחינת מגוון המינים הרב שניתן למצוא בו בהשוואה לגן שכונתי ממוצע. אך נוסף לכך נוצרה בפארק מערכת אקולוגית משולבת שהיא תוצר של ההזנה ההדדית המתקיימת בין האגם הגדול לבין הספארי הסמוך לשטח הפארק. הדבר מתבטא בעיקר במיני עופות המים הרבים שיש בפארק, רובם קבועים וחלקם עונתיים חולפים, שמרביתם הגיעו ומגיעים לפארק מן הספארי. תצפיות בשטח מגלות שינויים לאורך זמן; למשל, הקורמורנים המגיעים לפארק בכל חורף בשנים האחרונות, מה שלא היה בעבר, או היאוריות, שפעם שהו במקום בחודשי הקיץ בלבד ונעלמו בחורף, ואילו עתה הן מצויות בפארק כל השנה ובמספרים גדולים. המפגש בין הפארק, הספארי והאגם, שיחד יוצרים מרחב נופי-תרבותי, לבין בעלי הכנף שחולפים או שוהים בו, מקנה לגן ממד נוסף; הוא מחדד את ייחודו, את ההכרה בערכיו ואת התאמתם להגדרה של נופ תרבות.

דיון וסיכום

המושג "נוף תרבות" מתייחס לנוף שמתקיים בו מפגש בין היצירה התרבותית לבין הנוף הטבעי (שר-שלום ואחרים, 2010). נופי תרבות משקפים את רוח המקום, משמשים נקודות ציון מוחשיות וסמליות ובכך מסייעים להתמצאות במרחב ובזמן ותורמים להגדרת הזהות המקומית והלאומית (Antrop, 2005). נופי תרבות עירוניים, במיוחד, הם תגובה לתנאים חברתיים, כלכליים, תרבותיים ואקולוגיים (Schuyler & O'Donnel, 2000), ומשקפים תהליכי שינוי לאורך הזמן (Alanen & Melnick, 2000).

הפארק הלאומי, שהוקם לפני קרוב לשבעים שנים, הוא גן היסטורי שקשורים בו ערכים חברתיים, סביבתיים, אקולוגיים ולימודיים. ברמה המקומית, הפארק מייצג את תדמיתה של העיר רמת גן, והוא חלק בלתי נפרד מהזיכרון הקולקטיבי של תושביה. בהקמתו קשורים ערכים חברתיים וכלכליים כמו שיתוף התושבים באמצעות עבודה ותרומות למימון הקמתו, והספקת מזון לתושבים בתקופה של קיצוב וצנע.

הפארק הלאומי קשור בזיכרון הקולקטיבי המקומי גם באופנים נוספים. הוא מנציח את שמו של ראש העיר המיתולוגי אברהם קריניצי, בעל החזון שקידם את הקמתו; הוא ביטוי לעבודתו התכנונית של משה כבשני, מנהל מחלקת הגנים הראשון ומי שתכנן וליווה את גני רמת גן במשך שנים רבות; הוא משמש מקום התכנסות לצרכים שונים כמו פעילויות ספורט, תערוכות ומיצגים או פעילויות של בתי ספר וגני ילדים; זירה למופעים ואירועים ועוד. הפארק מייצג ערכים לאומיים, לא רק בשמו (הפארק הלאומי) אלא גם באמצעות ייצוגים הפזורים במרחביו, כמו הפסלים של אמנים ידועי שם, ודמויות בעלות חשיבות לאומית שהיו חלק בלתי נפרד בהליכי הקמתו. לפארק ערך לימודי וחינוכי רב כאתר טבע עירוני גדול, שניתן לפגוש בו בעלי חיים שאינם מצויים בדרך כלל בעיר, לערוך תצפיות על אורחות חייהם, ובכך לקרב את התושבים העירוניים אל הטבע.

בברכתו לאזרחי רמת גן לראש השנה תשכ"ב אמר ראש העירייה:

"אני רואה את מפעל חיי בהאדרתו של הפארק הלאומי למען המוני רמת גן ודור המחר שלנו. יומם ולילה אני חושב כיצד לפתח, לייפות ולהעשיר את הפארק, ולואי ויתן לי אלוהים כוח להגשים אפילו חלק מחלומותי" (רמבה 1968: 106).

אכן, זכה קריניצי להגשים חלק ניכר מחזונו, והפארק מוסיף ומשמש מקום של נופש, מרגוע והנאה למבקרי הרבים, כפי שרצה וחזה.

ד"ר צעירה מרואני היא יועצת ומתכננת סביבתית עצמאית, ובמקביל מלמדת וחוקרת במסגרת המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן. היא מתמחה בתחומי מדיניות ותכנון סביבתי, שימור נופים ושטחים פתוחים והיבטים משולבים של שימור נוף ותרבות.

tseiram@gmail.com

ביגר, ג' (1977). שכונות הגנים בירושלים: תכנון והתפתחותן בראשית השלטון הבריטי 1917-1925. **קתדרה**, 6, 108-132.

כבשני, מ' (1946). אמנות הגננות. בתוך י' זיו-אב, י' חורגין וש' שמואלי (עורכים), **רמת גן, תרפ"ב-תש"ז, 1921-1946: ספר היובל** (עמ' 121-124). רמת גן: המועצה המקומית.

כבשני, מ' (1953). גני רמת גן. **ידיעות עיריית רמת גן**, שנה ד', גיליון א'.

מרואני, צ' (2013). מעיר גנים לרמת גן: הקמת רמת גן והתפתחותה על רקע תופעת ערי גנים בארץ ישראל. בתוך מ' נאור ופ' חורש רוזן (עורכים), **תשעה עשרים ברמת גן** (עמ' 9-18).

רמת גן: בית אברהם קריניצי.

עיריית רמת גן (1951א). ושוב על הפארק הלאומי... **ידיעות עיריית רמת גן**, שנה א', גיליון כ' (8.11.1951).

עיריית רמת גן (1951ב). **הפארק הלאומי ברמת גן**.

קריניצי, א' (1950). חזון הפארק הלאומי. **ידיעות עיריית רמת גן**, שנה א' גיליון ב'.

קריניצי, א' (1962). **בכח המעשה**. תל-אביב: מסדה.

קריניצי, א' (1970). **במו ידי**. רמת גן: מסדה.

רמבה, א' (1968). **קריניצי: דיוקנו של איש רב-פעלים**. תל-אביב: מסדה.

שגיא אלפסה, ע' (2012, 25 במאי). הסקר הגדול: איזה פארק עירוני במרכז הכי שווה? אוחרז מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4232643,00.html>

שטרן, ש' (1997). ריכרד קאופמן כמתכנן ערים ביישוב היהודי של ארץ ישראל בראשית תקופת המנדט. בתוך ז' ספראי, א' פרידמן וי' שוורץ (עורכים), **חקרי ארץ: עיונים בתולדות**

ארץ ישראל (עמ' 365-390). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

שר-שלום, א', ע' עמית, א' ששון, ר' ריש וי' פלד (2010). **נופי תרבות בישראל**. ירושלים: רשות הטבע והגנים.

- Alanen, A. R., & Melnick, R. Z. (2000). Introduction: Why cultural landscapes
Preserving cultural ,preservation? in A. R. Alanen and R. Z. Melnick (Eds.)
(pp. 1-21). Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University *landscapes in America*
.Press
- .Antrop, M. (2005). Why landscapes of the past are important for the future
.21-34 ,(1-2)*Landscape and Urban Planning*, 70
- Schuyler, D., & O'Donnel, P.M. (2000). The history and preservation of urban parks
Preserving cultural ,and cemeteries. in A. R. Alanen & R. Z. Melnick (Eds.)
(pp. 70-93). Baltimore, Maryland: Johns Hopkins *landscapes in America*
.University Press

נוף - הפריסה והמבט הרחב נוף, בשונה ממונומנט, מנכס או מאתר, מעיד על מבט רחב ועל פריסה של תופעה במרחב. הגדרתו משתנה בהתאם לרכיביו, לתכונות הדומיננטיות, להתפתחותו ולתפקידו בעבר או בהווה. מגוון התכונות מאפשר הגדרות מורכבות. כך למשל, על פי משרד הפנים האמריקני, הרשות לפארקים לאומיים, ההגדרה "נוף כפרי היסטורי" מתייחסת למרחב שבעברו עוצב על ידי פעילות ואורחות חיים שאפיינו יישובים כפריים. באלה נכללים שימושי קרקע חקלאיים, מבנים, תשתיות ופריטים (features) טבעיים. דוגמה נוספת היא ההגדרה של נוף עירוני היסטורי שזכתה להכרה בנובמבר 2011 בעצרת הכללית של איקומוס בעיר Xi'an שבסין. בחינה שלה מצביעה על ראייה רחבה ביותר, הכוללת לא רק את המרקם הבנוי ההיסטורי אלא גם את הסביבה, הרכיבים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים, התשתיות והערכים הלא מוחשיים. הרחבה זו חיזקה את העניין בצירופים נוספים, ובאלה גם מפגשים נופיים שמתייחדים בנושא משותף כמו נופי מורשת תעשייתיים או נופי מורשת ביטחון.

עֲשִׂים אֵלֶי קֶרֶב. מורשת ביטחון במרחב הבנוי ובנוף: ערכים אוניברסליים ומקומיים יאיר ורון

מגוון נופי הביטחון ונכסי המורשת המייצגים את נושא הביטחון הוא עצום. שרידותם של נופים ונכסים אלה נובעת ממאפייניהם הפיזיים, ממיקומם במרחב, מתפקודם ומהקשר המתקיים בינם לחברה - לזהותה, לתרבותה, לאורחותיה ולצרכיה הביטחוניים בעבר ובהווה. קשרים וערכים אלה מחזקים את הדרישה להגן על נופים ונכסי ביטחון ולשמר אותם, הן ברמה המקומית הן ברמה האוניברסלית.

מטרת מאמר זה היא לייחד את תופעת נופי מורשת הביטחון כקבוצה בתוך נופי התרבות, להציג את ערכיהם האוניברסליים והמקומיים ולהציע שיטות למיונם. ההצגה נועדה לחזק את מעמדם של נופים אלה, הן בשיח התרבותי העוסק במורשת הן במרחב הפיזי.

מילות מפתח: מורשת ביטחון, מורשת עולמית, נוף הנצחה

המוח הצבאי, באמצעות ארגונה של הטריטוריה החברתית [ו] של נתיביה האסטרטגיים, מניח לא רק את היסודות לנוף חדש - נוף מלחמה - הוא גם מייצר את האטמוספירה של הנוף, וכמו שיש שני זמנים, זמן שלום וזמן מלחמה, כך גם יש שתי אטמוספרות ולא אחת. עובייה של החומה לא נועד למנוע את סחף האדמה, אלא לעמוד בהלם הפגזים, בנפץ המוקשים, בכל אותן תופעות שאינן בגדר הסתברות טבעית. הביצורים הם התשובה לאקראיות; הדו-קרב בין כלי הנשק לכלי המגן הטביע את חותמו על מבנה הטריטוריה, על ידי שכלול אמצעיו והשיטות הגלומות בו, כך שלמעשה, המלחמה נוכחת בעת שלום (Virilio, 1994).

מבוא

רשימת המורשת העולמית (WHL) כוללת כמה אתרים הנקשרים בהגנה ובביטחון. באחדים מהם נושא זה הוא העיקר. כזאת היא, למשל, החומה הגדולה בסין, שהכללתה ברשימה התבססה על היותה מבנה הביצורים הגדול בעולם (הוכרזה בשנת 1987). באחרים נושא זה הוא רק אחד

ממכלול ערכים שמתקיימים באתר. כזה הוא, למשל, האתר הארכיאולוגי טרויה שבטורקיה, שמייצג את סיפור המצור שהטילו היוונים על העיר, ושהונצח ביצירתו של הומרוס (הוכרז בשנת 1998).

דוגמה עכשווית היא ההכרזה ביולי 2017 על מערכת הביצורים הוונציאנית שהוקמה בין המאה ה-15 למאה ה-17 לאתר מורשת עולמית סדרתית חוצה גבולות (serial transnational site) על פי הקטגוריות (iii) ו-(vi). בהכרזה נכללים 15 אתרים הנמצאים בשטח המדינות איטליה, קרואטיה ומונטנגרו, ובהם העיר פלמנובה באיטליה (City fortress of Palmanova), ביצורי העיר זאדאר בקרואטיה (Defensive System of Zadar) וחומות ההגנה של העיר קוטור במונטנגרו (Fortified city of Kotor).

האתרים כולם נכללו ברשימה היוקרתית בזכות היותם דוגמה מובהקת להתפתחות המדע הצבאי המודרני המכונה *alla moderna* החל מהמאה ה-15, כמערכת הגנה על פני טריטוריה רחבה בממדים צבאיים, אזרחיים ואורבניים. ההתפרסות הרחבה חייבה מאמץ תכנוני וכלכלי של הרפובליקה הוונציאנית, וכן גיוס של מיטב האדריכלים והמהנדסים הצבאיים של אותה תקופה. אלה נדרשו לפתח טיפולוגיות שונות ומגוונות פתרונות, ואותם ניתן לראות גם כיום כמערך שלם הכולל מצודות מבודדות, מערכות הגנה וערים מבוצרות בקרבת הים ובעומק היבשה.

במשך אלפי שנים בנו בני האדם מערכות הגנה במגוון עיצובים מורכבים (Hirst, 1997). תפוצתם הרבה של אתרי מורשת תרבותית הקשורים בנושאי הגנה וביטחון מעידה על חשיבותם ומצדיקה את העיסוק המחקרי בהם ואת הקריאה לשמרם. חשיבות זו מתבססת על הרציפות וההמשכיות של התופעה ההיסטורית ועל ערכיה. אתרי המורשת הללו הוקמו כדי להגן על קהילות ויישובים מפני פלישות וכיבושים (ICOFORT, 2017), וככאלה הם משמשים חוליה מקשרת בין ההיסטוריה שלהם עצמם לבין הקמתם והתפתחותם של יישובים, מדינות ואף אזורים שלמים. זאת ועוד, אתרי המורשת הקשורים בנושאי הגנה וביטחון הם עדות לרוח האנושית ולמאבקה באיומים שונים, והם אוצרים בתוכם ערכי תרבות רבים.

הדיון בערכים אלו מתחזק כאשר עולה השאלה אם זירות לחימה, אתרים צבאיים ומבני ביטחון - צבאיים ואזרחיים - זכאים להגנה ולשימור עבור הדורות הבאים, או שמא הם נחשבים לפצע

פתוח או לזיכרון צורם ומוטב להעלימם מהמרחב. סוגיות אלה מתחדדות ביתר שאת כאשר מדובר באתרים ובנכסים מהמאה ה-20. אחת הסיבות לכך היא הקרבה ההיסטורית הכרונולוגית לזמן הדיון העכשווי, והדילמה כיצד ראוי לזכור ולהנציח את הקונפליקט ואת תוצאותיו הבלתי נמנעות (Schofield, 1998). הדיון מתקיים ברמה הבין-לאומית בנוגע לנופים ואתרים חוצי-טריטוריות, וברמה המקומית-אזורית משום הימצאותם במרחב הנתון ללחצי פיתוח ולתמורות ביעודי קרקע (land use).

מטרת המאמר הנוכחי לייחד את תופעת נופי מורשת ביטחון כקבוצה בתוך נופי התרבות, להציג את ערכיהם האוניברסליים והמקומיים ולהציע שיטות למיונם. ההצגה נועדה לחזק את מעמדם של נופים אלה הן בשיח התרבותי העוסק במורשת הן במרחב הפיזי.

נופי מורשת ביטחון: הגדרה, ערכים אוניברסליים והצעות למיון

נופי מורשת ביטחון הם תחום במורשת התרבות הכולל קבוצת אתרים, נכסים ונופים בעלי זיקה ישירה או עקיפה לאישיות, לנסיבות ולאירועים ביטחוניים - צבאיים או אזרחיים - בעלי ערכים ומשמעות מקומית, לאומית או אוניברסלית. חלקם עדיין משרתים את הפונקציה שלשמה הוקמו, וחלקם פסקו מלמלא את ייעודם המקורי ונמצאים במצבי השתמרות משתנים.

מבני הגנה וביטחון, כמו נופים ומרחבים מיושבים, הם עדים היסטוריים לדרמה האנושית הגדולה המשלבת טרגדיה וגבורה הראויים להישמר בזיכרון. ככאלה, הם גם מקומות מובהקים לעידוד חשיבה המקדמת שלום (Flores-Roman, 2016); הם עדות מוחשית להתפתחותן ולהתעצמותן של שיטות בנייה למטרות הגנה כמענה יעיל לאיומים משתנים, והם מבטאים את כוח ההמצאה האנושי ואת חילופי הידע והניסיון הטכנולוגיים והמדעיים שהולידו מערכות קשרים בעלות ערך ועניין בתחומים רבים ברחבי העולם. בזכות הערכים שהם נושאים ביכולתם לספר את ההיסטוריה בגוף ראשון, בעוצמה וברגש רבים, והם חלק בלתי נפרד מהבניית זהות קהילתית, לאומית ואוניברסלית.

נופי תרבות ונכסי מורשת המייצגים מורשת ביטחון לא זוכים תמיד לאהדת הציבור, ומסיבות שונות הם הוזנחו במהלך השנים. תופעה זו בולטת בהתייחסות לנכסים ולנופי ביטחון מהמאה ה-20 (Lake, 2003). עד לפני שנים אחדות הם לא נחשבו לבעלי ערכים תרבותיים ולא נכללו ברשימות אתרי המורשת המקומיות או האוניברסליות. נוסף לכך, חסרות הגדרות והנחיות לטיפול בתחום מורשת זה ברמה העולמית.

למצב זה כמה סיבות. העיסוק והדיון בנושאי ביטחון התקיים לרוב בקרב חוג מקצועי-צבאי-ביטחוני, שעבורו העיסוק הביטחוני מתקיים במתודולוגיה טכנית: מענה סביר אל מול איומים; ואילו הדיון בנופי תרבות ובנכסי מורשת תרבות הוא דיון מהותי-תרבותי המתקיים בקרב חוג מומחים רב-תחומי, לרוב אזרחי. יתרה מזאת, המגוון וההשתרעות של תוצרי ביטחון בנויים ושל הנופים הם רחבים. כפי שצוין לעיל, אחדים מהנופים חוצי-גבולות, קיימות מערכות הכוללות ביצורים קדומים, ישנם מבנים הנדסיים ייחודיים ומורכבים לצד צריפי מגורים זמניים מהמאה ה-20 שנבנו בעיצובים סטנדרטיים בשיטות בנייה וחומרים פשוטים, יש נופי טבע שהוגדרו או עוצבו לצורכי ביטחון (נהר טבעי ופיתוליו, מורדות טרשיים) ועוד.

ויש סיבה נוספת. כדי להעריך את חשיבותם של הנופים והנכסים נדרש ידע של מומחים והסתמכות על ארכיונים ומקורות תיעודיים, תיעוד בעל פה, תיעוד היסטורי רשמי, סקרי אתרים ומבנים, סקרים ארכיאולוגיים, מחקרים ועוד; נוסף לייחודם של הנכסים הקשורים בתופעת הביטחון, כגון תעשייה - צבאית וכללית - תשתיות תחבורה ותקשורת, שימוש בשטחים פתוחים וכו', נוספים גם מונומנטים ואנדרטאות שנועדו להנצחה. מצב זה מחייב להקים צוותי מומחים רב-תחומיים הכוללים מומחים להיסטוריה צבאית, להנדסה צבאית, משמרים עירוניים, אדריכלי נוף, ארכיאולוגים ואחרים.

נופי מורשת ביטחון - המסמכים האוניברסליים

מאז שנת 2005 פועלת מטעם ארגון איקומוס ועדה מדעית בין-לאומית לביצורים ולמורשת צבאית (ICOMOS - International Scientific Committee on Fortifications and Military Heritage).

במסמך ההקמה שלה (Statutes) נאמר שמדיניות הוועדה תתבסס על מסמכים קיימים, ובהם - אמנות שימור בין-לאומיות, ובייחוד האמנה להגנה על המורשת התרבותית והטבעית של העולם (1972). כן מציעה ICOFORT (ראו להלן) לכלול בהגדרה נכסי תרבות הנקשרים בנושאי ביטחון בחלוקה לשלוש קטגוריות, בהתאם לאופיים הפיזי המקורי (טיפולוגיה) ונסיבות הקמתם או היווצרותם:

- 1. מורשת בנויה:** מבנים וביצורים (כולל יישובים מבוצרים), הנדסה צבאית, מחסנים, נמלים ושדות קרב ימיים, צריפים, בסיסים צבאיים, שטחי ניסויים ומובלעות אחרות ומבנים שנבנו או שימשו למטרות צבאיות והגנתיות.
- 2. נוף תרבות:** שדות קרב, מתקני הגנה טריטוריאליים או חופים ועבודות עפר (ביצורים), היסטוריים או מהעת האחרונה.
- 3. הנצחה:** אתרי זיכרון, מזכרות ניצחון, בתי קברות, מצבות ולוחות זיכרון או פריטים המייצגים נושאי ביטחון.

לא לו יס להוסיף את ההשפעה של המורשת הלא מוחשית, זו הנקשרת בתרבות האנושית ותורמת לעיצוב זהותם של עמים, תרבויות ומסורות; זו מהווה רכיב דומיננטי בזיכרון הקולקטיבי של קבוצות חברתיות, וכן בהתפתחות סמלים, מיתוסים, טקסים ופולחנים.

בשנת 2016 החל להתגבש מסמך אמנה העוסק בביצורים ובמורשת קשורה (ICOFORT - Charter on Fortifications and Related Heritage). טיוטת המסמך נמצאת כיום בשלב קריאה וריכוז הערות, וחלקים ממנו מובאים במאמר זה לראשונה בעברית.

מסמך האמנה כולל הנחיות להגנה, לשימור ולפרשנות של הנכסים בקבוצות שנסקרו מעלה, וכן מגדיר ארבע קבוצות ערכים המתקיימים בנכסים אלה:

1. **ערך אדריכלי/טכנולוגי:** טיפולוגיה ייחודית המגיבה לטכנולוגיה לוחמתית ספציפית. הערכת הערך הטכנולוגי דורשת ידע מעמיק בנושא התפתחותם של נשק וכלי לחימה, כדי שניתן יהיה לזהות ולהוכיח את התפתחותם אל מול שינויים במדע הצבא (military science) ובתחום ההנדסה. זיהוי הערך האדריכלי של ביצורים צריך להתחשב, בין היתר, במיקום האסטרטגי במרחב, בהשפעת העיצוב על יעילות הפריסה המרחבית של אמצעי ההגנה והלחימה, בביטויים פיזיים לאיום צפוי (מתקפה או מצור, למשל), במאפייני השטח (טופוגרפיה) ובצמחייה בטווח הנדרש להגנה, ובמשתנים פיזיים נוספים דוגמת טווח הפגיעה של כלי הנשק שהיו בשימוש באותה התקופה.

2. **ערך טריטוריאלי/גיאוגרפי:** חשיבותם של נכסי ביטחון כמערכת מארגנת של המרחב (territory organizing system of the) היא רכיב חשוב בהערכת מערכות ביצורים. מבנים מבוזרים יכולים לעמוד כאלמנט בודד במרחב, אך לעתים הם חלק ממערכת גדולה יותר של אלמנטים

שאף שאינם סמוכים זה לזה הם מרכיבים יחד מערכת המשפיעה על יחידת נוף ומגדירה אותה, ומצריכים לפיכך בחינה והערכה בהקשר רחב. במקרים כאלו ערכה של המערכת כולה עולה על ערכו של אלמנט בודד, הנדרש לאותה מידה של הגנה ללא קשר לפשטותו ולאיכותו הפיזית.

3. **ערך אנושי/חברתי:** ביצורים נוצרו כדי להגן על קבוצת אנשים מפני קבוצה אחרת, על כן הם נתפסים כאתרי קונפליקט בעלי הקשר אסוציאטיבי של אכזריות, הרס, קרב ומלחמה

המסתיימים בניצחונה של אחת הקבוצות. בו בזמן יש להם תפקיד חשוב בבניית זהות תרבותית ובמסורות של קהילות ומדינות.

4. **ערך חינוכי:** ביצורים יכולים להיות סביבה חווייתית הקשורה למורשת צבאית. יש להם תפקיד חשוב בזיכרון של חברה, והם מאפשרים ללמוד ולחוות אירועים משמעותיים הקשורים לעברה של קהילה.

המסמכים שתוארו לעיל, לצד שלוש הקטגוריות שלפיהן ממוינים נופי תרבות, יכולים לשמש בסיס להגדרתם של נופי מורשת ביטחון.

נוף ביטחון מעוצב: נוף מוגדר בבירור, שתוכנן ונוצר בידי האדם מתוך כוונה. לדוגמה: חפירים ומכשולים בנויים, מקלטים ובונקרים, התיישבות ביטחונית, דרכים ותשתיות.

שרידי נוף ביטחון אורגני: נוף שתהליך ההתפתחות בו הסתיים בזמן כלשהו בעבר, בין שבפתאומיות, בין שלאורך תקופה, אולם המאפיינים המייחדים אותו עדיין גלויים לעין. לדוגמה: ביצורים ומערכי הגנה שיצאו משימוש, מחנות צבאיים ומתקנים שונים שננטשו, שטחי אימון ושטחי

אש, פריטים בנויים, כלי לחימה וחפצים. עוד אפשר לכלול כאן תוצאות של פגיעה פיזית כתוצאה מאירוע לחימה, ובהן סימני פגיעות קליעים, שרידי הריסות, סימני שריפה וכד'.

נוף ביטחון (אורגני) מתמשך: לדוגמה: סימוני גבולות טריטוריאליים (גדרות, חומות), מערכות ותשתיות גבול (מגדלי שמירה, פילבוקסים, תחנות מעבר), התפתחות התיישבותית, ייעור ביטחוני.

נוף ביטחון אסוציאטיבי: נוף בעל הקשרים רגשיים ומחשבתיים שאינו נתמך בעדויות תרבותיות חומריות. לדוגמה: מבנה או מרחב שהתרחש בהם אירוע בעל משמעות ביטחונית צבאית או אזרחית, כגון זירות קרב, מרקם עירוני שנהרס ושוקם, דרכים שהוקמו על תווי מערכת הגנה ועוד. אל קבוצה זו ניתן לשייך גם נופי זיכרון והנצחה המסומנים במרחב באמצעות אנדרטאות, מוזיאונים, אתרי הנצחה ובתי עלמין.

מעמדם של נופי מורשת ביטחון בישראל

רשימת המורשת העולמית נכללים שלושה אתרים בישראל המייצגים ערכי הגנה וביטחון: אתר **מצדה** (הוכרז בשנת 2001) - המחנות, הביצורים וסוללת התקיפה שלמרגלות מצדה, מהווים את מערכת המצור הרומית השלמה ביותר ששרדה עד ימינו (קריטריון v); **עכו העתיקה** (הוכרזה בשנת 2001) - עיר חומה עות'מאנית, עם רכיבים אורבניים טיפוסיים דוגמת מצודה, מסגדים, חאנים ובתי מרחץ שהשתמרו היטב, ושנבנו על גבי שרידי מבנים צלבניים (קריטריון iv); **העיר העתיקה של ירושלים** וחומותיה (הוכרזה בשנת 1981) - עיר חומה שעוצבה בתקופת השלטון העות'מאני על ידי סולימאן המפואר.

אתרים אלה הם חלק ממגוון רחב שהנוף הישראלי מתייחד בו, וכולל נכסים מוחשיים לצד ביטויי ביטחון כמו שמות מקומות, יישובים ורחובות המשמשים אמצעי הנצחה בעידן המודרני (עזריהו, 2012; שמיר, 2000), בתי עלמין, מוזיאונים, אנדרטאות ולוחות זיכרון הנוכחים במרחב ומקיימים דיאלוג מתמשך בין המרחב הפיזי לבין סדר היום הלאומי והאוניברסלי. עוד התפתחו בישראל קהילות חברים הנושאות זיכרון של מאורע או אתר הנקשרים בפעילות הגנה וביטחון. תופעה נרחבת זו מקורה בזיכרונות ובנוסטלגיה שמקומות אלה מעוררים, אך גם בנגישותם הגיאוגרפית - מרחביה המצומצמים של ישראל (אפרת, 2014).

בישראל יש 18 אתרים לאומיים מוכרזים, מהם לתשעה יש היסטוריה ביטחונית: אום רשרש; בית הביטחון בגבולות; בית הביטחון במבטחים; בית הביטחון בצאלים; הח'אן בחדרה; ח'אן ומצודת דרכים בשער הגיא; הקסטל; מחנה המעפילים עתלית; מכון איילון בגבעת הקיבוצים ברחובות.

קיימות שתי תוכניות מתאר ארציות בנושא אתרי מלחמה והנצחה: **תמ"א 21 - תוכנית מתאר ארצית לאתרי מלחמת העצמאות** (1982), שכוללת נספח ובו רשימה של 119 אתרים המוגדרים כמקום או עצם בנוף - גבעה, משלט, בניין, גשר, מתקן או אנדרטה - ומפרטת את רמת הטיפול הרצויה בכל אחד מהם; **תמ"א 29 - תוכנית מתאר ארצית לאתרי הנצחה למחוזות ירושלים וחيفا** (1995).

אתרים רבים אחרים נכללים בתוכניות מתאר נושאיות אחרות, למשל בתמ"א 8 - **תוכנית מתאר ארצית לגנים לאומיים, שמורות טבע, ושמורות נוף** (1981) ובתמ"א 12 **למלונאות** (2010). ניתן להזכיר גם את **תמ"א 9 לשימור אתרי התיישבות** (הוכנה בשנים 1969-1971), שבה מצויים כמה אתרים בעלי הקשר מובהק למורשת ביטחון (אישורה של התוכנית לא הושלם, והיא לא זכתה למעמד סטטוטורי).

מעמדם הסטטוטורי של האתרים משתנה ובהתאם משתנה רמת הטיפול שהם זוכים לו. אף על פי כן ניתן להצביע על המקום שתופסת מורשת הביטחון בתרבות, בחברה ובמרחב הישראלי, הודות לריבוי הנכסים, הנופים, האנדרטאות והמוזיאונים הנקשרים בתחום זה ומייחדים את ישראל משאר מדינות העולם. אתרים אלו מייצרים תשתית מורשת לאומית המעידה על הזיקה שבין עם ישראל לארץ ישראל, והם חלק מתהליך עיצוב הזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית.

סיכום

"כמו פני עיר נבנית פניו של שדה הקטל"

בהתפרש המחנה אשר דינו

להיות שופך דם האדם ומגנו."

("ליל חניה" / נתן אלתרמן, 1957)

ניהול נופי ביטחון והנכסים הנכללים בהם מורכב מאינטרסים שונים. אלו משתנים לאורך התקופות, ובולטת בהם הרגישות הפוליטית-אידאולוגית המתלווה לנושא הביטחוני. רגישות זו יש שהיא מייצרת ערכים סובייקטיביים הגוברים לעתים על ערכים אובייקטיביים דוגמת ערך היסטורי, טכנולוגי, אדריכלי וכו' (Labanca, 2007).

בעיה נוספת המתעוררת סביב שימור מורשת ביטחון היא אידאולוגיה אשר אינה מקובלת בהווה. דוגמה בולטת לכך זו הדילמה בגרמניה איך לנהוג בנכסים המייצגים של העידן הנאצי אשר עשויים להיות גם אותנטיים וגם חשובים מבחינה היסטורית, אך צורמים מבחינה אידאולוגית (להרחבה ראו אריאלי, 2014). דוגמאות אחרות הן השרידים הצבאיים של משטרים קודמים, אשר זוכים להתכחשות מצד אידאולוגיות המדינה העכשוויות. נראה שהרבה תלוי בחלוק הזמן, המעמם רגישות כאלה: מורשת הכיבוש הרומי בצפון אירופה מעוררת דילמות מעטות, אך טירות סחר העבדים במערב אפריקה גורמות ללא מעט בעיות. השרידים הצבאיים של העבר הקולוניאלי מפורשים כחלק מההיסטוריה הלאומית בארצות הברית ובמדינות אמריקה הלטינית, אך מציבים בעיות במדינות שבהן המשטר הקולוניאלי הוחלף רק לאחרונה.

קבוצה אחרת של אתרים יכולה להיות מתוגנת תחת "מורשת זוועה" (atrocity heritage) או "אתרים של זיכרון מצער" (sites of hurtful memory). דוגמאות מובהקות לקבוצה זו באירופה הן מחנות ההשמדה והמתקנים הצבאיים שנבנו בתקופה שבין 1933 ל-1945, אך עשוי להיכלל בהן מגוון רחב של שרידים של תוצאות הדרמה והאלימות במרחב (Dolff-Bonek, 2002; mper).

דילמות אלה ואחרות מצביעות על הקושי לשמר נופי מורשת ביטחון. בעוד המסמכים האוניברסליים מנסים לייצג אמירה אובייקטיבית המתייחסת לערכים שהוזכרו מעלה כדי לספק כלים למקבלי ההחלטות, אינטרסים מקומיים או אידאולוגיים עשויים לבטא גישות סובייקטיביות שיש שמכתיבות את אופן השימור (קרויזר, 2015). במקרים אלה מובלטים ערכים מסוימים על פני אחרים, לעתים עד כדי התעלמות מהרגישות שהאתר נושא עבור קבוצות וקהילות שונות. במקרים אחרים אנו עדים לפעילות של קבוצות פרטיות אשר פועלות למען הגנה על נופי מורשת ביטחון אל מול הרשויות. אחת הדוגמאות לכך הם אירועי שחזור של קרבות היסטוריים מפורסמים (living history) הנעשים פופולריים מאוד בקרב הציבור הכללי, בעולם וגם בישראל, ומשמשים לעתים לזירת מחאה ומאבק.

בישראל הולך וגובר בשנים האחרונות העיסוק באתרי מורשת הנקשרים לערכי הגנה וביטחון. ההכרה בערכי נופי ביטחון וראייתם כמערכת שלמה משפיעות על אופן שימורם, שיקומם ותדמיתם הציבורית. הסימנים לכך ניכרים בפעילות התוכנית הלאומית "ציוני דרך" באגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת. התוכנית פועלת משנת 2010 ומטרתה "חשיפה, שימור, שחזור, חידוש ופיתוח נכסי מורשת לאומית מוחשיים ובלתי מוחשיים". עם האתרים שנכללו בתוכנית עד כה נמנים מוזיאון הרעות (מצודת כ"ח), שחזור אתר "חומה ומגדל" בתל עמל (גן לאומי השלושה), האתר הלאומי הקסטל, אתר ההנצחה גבעת התחמושת, מרכז המבקרים כפר עציון, שחזור גבעת הקרב ביד מרדכי ועוד. באתרים אלה, ששומרו והותאמו לקליטת מבקרים, בולטים ערכיה האדריכליים, טכנולוגיים, מרחביים, חברתיים, תרבותיים וחינוכיים של מורשת הביטחון.

יאיר ורון הוא אדריכל, בוגר לימודי M.A. בהצטיינות במסלול "שימור ופיתוח נופ ונכסי תרבות" במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן, לימודי אדריכלות (B.Arch) באוניברסיטת הפוליטקניקו, מילאנו, תעודה בעיצוב תערוכות (מילאנו), תעודה בתכנון מוזיאלי לפיתוח אתרים ארכיאולוגיים באקדמיה אדריאנה (רומא); מרצה ומרכז תחום שימור אדריכלי בביה"ס לארכיטקטורה באוניברסיטת אריאל; תלמיד לתואר שלישי במחלקה לגיאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן; חבר "איקומוס ישראל".

yavaron@yahoo.com

אפרת, אלישע (2014). אנו משמרים את מה שאנו אוהבים: בעקבות תמ"א 9 ותמ"א 21. **אתרים - המגזין**, 4, 29-36.

אריאלי, דנה (2014). **הפנטום הנאצי: מסע בעקבות שרידי הרייך השלישי**. תל-אביב: רסלינג.

בורלא, יאיר (1988). **לקסיקון דביר: מונחים צבאיים**. תל-אביב: דביר.

עזריהו, מעוז (2012). **על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל**. ירושלים: כרמל.

קרויזר, גד (2015). הערכים הגנה וביטחון וחלקם בתהליך קבלת ההחלטות לשמר נכסי מורשת תרבותית בנויה. **אתרים - המגזין**, 5, 129-134.

שמיר, אילנה (2000). סוכני הנצחה בתרבות הזיכרון הישראלית, בתוך מתתיהו מייזל ואילנה שמיר (עורכים), **דפוסים של הנצחה: אסופת מאמרים** (עמ' 77-87). תל-אביב: משרד הביטחון.

Dolff-Bonekamper, G. (2002). Sites of hurtful memory. *The Getty Conservation Institute Newsletter*.

Hirst, P. (1997). The defence of places: Fortifications as architecture [part 1+2]. *AA Files*, 33+34.

Flores-Roman, M. (2016). A general overview of fortifications. *in Conserving fortified heritage: The proceedings of the*

1st international conference on fortifications and world heritage New Delhi 2015, Cambridge Scholars Publishing.

Forze armate e beni culturali: distruggere, costruire, valorizzare (2007) Labanca, N., & Tomassini, L., (eds.)
.Italia: Edizioni Unicopli

Twentieth-century military sites: Current approaches to their recording and conservation (2003) Lake, J. (ed.)
.London: English Heritage

Monuments of war: The evaluation, recording and management of twentieth-century military sites (1998) Schofield, J
.London: English Heritage

Bunker archeology (1994) Virilio, P
.New York: Princeton Architectural Press

אמנות

Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage (1972) UNESCO

International Scientific Committee on Fortifications and Military Heritage, Statutes (2005) ICOMOS

Charter on Fortifications and related heritage; guidelines for protection, conservation and interpretation (June 10, 2017) ICOFORT
(Draft)

נופי זיכרון

כמו נכסי מורשת תרבות מוחשית כך גם נופי תרבות מייצגים שלבים בתהליך הנצחה של אירועים, דמויות, אידאולוגיות, אמונות ותפיסות עולם. בשלבים אלה נכללים הבחנות בין היסטוריה וזיכרון, מיון, בחירה, הנצחה ועיצוב, וכל אחד מאלה מלווה באינטרסים. זהו תהליך חברתי המתקיים בהווה ברמות חברתיות שונות - אינטימיות, קהילתיות ומדינתיות, ובכולן יש ביטוי לרצונות ולצרכים של חברה בהווה (Halbwachs, 2017). ככל שמדובר באירועים גדולים גדל מספרם של בעלי העניין המעורבים בהנצחתם; הם שותפים בבחירת הייצוגים המנציחים את האירוע ובעיצובם, ודואגים להישרדותם. נופי מלחמה - שדות קרב, אנדרטאות, בתי קברות, חפירות, עמדות שמירה - הם דוגמה לכך. ריבוי נופי המלחמה וההתעניינות הציבורית הגדלה בהם מעודדים מחקרים התרים אחר הגורמים החברתיים, הנפשיים והאנתרופולוגיים המעורבים בשימור הנוף "האלי" ומקדמים שחזורי קרב, תהלוכות וטקסים. נופי מלחמת העולם הראשונה בישראל והאירועים הטקסיים המתקיימים סביבם הם דוגמה לתהליכים אלה (Sobar, 2017).

"המלחמה הגדולה" בארץ ישראל והשפעתה על נופיה

ערן תירוש

מלחמת העולם הראשונה (1914-1918) הייתה אירוע מכונן אשר הותיר את חותמו במדינות רבות בעולם. כך גם בארץ ישראל, אשר הייתה זירת התגוששות בין שני גושים ניצים: צבא "מעצמות המרכז" (שהובל על ידי האימפריה העות'מאנית, אך כלל גם כוחות של האימפריה הגרמנית ושל האימפריה האוסטרו-הונגרית), וצבא "ההסכמה" (שהובל על ידי כוחות האימפריה הבריטית ומושבותיה, וכלל גם כוחות של צרפת ומושבותיה, איטליה ומדינות אחרות). לחותמה של "המלחמה הגדולה" יש היבטים רבים, לרבות הנצחה, שימור ועיצוב של נופים ונכסים מוחשיים, עדות לאירועים ולדמויות שנקשרו במלחמה. בארץ ישראל נכללים בנופים אלה שרידים של שדות קרב, דרכים ומסילות ברזל, שרידי מחנות, בתי קברות, אנדרטאות, מבנים בעלי משמעות, מוזיאונים ושילוט. במאמר זה יסקרו חלק מהיבטים אלו כפי שהם באים לידי ביטוי במרחב ארץ ישראל.

מילות מפתח: מלחמת העולם הראשונה, מסילת הרכבת העות'מאנית

מבוא

ב-31 באוקטובר 2017 גדשו אלפי ישראלים את רחובות העיר העתיקה של באר שבע, נופפו בדגלוני ישראל, אוסטרליה וניו זילנד, והריעו לקבוצה בת כמאה פרשים אוסטרלים וניו-זילנדים אשר רכבו על סוסיהם לאורך רחוב העצמאות. היה זה אחד מרגעי השיא של יום גדוש אירועים אשר הוקדש לקרב באר שבע, חלק מסדרה ארוכה של אירועים לציון מלאת מאה שנה לקרבות מלחמת העולם הראשונה בזירת ארץ ישראל. הפרשים, צאצאי לוחמים אשר השתתפו בקרבות 1917-1918, חברי "אגודת הפרשים הקלים האוסטרלים" (ALHA - Australian Light Horse Association) לבשו מדי צבא מימי מלחמת העולם הראשונה ושחזרו את מסע "האיגוף הגדול" של חלק מהכוחות הרכובים של צבאות אלנבי. אלו הופיעו בבוקר 31 באוקטובר 1917 ממזרח לבאר שבע ומילאו תפקיד מכריע בכיבוש של עיירת המדבר הקטנה, לרבות ההשתלטות הפיזית עליה ועל בארות המים שבה.

למחרת, בעת שיחת הסיכום הפנימית של הקבוצה, אמרה אחת המשתתפות: "פעמים רבות הסתכלתי על תמונות הנופלים, התעצבתי ושאלתי את עצמי - מדוע? לשם מה? לאחר שעברתי אתמול ברחובות העיר דרך ההמון ואנשים ניגשו להודות על מה שתרמו אבותינו - אני יודעת את התשובה. אני יודעת עבור מה". לכאורה, יש ניגוד בין המושג "מלחמה", המייצגת אירוע אלים, למושג "נוף תרבות", המבטא תופעה מרחבית שהאדם הטביע בה את חותמו והיא מייצגת ערכים שהוא מעוניין להבליט. ואולם הטקסים המלווים את מלחמת העולם הראשונה, שחזור קרבות והנצחת אתרים ואירועים בתוך המרחב ההיסטורי, משקפים גם ערכים חיוביים דוגמת לכידות חברתית, סקרנות, חוויה, המשכיות והישרדות של המורשת לאורך זמן.

מלחמת העולם הראשונה (1914-1918), המכונה גם "המלחמה הגדולה", נחשבת לאירוע מכונן גלובלי בשל כמה היבטים: מדיני-פוליטי, צבאי-טכנולוגי, חברתי-תקשורתי, אמנותי-תיעודי. זירות הלחימה שלה התפרסו על פני שלוש יבשות - אירופה, אסיה ואפריקה. הזירה העיקרית הייתה במערב אירופה. ארץ ישראל, אשר הייתה מאז ומתמיד גשר יבשתי בין מצרים, אסיה הקטנה ומסופוטמיה, הייתה במהלך המלחמה זירת התגוששות בין שני גושים: צבא "מעצמות המרכז" (שפעל גם במזרח התיכון, הובל על ידי האימפריה העות'מאנית וכלל גם כוחות של האימפריה הגרמנית ושל האימפריה האוסטרו-הונגרית), וצבא "ההסכמה" (במזרח התיכון הובל כוח זה על ידי כוחות האימפריה הבריטית ומושבותיה, וכלל כוחות של צרפת ומושבותיה, של איטליה ושל מדינות אחרות).

ההתפתחויות הטכנולוגיות בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 קידמו את התיעוד הוויזואלי. ואכן, מלחמת העולם הראשונה זכתה לתיעוד באמצעות הצילום, המיפוי, האירור והעיתונות. אלו תרמו לימים לתהליך ההנצחה שליווה את המלחמה. התיעוד הבליט את הנכסים והנופים שנקשרו במלחמה, ובהם שדות קרב, דרכים ומסילות ברזל, מחנות, בתי קברות, אנדרטאות, מבנים ודמויות. לימים נוספו לנכסים אלה מוזיאונים, אנדרטאות, פרטי אמנות, יצירות ספרותיות ושילוט.

בסקירה זו יתועדו אחדים מנופי התרבות שנקשרו במלחמה בארץ ישראל, המייצגים מכלולי מורשת זיכרון של "המלחמה הגדולה". התיעוד מטרתו להדגיש את הערכים ההיסטוריים והתרבותיים שנופים אלה מייצגים, ולבחון את חלקם בזיכרון הקולקטיבי הישראלי.

נופי התרבות של מלחמת העולם הראשונה - ההיסטוריה, הזיכרון וההנצחה

לחמת העולם פרצה במהלך החודשים יולי ואוגוסט 1914. בתחילה שמרה האימפריה העות'מאנית על ניטרליות, אבל בסוף אוקטובר הצטרפה למעצמות המרכז ובתוך זמן קצר נערכה לנוע אל עבר תעלת סואץ, האינטרס העיקרי של האימפריה הבריטית במרחב. ארץ ישראל, נטולת התשתיות באותה עת, אמורה הייתה להפוך עד מהרה לאזור היערכות ומעבר כוחות אל עבר חצי האי סיני.

תשתיות

לתשתית הדרכים ומסילות הברזל העות'מאניות שנקשרה במלחמת העולם הראשונה יש נוכחות רבה בנוף הארץ-ישראלי. הבולטות, הפריסה הרחבה והמשמעות ההיסטורית המתלווה לתשתיות אלה מחזקות את מעמדן כנופי תרבות.

קצין גרמני בשם פרידריך פריהר קרס פון קרסנשטיין (von Kressenstein Kreß) הגיע ארצה כדי לרכז את ההכנות. הוא סייר ברחבי הארץ וזיהה את המחסור בתשתיות ותחבורתיות המתאימות למעבר כוחות צבא גדולים, לרבות עגלות ארטילריה והספקה. עד מהרה החלו עבודות נרחבות לסלילת דרכים בכל רחבי הארץ, והאוכלוסייה המקומית נוצלה לביצוע העבודות הפיזיות הקשות. בזמן קצר ביותר נסללו דרכים שהן חלק בלתי נפרד מנופי התרבות הישראליים, ומשמשות עד היום כדרכים ראשיות ברחבי הארץ: דרך ירושלים-חברון-באר שבע; דרך ירושלים-עזה; דרך יפו-שכם; דרך טבריה-צפת; דרך יפו-פתח תקווה ועוד.

עבודת הסלילה נחשבה לחיונית לצורכי הצבא העות'מאני, והפועלים שעסקו בכך זכו בוואסיה - תעודת פטור משירות בגדודי העבודה הצבאיים. שירות זה התאפיין בתנאים קשים מאין כמותם, ורבים לא שבו ממנו. היישוב היהודי זיהה את האפשרות לקבלת הפטור, ויזמים ועסקנים פעלו כקבלנים, העסיקו יהודים והצילו אותם מאימת השירות הידוע לשמצה.

גולת הכותרת של פעילות הבנייה של תשתיות התחבורה העות'מאניות הייתה הנחת מסילת הברזל הצבאית מקרבת הכפר סילת א-ד'אהר שבשומרון ועד באר שבע בדרום (בשנת 1915). בתקופה שקדמה למלחמת העולם היו הרכבות אמצעי תחבורה עיקרי ברחבי העולם - ובמידה פחותה, גם בארץ ישראל, ובמהלך המלחמה הן שימשו לשינוע כוחות והספקה בהיקפים גדולים בהרבה משאר אמצעי התחבורה היבשתיים. השימוש בכלי רכב מוטוריים היה רק בראשיתו, ומרבית התחבורה בדרכים עדיין התבססה על עגלות רתומות לבעלי חיים. בשנת 1913 החלו עבודות מסילת השומרון, שהייתה שלוחה של המסילה החיג'אזית ונועדה לחבר בין עמק יזרעאל לבין ירושלים. אלא שהעבודות בקו זה הופסקו זמן קצר לאחר שהמסילה הגיעה לקרבת הכפר סילת א-ד'אהר שבשומרון.

עם הצטרפות האימפריה העות'מאנית למערכה הפכו בעליה הצרפתים של מסילת הברזל לירושלים-יפו לנתיבי אויב, והעות'מאנים החרימוהו והסבו אותה לשימוש צבאי, בדומה למסילה החיג'אזית ולשלוחתה הארץ-ישראלית. הצורך הלוגיסטי בהעברת גייסות רבים וכמויות עצומות של הספקה לדרום ארץ ישראל - השער לחצי האי סיני ולתעלת סואץ - הביא לסלילת מסילת ברזל חדשה, היא המסילה הצבאית העות'מאנית. על הפרויקט הופקד המהנדס הגרמני היינריך מייסנר (Mei§ner), אשר הפגין יכולות מרשימות בעת סלילת הרכבת החיג'אזית. מייסנר בחר להמשיך את מסילת השומרון מהמקום שבו נפסקו העבודות, אולם במקום להמשיך בתוואי המתוכנן לשכם ולירושלים הוסט התוואי מערבה, אל טול כרם. משם נסללה "המסילה המזרחית" דרומה, אל תחנת ואדי צראר (נחל שורק), שם נפגשה עם תוואי מסילת ירושלים-יפו. מוואדי צראר נמשכה "המסילה הדרומית" אל באר שבע. העבודות הנרחבות כללו הקמת סוללות, בניית גשרונים ומעבירי מים, הנחת פסים ובניית תחנות ומתקנים נלווים. העבודות בוצעו בקצב מסחרר וכבר באוקטובר 1915 נחנכה המסילה החדשה. בהמשך התארכה המסילה אל עבר חצי האי סיני ונבנו שלוחות אל עבר עזה ובסביבת טול כרם.

בנוף העכשווי נותרו שרידים רבים מתוואי מסילת הברזל העות'מאנית: קטעים ארוכים של סוללות, גשרים, גשרונים, מעבירי מים ותחנות. הנצחתם התמצתה בהצבת שלטים על ידי מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ובהם הסבר היסטורי הנקשר באירועי המלחמה ובתפקידם במרחב. בתהליך ההנצחה בולטות התחנות - רכבת העמק, תחנת ואדי צראר, תחנת באר שבע ועוד.

בשלהי 1917, לאחר השתלטותו של חיל המשלוח המצרי¹ על דרומה של ארץ ישראל, הפכה תשתית מסילות הברזל העות'מאנית לבסיס מערך מסילות הברזל הבריטית (בהתאמות ובתוספות: תחילה מערך מסילות הברזל הצבאיות, לרבות הנחת מסילות צרות אל קרבת קווי החזית, ובהמשך מערך המסילות המנדטוריות). זו בתורה שימשה בסיס למערך מסילות הברזל במדינת ישראל (שוב, בהתאמות ובתוספות, בעיקר בעשורים האחרונים).

לאחר השתלטותם של כוחות אלנבי על יפו וירושלים בשלהי 1917 התייצב בהדרגה קו החזית לרוחבה של ארץ ישראל, קו אשר זכה לכינוי "קו שתי העוגות", כדי לאפשר העברת גייסות והספקה לכוחות שבקו החזית נפרצו ונסללו במזרח מישור החוף ובדרום השומרון דרכים רבות, ואלה הפכו במהלך השנים לחלק ממערך הכבישים הישראלי.

שרידי קרבות

בנופי התרבות המייצגים את מלחמת העולם הראשונה כלולים שדות קרב, חפירות צבאיות וממצאים הנחשפים מעת לעת במהלך חפירה ארכיאולוגית, בנייה ופיתוח תשתיות. מגוון זה הוא עדות למערכה הצבאית שהתחוללה במרחב הארץ-ישראלי.

בתחילת שנת 1917 הגיעה המערכה הצבאית לשערי ארץ ישראל, ולאחר שתי תבוסות של חיל המשלוח המצרי בשני קרבות עזה התייצבו כוחות חיל המשלוח למשך חודשים מספר בקו חזית בקרבת ערוץ נחל הבשור. בסוף אוקטובר הבקיעו כוחותיו של אלנבי (אשר קיבל את הפיקוד על חיל המשלוח ביוני 1917) את קו החזית העות'מאני בבאר שבע והשתלטו בתוך שבועות אחדים על דרומה של ארץ ישראל, לרבות עזה, יפו וירושלים. במהלך 1918 נמשכה ההתגוששות בין הצדדים עד לחודש ספטמבר, עת הנחית אלנבי מהלומה ניצחת על העות'מאנים ב"מערכות מגידו", ובתוך שבוע ימים (!) השלימו את כיבושה של צפון ארץ ישראל, מהשרון ועד גשר בנות יעקב.

שרידיה של מערכה צבאית אדירה זו, אשר התנהלה לאורכה ולרוחבה של הארץ, פזורים במקומות רבים, מעל ומתחת לפני האדמה. כך, למשל, נחשפו לאחרונה ממצאים מרתקים בגוש המחנות שקם סביב מפקדת אלנבי בביר-סאלם (חוות שפון בנצר סרני). שרידים מרשימים של מערכות חפירות קיימים בנוף העכשווי סביב באר שבע וירושלים, ושרידים דלים יותר בשומרון, במדבר יהודה, בשרון ובגליל התחתון.

לשרידים אלה חשיבות לשימור הזיכרון הקולקטיבי. ואכן, מדינות שהשתתפו במלחמה נוהגות גם כיום לקיים טקסים להנצחת המלחמה וחייליהן שהשתתפו בה. כך, למשל, האוסטרלים מציינים את יום באר שבע, יום אנז"ק וקרב צמח; הניו-זילנדים - את קרבות תל שבע ועיון קרא; הבריטים - את קרבות פלשת, ירושלים וצליחות הירקון; וההודים את קרב חיפה. קבוצות מבקרים מארצות אלו מגיעות מפעם לפעם ועולות לרגל אל שדות הקרב ברחבי הארץ, שם לחמו אבותיהם ובמקרים רבים גם נפלו ונטמנו באדמת ארץ הקודש.

דוגמה מובהקת להנצחת אירוע ואתרים שנקשרו בו הוא נתיב אנז"ק. הנתיב הוא פרי יוזמה של "העמותה למורשת מלחמת העולם הראשונה בישראל", שבוצע על ידי קק"ל ישראל וידידי קק"ל באוסטרליה. הנתיב, שאורכו כ-100 קילומטרים, מנציח את האיגוף הגדול של פרשי הקורפוס (ג'יס) המדברי הרכוב בדרכם לתקוף את באר שבע מעורפה. לאורך המסלול מוצבים שלטי הסבר המתארים את האירועים ואת ההווי של הלוחמים. דוגמה אחרת היא מבני תחנת הרכבת העות'מאנית בצמח, שם התחולל קרב עז בספטמבר 1918. מבני האתר שוקמו והמתעניינים בתקופה יכולים לבוא ולבקר בו.

נכסים בנויים

במרחב הארץ-ישראלי מרובים נכסי המורשת התרבותית שמייצגים את מלחמת העולם הראשונה. חלקם תועדו, הוכרזו אתרים לשימור וזכו לשיקום. בירושלים נמנים עם האתרים הללו, למשל, שער יפו ומדרגות המצודה (מגדל דוד), זירת כניסתו ההיסטורית של הגנרל אלנבי לירושלים, אירוע מכונן אשר הדהד בכל רחבי העולם דאז; בקתדרלת סנט ג'ורג', אשר שימשה לזמן-מה למקום מושבו של המפקד העות'מאני של העיר, יש כמה אלמנטים הקשורים למלחמת העולם ולזכרה, למשל חלונות ויטראז'; כנסיית סנט אנדרוז הוקמה כמקום הוקרה וזיכרון לזכר בני סקוטלנד שלחמו בארץ ישראל במהלך המלחמה, ועל קירותיה קבועים לוחות של היחידות השונות, לרבות שמות הקרבות העיקריים שנטלו בהם חלק; במנזר רטיסבון שכנה המפקדה של הכוחות האוסטרו-הונגריים בארץ ישראל; בשילוט מתחם תחנת הרכבת הישנה בירושלים יש התייחסות נרחבת לתקופת מלחמת העולם, לרבות למסילה הצרה שנסללה ב-1918 לכיוון רמאללה ואל-בירה. גם תחנת הרכבת העות'מאנית בבאר שבע שוקמה, ובמקום יש תצוגה המתייחסת בחלקה לתקופת מלחמת העולם.

ברשימת הנכסים נכללים כמה מוזיאונים ותצוגות ברחבי הארץ: אוסף "העמותה למורשת מלחמת העולם הראשונה בישראל" מוצג במצפה רביבים, סמוך לאתרים רבים מתקופת המלחמה; חלק ניכר מתצוגות בית הגדודים באביחיל מוקדש לכוחות הראשונים בעת החדשה שנשאו סמלים יהודיים - גדוד נהגי הפרדות והגדודים העבריים (גדודי קלעי המלך ה-38, ה-39 וה-40 והגדוד הראשון ליהודה); בית אהרנסון בזכרון יעקב מספר את סיפורם של בני משפחת אהרנסון ושל מחתרת ניל"י;

תצוגה צנועה נמצאת ב"בית הבאר" בפארק גולדה שבביר עסלוג', חלק מנתיב אנז"ק; מרכז מבקרים המוקדש לכוחות אנז"ק בבית הקברות של חבר העמים הבריטי בבאר שבע.

במוזיאונים לתקופת ההתיישבות הפזורים ברחבי הארץ יש אֶזְכוּר למלחמה ולהשפעתה על היישובים ועל התושבים. במסגרת אירועי 100 שנים למערכה בארץ ישראל ולהשתלטות הבריטית על הארץ נפתחו תערוכות זמניות אחדות: במוזיאון מגדל דוד בירושלים, בספרייה הלאומית, במוזיאון ראשון לציון ובבית ספר דה-שליט ברחובות, לשעבר בית סלוצקין - שבו שהתה לזמן-מה מפקדת הגנרל הנרי שובל (Chauvel), מפקד הגיס המדברי הרכוב.

אנדרטאות, בתי עלמין ושלטים

אנדרטאות ושלטי הסבר מנציחים חלק קטן של אירועי תקופת המלחמה. כך למשל יד אנז"ק שליד בארי, פארק החייל האוסטרלי בבאר שבע, אנדרטת כיכר אלנבי בירושלים, אנדרטאות צליחת הירקון על ידי הסקוטים ועוד. אנדרטה יוצאת דופן ניצבת בקיבוץ עינת ומנציחה את זכרם של שלושה שומרים פתח-תקוואים אשר מתו בעיניים בכלא דמשק, ועל שמם נקרא קיבוץ גבעת השלושה.

כמו כל תושבי הארץ באותה עת - היישוב היהודי ידע סבל רב ורבים נפטרו מרעב, מחלות, ירי, הפצצות, הפגזות ואפילו הוצאות להורג. על מצבות רבות בבתי הקברות היהודיים ניתן למצוא עדויות למוראות התקופה. דוגמאות בולטות הן מצבת קבר האחים של הפועלים היהודים בבאר שבע, שעבדו עבור הצבא העות'מאני ונהרגו מהפצצה אווירית בריטית בינואר 1917; חלקת מגורשי יפו ותל-אביב בבית העלמין הישן בכפר סבא; בתי העלמין הישנים בראשון לציון ובפתח תקוה; קברי חברי ניל"י בזכרון יעקב, בראשון לציון ומאוחר יותר בהר הרצל; חלקת גולי תל-אביב בכנרת; קברים רבים בהר הזיתים ועוד.

"המלחמה הגדולה" הייתה נקודת מפנה גם בכל הקשור לקבורת חללי המערכה הצבאית עצמה, בעיקר בקרב מדינות "ההסכמה" ובפרט בקרב חבר העמים הבריטי. מספר החללים האדיר שלא היה לו תקדים עד אז מחד גיסא, והעלייה ברמת הדיווח התקשורתית ובמודעות הציבורית מאידך גיסא, הובילו תהליכים חדשים של רישום חללים והבאתם לקבורה מסודרת ואישית.

אלו שנהרגו בשדות הקרב נקברו תחילה במקום נפילתם, והנפגעים שפוננו לבתי החולים הצבאיים ונפטרו שם נקברו בחלקות קבורה קטנות, סמוכות לבתי החולים. המספר הבלתי נתפס של החללים והמרחק לא אפשרו את פינויים לארצות המוצא, וכך הוחלט להפוך חלק מחלקות הקבורה הקטנות הללו לבתי עלמין צבאיים מרכזיים, ואליהם הובאו החללים משדות הקרב. בהמשך גובשו קריטריונים אחידים למצבות צבאיות, לראשונה בהיסטוריה הצבאית, וכן גובשו רכיבי זיכרון ארכיטקטוניים ייחודיים ובנו בהדרגה בכל בתי העלמין. הטראומה הנוראה של המלחמה הטוטאלית, הכלל-עולמית, הראשונה הביאה גם לגיבושם של רכיבי זיכרון לאומיים דוגמת ענידת פרח זיכרון על דש הבגד, ורכיבים טקסיים, לרבות קביעת יום זיכרון מרכזי וגיבוש טקס זיכרון אחיד. טקס זה הוא מרשים ומאופק וכולל הקראת טקסטים אחידים, דקת דומייה, תרועת חצוצרה, נגינה נוגה בחמת חלילים ועוד. המבקר בבתי עלמין צבאיים אלו משתאה למראה רמת התחזוקה והטיפול שלהם. ואכן, לתחזוקה זו אחראי גוף בין-לאומי מיוחד - ועדת חבר העמים לקברי מלחמה (CWGC - Commonwealth War Graves Commission) - שחברות בו בריטניה, קנדה, אוסטרליה, ניו זילנד, הודו ודרום-אפריקה. בארץ ישראל קיימים בתי עלמין לחללי חבר העמים הבריטי ברמלה, בירושלים, בבאר שבע ובחיפה.

נופי תרבות צמחיית, נטיעה וכריתה

למלחמת העולם הייתה השפעה גם על נופה הצמחי של ארץ ישראל. שימור התופעה והנצחתה חושפים סיפור היסטורי הנקשר בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל.

מקום מושבה של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, בבית הספר החקלאי מקוה ישראל, נקשר במלחמת העולם ובצוות מוריו ותלמידיו. בתחילת 1914 מונה אליהו קראוזה לתפקיד מנהל בית הספר, אולם בשל פרוץ המלחמה נאלץ לצמצם את הפעילות ולהשאיר במקום רק עשרים תלמידים וצוות זעיר. מסיבות שתקצר יריעה זו מלפרטן, לג'מאל פאשה, השליט העות'מאני, היה יחס חם ואוהד למקוה ישראל ולעומד בראשו. בזמן המאבק במכת הארבה שתקפה את הארץ באביב 1915 נמנה קראוזה עם צוות האגרונומים היהודים אשר פעל להדברת הארבה, ומונה לאחראי לפעולות בדרום הארץ. קראוזה פעל במרץ וגייס ללחימה בארבה את חבר המורים, התלמידים והפועלים של מקוה ישראל, וכן תלמידים מבתי הספר היהודיים בתל-אביב וביפו.

בקיץ אותה שנה ביקש ג'מאל פאשה מקראוזה לחקור את האפשרויות החקלאיות בנגב ובסיני ומינה אותו לאחראי לנטיעת עצים במדבר. מטרת הפרויקט הייתה ליצור משטחי צל נרחבים עבור החיילים העות'מאנים הפועלים במרחב, ובד בבד להראות לתושבי הארץ כי השלטונות העות'מאניים פועלים גם למען פיתוחה ולרווחת תושביה. חייבי הגיוס מבוגרי מקוה ישראל ואיכרים מבני המושבות הפכו לפלוגת נוסעים, פעלו בכמה מקומות ברחבי הנגב והותירו חורשות איקליפטוסים ואשלים הנמצאים שם גם כיום: בביר עסלוג', בביירין (חורשת בארותיים הסמוכה לעזוז) ובקסיימה. גם בבאר שבע פעלו הנוסעים היהודים. הגן המוכר כיום בשם גן אלנבי הוקם בתקופת השלטון העות'מאני על ידי פלוגת הנוסעים היהודית. במרכז הגן הוצב עמוד שיש ועליו נחקקו סמל האימפריה העות'מאנית וכתובת המפארת את הניצחונות העות'מאניים בקרב עזה הראשון ובקרב עזה השני, במרץ ובאפריל 1917. למרבה האירוניה, ניצחונות עות'מאניים אלו הביאו להחלפת הפיקוד על חיל המשלוח המצרי ולהגעתו לזירה של הגנרל אלנבי. לאחר ניצחונו הוצבה פרוטומה שלו על גבי עמוד השיש העות'מאני... נציין שאליו קראוזה עצמו היה מעורב ב-1915 גם בנטיעת שדרת עצים ביפו אשר נקראה על שם ג'מאל פאשה, ומוכרת כיום לכול כשדרות ירושלים. פלוגת הנוסעים פעלה מסוף שנת 1915 ועד תחילת שנת 1917, עת התקרבו קו החזית והלחימה לגבולות ארץ ישראל.

ומנטיעה - לכריתה. התפיסה המקובלת מייחסת את כריתת יערות האלוניים של השרון והגליל התחתון (ויש האומרים - יערות ארץ ישראל כולה) לצבא העות'מאני ולתקופת מלחמת העולם הראשונה, וזאת כדי לספק עץ לייצור אדנים להנחת מסילות הברזל ופחם עץ להסקת קטרי הרכבות הצבאיות. בפועל נראה כי טענת ההשמדה המוחלטת של יערות ארץ ישראל מוגזמת ומופרכת, אך עם זאת - לפעולות הכריתה אכן הייתה השפעה ניכרת על שינוי הנוף באזורים אלו, ולפיכך ראוי להתייחס לנושא.

הרקע לפעולות כריתת העצים בארץ ישראל קשור בעיקר למצור הימי שהוטל על חופי הארץ לאחר הצטרפותה של האימפריה העות'מאנית למעצמות המרכז וכניסתה למעגל המלחמה. הספינות הבריטיות והצרפתיות של צי "ההסכמה" פטרלו בחופי הארץ, ובעיקר מנעו את הגישה לנמל חיפה, והצוללות הגרמניות ניסו לפגוע בהן. עד מהרה אזל מלאי פחם האבן ובלית ברירה נאלצו העות'מאנים לפנות לשימוש בפחם עץ, ולהסב את מנועי הקטרים לשימוש במקור אנרגיה פחות איכותי זה.

ראשית עלה הכורת על יערות גבעות אלוניים שבדרום-מערב הגליל התחתון, באזור שבין חרתיה (סמוך לקריית טבעון של היום) למושבות הטמפלרים ולדהיים (אלוני אבא) ובית לחם (הגלילית). אזור זה נבחר בזכות קרבתו אל תוואי מסילת רכבת העמק. בהמשך התרחבה הכריתה גם אל אזור סג'רה, היא אילנייה, משם הובלו העצים באמצעות מערכת איסוף והובלה מורכבת שארגנו השלטונות העות'מאניים תוך שימוש נרחב בעגלות רתומות לבעלי חיים. העץ הכרות נוסר לגודל המתאים למנועי הקטרים במנסרות ייעודיות אשר נבנו לצורך זה.

אולם בכמות העץ אשר סופקה מגבעות הגליל התחתון לא היה די, והעות'מאנים פנו לכריתת עצים גם מיערות האלוניים של צפון השרון - סביבות כרכור, מראח' (גבעת עדה), כניר (רגבים של היום) וסינדיאנה (סמוך לעמיקם), ומחורשות האימפריאליזם של חדרה. מסילת ברזל חדשה הונחה מטול כרם אל עבר כניר וממנה הסתעפה שלוחה אל עבר ליקטרה, היא חדרה. מסילות אלו זכו לכינוי "רכבות האלוניים".

במסגרת עבודות הכפייה העות'מאניות מצאו עצמם רבים מבני היישוב היהודי מעורבים בפעולות הכריתה, בעיקר בסמוך למושבות סג'רה, כרכור וחדרה. יהודים רבים הועסקו בהובלת העצים הכרותים למנסרות ומשם אל תחנות הרכבת. גם בהנחת המסילות ברחבי הארץ, בבניית התחנות והמתקנים הנלווים השתתפו פועלים ובעלי מלאכה יהודים.

היבט מרתק הנקשר בפעולות הכריתה הוא הקשרים האישיים שנוצרו בין השלטונות העות'מאניים לבין קבוצות ואישים אשר התגוררו באזורי הכריתה. זה הרקע, למשל, לכריתה המצומצמת ולהצלה של חלק מהיערות בקרבת מושבות הטמפלרים הגרמנים (בני בריתם של העות'מאנים), לכריתת עצי האיקליפטוס בחדרה באמצעות מסורים ולא בגרזנים (פעולה אשר הבטיחה את צמיחתם מחדש), לעצימת עין מול אי עמידה במכסות העץ שנקבעו ועוד.

בדומה לסלילת הדרכים ומסילות הברזל - עבודות הנטיעה והכריתה הוכרו כעבודות חיוניות של האימפריה העות'מאנית והפועלים שהועסקו בעבודות אלו ניצלו מחובת הגיוס לגדודי העבודה של הצבא העות'מאני. הגדילו לעשות בתחום זה דמויות דוגמת שבתי לוי ושמעון רוקח שפעלו כקבלני כריתה, העסיקו יהודים וסיפקו להם את הווסיקות (תעודות הפטור) המיוחלות אשר פטרו אותם מהשירות בגדודי העבודה הצבאיים. גם אברהם קריניצי, מתוקף תפקידו כמפקח על הספקת העצים וניסורם, השיג פטורים למאות צעירים יהודיים, בלוקחו על עצמו סיכון אישי רב.

סיכום: נופי מלחמת העולם הראשונה בישראל וההכרה בזכאותם להגדרה "נופי תרבות"

ספר "נופי תרבות בישראל" מתמקד במגוון נופי התרבות של ישראל, אולם רכיבי הנוף הקשורים בתקופת מלחמת העולם הראשונה אינם נכללים בו. בספר זה מופיע פירוט על אודות הנופים הראויים להיכלל ברשימת נופי התרבות, וכך נאמר שם: זהו נוף שיש לו "חשיבות היסטורית - מקומית או לאומית" ו"נוף בעל פוטנציאל חינוכי ומחקרי להכרת מורשת התרבות" (עמית-כהן, שר שלום, ששון, ריש ופלד, 2000: 12). בדיון שהתמקד בריבוי המשמעויות המיוחסות לנופי תרבות מוצגת בספר התפיסה המקובלת במחקר נופי תרבות: בחינה של ה"נוף כטקסט" תחת הכותרת "תפקידים המסורתיים של נופים לשקף תקופה, תפיסותיה ואורחותיה". מוזכר כי החוקרים הדוגלים בתפיסה זו מתייחסים לכמה מעגלי מחקר: "ההיסטוריה של הנוף המתבססת על תיעודו הפיזי וההיסטורי: התפתחותו, השתנותו וחקר האירועים או הדמויות הקשורים בו", וכן "המורשת, הזיכרון, המיתוס והסמלים הנקשרים בנופים המשתנים מעת לעת ומקהילה אחת לאחרת" (שם: 15).

בפרק ששמו "נופי תרבות בישראל: מצב קיים והמלצות לדרכי פעולה" יש התייחסות לתכונותיה הייחודיות של הארץ: מיקומה ועצם היותה ארץ מעבר; היותה מרחב תרבותי-דתי מגוון; ריבוי נופי ההנצחה (שם: 22). בחינת אירועי מלחמת העולם הראשונה בזירת ארץ ישראל מגלה כי תכונות אלו באות לידי ביטוי מובהק באתרי המלחמה ובנופיה. בפרק "נופי תרבות בישראל: מסד נתונים" יש הבחנה בין אתרים בעלי חשיבות אוניברסלית לאתרים בעלי חשיבות ארצית ואתרים בעלי חשיבות אזורית. הבחנה זו הולמת את אתרי מלחמת העולם בישראל: ירושלים, מגידו ובאר שבע מייצגות מורשת תרבות ברמה אוניברסלית; בתי עלמין, חלק מהאנדרטאות והתשתית התחבורתית מייצגים אתרים בעלי חשיבות ארצית; שדות קרב, חורשות, מבנים רלוונטיים וחלק מהאנדרטאות הם בעלי חשיבות אזורית. אזכורים אלה מעידים על חשיבותם של הנופים והנכסים שנקשרים במלחמת העולם הראשונה ועל זכאותם להכרה ולשימור.

בשנים אלו (2014-2018) מציינים ברחבי הגלובוס מלאת 100 שנים לאירועי מלחמת העולם הראשונה, וכך גם בישראל - טקסים, אירועים, הצבת שלטי הסבר, כנסים ותערוכות. ראוי הוא כי

תקופת יובל המאה של אותם אירועים דרמטיים תהפוך לנקודת מפנה בהכרה בחשיבות הנופים שמתעדים את המלחמה ומנציחים אותה.

ערן תירוש עוסק בידיעת הארץ ובתיירות יותר מארבעים שנה. במהלך השנים כתב עשרות מאמרים בתחומי ידיעת הארץ, בעיקר על אזור צפון השפלה ובתחומי היסטוריה צבאית, אשר ראו אור בעיתונות מקומית וארצית ובפרסומים שונים. בשנים האחרונות מכהן כיושב ראש העמותה למורשת מלחמת העולם הראשונה בישראל -

עמותה היסטורית וולונטרית המתמקדת בחקר תקופת מלחמת העולם; בהנחלת חשיבותה של התקופה ומורשתה בקרב הציבור הישראלי, ובהנחלת חשיבות הזירה הארץ-ישראלית בתקופת המלחמה ברחבי העולם.

erantearosh@gmail.com

לקריאה נוספת:

- מרקוביץקי, י' (1995). **בכף הקלע של הנאמנויות**. רמת אפעל: יד טבנקין.
- עמית-כהן, ע', שר שלום, א', ששון, א', ריש, ר' ופלד, י' (2000). **נופי תרבות בישראל**. ירושלים: רשות הטבע והגנים, ברכה והוועד הישראלי לאונסקו.
- קריניצי, א' (1965). **בכח המעשה**. רמת גן: מסדה.
- קס פון קרסנשטיין, פרידריך פריהר (2002). **עם התורכים אל תעלת סואץ** (תרגום: מיכאל גוגנהיימר). תל-אביב: משרד הביטחון.
- תמיר, ע' (ללא תאריך). **יהודים בשירות "כורתי יערות האלונים"**. כתב יד.
- תמיר, ע' (ללא תאריך). **מרב טורקים לא רואים את היער**. כתב יד.

Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. Chicago: University of Chicago Press.

Sobar, J. (2017). *Geographies of Memory/Landscapes of Ritual: The excavation of forgotten battlefield presence*. Bedford Pennsylvania: Ghost Excavator Books Inc.

מורשת תרבותית ונופי תרבות: התייעוד והצילום

התיעוד מורשת תרבותית מטרתו לאסוף את המידע הנדרש לתהליכי השימור, הניטור והתחזוקה. התיעוד כולל ריכוז מידע מעדויות פיזיות בשטח ומבחינה ופרשנות של מקורות היסטוריים כתובים, מאוירים ומתיעוד שבעל פה, וכן ניתוח של הנכס והנוף בהיבטים טכנולוגיים, אדריכליים וסביבתיים. במסמך עקרונות של איקומוס לתיעוד מונומנטים, מכלולי מבנים ואתרים הודגש שהתיעוד הוא "אחת הדרכים העיקריות הזמינות כדי להעניק משמעות, הבנה, הגדרה והכרה בערכיה של המורשת התרבותית" (ICOMOS, 1996). לתפקידים אלה משמעות נוספת בתייעוד נופי תרבות - המשמעות הנוספת שמייצר המפגש בין הסביבה הטבעית ליצירה התרבותית. באמצעות הצילום, שגם הוא מסמך מתעד, אפשר לחשוף וגם להבליט מפגש ייחודי זה; מצד אחד הצילום מנציח את המפגש המתקיים בין הסביבה לנכס התרבות בזמן מסוים, מצד אחר הצלם, מאפייניו ותפיסותיו מקנים לנוף הנחשף בצילום את משמעויותיו.

האדם ועץ השדה: נופי תרבות מצולמים בשכונת באב א-זהרה בירושלים, 1850-1948
לביא שי

העיסוק בנוף ובעיצובו מלווה את החברה האנושית זה אלפי שנים, והוא בא לידי ביטוי במרחב עצמו ובדימויים שלו. חקר הנוף (landscape) -

מושג המכוון למראה ולתופעות באזור מסוים בעל תכונות המייחדות אותו - וחקר דימויי הנוף, שניהם מהתחומים הבולטים כיום בשדה המחקר הגיאוגרפי-תרבותי. חוקרים מדיסציפלינה זו מנסים להבין את המשמעויות הנסתרות מאחורי תבניות הנוף הנראות, ולתת ביטוי לקבוצות שונות ולמאבקים ביניהן, הבאים לידי ביטוי בנוף ובייצוגיו. אחת הדרכים לחקור ולנתח נופי תרבות היא באמצעות תצלומים. במקרה של נופי עבר שנעלמו, התצלום ההיסטורי עשוי להיות המקור העיקרי לבחינת נופים אלו. במאמר קצר זה אבחן באמצעות תצלומים היסטוריים את התפתחותה של השכונה הערבית באב א-זהרה, שנבנתה מצפון לעיר העתיקה בירושלים משלהי המאה ה-19 ועד 1948, כדוגמה לנוף תרבות שעבר תהליכי עיצוב מחדש. אתמקד ביחסים ובקשרים שבין האדם לנוף הצמחי בשכונה וביחסי הכוח בין הקבוצות שפעלו בה כפי שהם משתקפים בתצלומים.

מילות מפתח: צילום, נופי תרבות, צמחייה, בוסתן, שכונת באב א-זהרה

מבוא

קשר בין האדם לסביבה הטבעית ולסביבה היישובית הבנויה הוא עתיק יומין, ובא לידי ביטוי כבר בפסוק התנ"כי "כִּי תִצּוּר אֶל עֵיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ לְתַפְשָׁהּ לֹא תִשְׁחִית אֶת עֵצָהּ לְנֹדֶם עָלֶיהָ גֶרְזֵן כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכַל וְאֵתוּ לֹא תִקַּח כִּי הָאָדָם עֵץ הַשָּׂדֶה לְבָא מִפְּנִיךָ בְּמִצּוֹר" (דברים כ, 19). הפסוק מעיד על יחס מעשי-תועלתני של האדם לצומח, ומדגים כיצד מעשי האדם משפיעים על עיצוב הנוף - הטבעי והבנוי כאחד.

העיסוק בנוף ובעיצובו מלווה את החברה האנושית מימי קדם ועד ימינו, ובא לידי ביטוי במרחב עצמו - באדריכלות, בגינון, בתשתיות ועוד, ובדימויים של הנוף - בציור, בצילום, בפיסול וכדומה. המושג "נוף" (landscape) מתייחס בדרך כלל למראה ולתופעות באזור מסוים בעל תכונות המייחדות אותו (Oakes & Price, 2008: 2), והדיון במאפייניו הוא אחד התחומים הבולטים יותר בשדה המחקר הגיאוגרפי-תרבותי.

חוקרי הגיאוגרפיה התרבותית מניחים שהנוף הריאלי הוא ביטוי הנגלה והמוחשי של עולם תוכן פנימי, עמוס סמלים, דימויים ומשמעויות הנובעים מן הערכים ומן האידאות של הקבוצות המעצבות את הנוף. משום כך הם מנסים להבין את המשמעויות הנלוות לתבניות הנוף הנראות ואת האופן שבו באים בהן לידי ביטוי המאבקים בין הקבוצות השונות (בן ארצי, תשנ"ו: 34).

הגישה הפוליטית לנוף טוענת כי הנוף אינו ביטוי פסיבי לפעילות האדם, שכן הוא עצמו לוקח חלק באירועים אנושיים

(Mitchell, 1996: 13-35). גישה זו מתבססת על התפיסה שהנוף משקף יחסי כוח חברתיים וגם פועל לשכפל יחסי כוח אלה, לנטרל אותם, להסתיר אותם או להתנגד להם. ואכן קבוצות חברתיות בעלות כוח מעצבות את הנופים כך שישקפו את האידאלים, את האינטרסים ואת סדרי העדיפויות שלהן, ואילו קולות חלשים יותר (נשים, מיעוטים, גזעים "אחרים" ועמים כבושים) לא נשמעים, וכך נמחק גם בְּטוֹם הנוף.

הגישות התרבותיות והפוליטיות לנוף מלמדות שההתייחסות לנוף תרבות אינה אחידה, ושקבוצות שונות בחברה "קוראות" את אותה יחידה נופית בדרכים שונות. כמו טקסט, כך גם קריאת הנוף והפרשנות המיוחסת לו מושפעות מתפיסות העולם של הקורא

(Duncan & Duncan, 1988). המחקר הדין בקריאת נוף כטקסט כולל דיון בייצוגים של נוף תרבותי, בסימנים ובסמלים שנבחרו לייצוג, כגון תצלומים המתעדים את הנוף. בדיון זה הצילום נתפס כאמצעי לתיעוד אמין של הנוף הנראה, ובה בעת הוא גם מבטא פרשנות של הצלם ושל הצופים את הנוף. וכדבריה של אורן, "הנוף והתצלומים מצטרפים ליצירתם של תרבות, של זהות וזיכרון, אישיים וקולקטיביים" (אורן, 2003: 2).

ראוי לזכור כי הנוף העכשווי עשוי להיות שונה עד לבלי הכר מנוף עבר בן כמה עשרות או מאות שנים. החוקר או המתעד אינו יכול לבצע "מחקר שדה" על משארי נוף הראויים לשימור אם הם נעלמו מן השטח, ועל כן התצלום עשוי להיות המקור העיקרי לבחינת נופי עבר נכחדים. במקרה כזה יש להתייחס אל התצלומים לא רק כאל "מקורות ארכיוניים" או תוצרי תרבות, אלא כאל עבודת השדה עצמה.

מעבר למשמעויות התרבותיות והפרשניות שמשוקעות בתצלומים הם מכילים מידע קטלוגי, אינדקסיאלי, על הנוף המוצג בהם. בחינה וניתוח מדויקדים שלהם עשויים לתרום להבנה מעמיקה של מאפייני הנוף עצמו, של התפתחותו ושל השינויים שחלו בו, ושל התרבות והחברה שיצרו נוף זה; וללמד על תהליכים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים, על תפיסות עולם וכדומה.

המרחב הירושלמי שישמש אותי להדגמת האפשרויות הגלומות בשימוש בתצלומים בחקר נופי תרבות הוא באב א-זהרה - שכונת מגורים מוסלמית שהתפתחה מצפון לעיר העתיקה. מרחב זה הוא דוגמה לנוף **תרבות** אשר התפתח באופן כמעט אורגני מתוך הסביבה הטבעית לנוף **מעוצב** שתוכנן בקפידה בידי אנשים פרטיים, מוסדות ורשויות.

באב א-זהרה

כונת באב א-זהרה התפתחה מצפון לעיר העתיקה החל משנות השמונים של המאה ה-19. הייתה זו שכונה שעיקרה בתי מידות פרטיים שנבנו בתוך חלקות חקלאיות גדולות, ותושביה היו מן המשפחות המיוחסות והעשירות שיצאו מן העיר העתיקה (קרק ולנדמן, תשמ"א: 174-211). במאמר זה אתמקד בנוף הצמחי שאפיין את השכונה ממחצית המאה ה-19 ועד מחצית המאה ה-20.

בהקשר הגיאוגרפי-תרבותי כדאי לשאול כמה שאלות, שהתשובות עליהן משולבות זו בזו:

- מי הגורמים הפעילים בשכונה?

- מה - מה היו מאפייני הפעילות החקלאית/צמחית (מה נשתל, מה ניטע וכיצד)?
- היכן - היכן בשכונה התבצעה פעילות זו (בשטחים ציבוריים, פרטיים)?
- מתי - מתי התבצעה הפעילות לאורך ציר הזמן?
- מדוע - מדוע בוצעה דווקא פעילות מסוג מסוים, במקום מסוים ובזמן מסוים? אילו תפיסות עולם משתקפות בפעילות זו?

תכנון השכונה

תקופה העות'מאנית התפתחה השכונה בתהליך טבעי שהוכתב על ידי לחצים דמוגרפיים, בעלויות על הקרקע, מעמד כלכלי-חברתי ותנאים טבעיים - כמעט ללא התערבות שלטונית. בניגוד לתהליך זה, בתקופה הבריטית גובשו עבודה כמה תוכניות מתאר עקב הכללתה בשטח המוניציפלי של ירושלים. בתוכניות אלו הוגדר מרחב השכונה כשטח מגורים, למעט האזור הסמוך לחומה וכרם א-שיח' (שעליו הוקם לימים מוזיאון רוקפלר). אלו הוגדרו ב-1919 - אזורים שהבנייה בהם מוגבלת (תוכנית ג'דס), וב-1930 - שטח ציבורי פתוח (תוכנית הוליד'י. ראו Kendall, 1948: 6-8, 18-19).

נוף צמחי-חקלאי: שטחים פתוחים, שדות, מטעים ובתים

שטח שמצפון לחומה, שבו התפתחה לימים שכונת באב א-זהרה, נרכש כחלקות קרקע גדולות במהלך המאות ה-17 וה-18 מערביי הכפר ליפתא על ידי משפחות מוסלמיות עשירות מן העיר העתיקה. אלו דאגו להמשך הפיתוח החקלאי של האדמות על ידי החכרת חלקותיהן לפלחים מהעיר העתיקה (קרק וולנדמן, תשמ"א: 178; Qleibo, 2009: 210). הקרקע עובדה בשיטות מסורתיות.

הקרקע הענייה, האופי הטרשי של השטח ומיעוט מקורות מים גרמו לכך שהיו במרחב גיאוגרפי זה מעט גידולי בעל. תצלומים ממחצית המאה ה-19 מראים שטחי בור לא מחולקים, מחצבות ומטעי זיתים, אך מעט שטחים של גידולי שדה.

שדות תבואה נמצאו בעיקר בשטח המישורי שמצפון לשכונה (1925, אמס"ק, 8457). בשטחים הצמודים לחומה שהושכרו לכפריים גידלו חמניות, ירקות או דגנים. (ראו Hartshorn & Klopsch, 1905: 277).

בשנות השלושים של המאה ה-20, לאחר שהשלטון הבריטי פעל לפיתוח רחוב סולטאן סולימאן ושטחים ציבוריים בסמוך לחומה ולשערי העיר העתיקה, נמחקו מהנוף העדויות לפעילות הקודמת שהתרחשה בו. כך הטביע השלטון המרכזי החזק את חותמו בנוף על חשבון החקלאים, שהיו בבחינת שחקן משני (מו)חלש. חשיבותו של הצילום ההיסטורי כאן היא בהנחת נופי תרבות קודמים, "מושקעים" ופחות ממסדיים.

בניגוד לגידולי שדה, גידול עצי זית לתעשיית שמן ומוצריו לא דרש מאמץ והשקעה רבים מדי, ועל כן עצי זית היוו השקעה כספית כדאית. תצלומים ממחצית המאה ה-19 מראים מטעים צעירים הפזורים ללא סדר על גבעת כרם א-שיח' ועל מורדותיה. עם זאת, הגבעות עדיין טרשיות ומעובדות חלקית, עדות לתחילת תהליך הפיתוח ולהשקעה כספית קטנה בשטח החקלאי.

בעשורים הבאים, ובייחוד בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-19 - תקופת השיא של המטעים - כוסה רוב המרחב שמצפון לחומה במטעי זיתים בצפיפות משתנה. במטעים אלו הוקמו מבני עזר

חקלאיים וחקלאיים למחצה ששימשו למגורים, לאחסון ולעיבוד התוצרת החקלאית,¹ והם נראים בתצלומים ובמפות מאותה תקופה.

הקמת מבנים חדשים היא שגרמה, בעקיפין או במישרין, לצמצום שטחי המטעים והחקלאות בשכונה בעשורים הבאים. בתצלומים משנות התשעים של המאה ה-19 נראים כמה מבנים חדשים בלב מטעי הזיתים או שדות התבואה. בתצלומים מהשנים 1900-1920 ניתן לראות כיצד "קרחות היער" מתרחבות לטובת בתי מגורים ומוסדות פאר. השוואת תצלומים מ-1917 לתצלום מ-1934 מלמדת על היעלמות המטע בכרם א-שיח' ועל בניית מוזיאון רוקפלר במקומו.

נטיעת המטעים במחצית המאה ה-19, התרחבותם לקראת סוף המאה והצטמצמותם בשלושת העשורים הראשונים של המאה ה-20 הן ביטוי לתהליך מחזורי של צמיחה והרס ולשלב הראשון בהתפתחות של נוף יישובי-עירוני והצמחייה המלווה אותו. בשלב השני הפך המרחב לשכונת גנים אמידה.

נוף צמחי מתוכנן: גנים, בוסתנים ושדרות

אפיין תרבותי בולט של הבניינים שהוקמו בבאב א-זהרה הוא הימצאותם של גן או של בוסתן גדול מוקף גדר סמוך למבנה המגורים. הגן הערבי הוא אלמנט תרבותי בעל מסורת ארוכת שנים. המגורים באזורים צחיחים עוררו כמיהה לגן פורח ומוצל, מעין "גן עדן" או נווה מדבר שהוא גם עדות לעושר ולמעמד הכלכלי של בעלי אדמות.

(Braudo, 1983: 16-17). בהיעדר מקורות מים קבועים הצמחים שנשתלו מאפיינים בוסתני בעל, שאינם נזקקים להשקיה רבה (קרויאנקר, 1985: 83-84). גני נוי ניתן למצוא הן ליד בתי מגורים פרטיים הן ליד מוסדות שהוקמו בשכונה.

בתים פרטיים

התצלומים נראה כי בתקופה העות'מאנית לא היו הגנים מסודרים או ערוכים בקפידה רבה. בחלק מן המקרים אף הושארו עצי הזית בתוך החצר כחלק מהגן, אך עם הזמן התווספו עליהם עצי אורן, ברוש ואיקליפטוס (הרוב), שקד, צפצפה, תאנה, רימון, לימון, אלונטיס, קזוארינה ועוד.⁴ שיחי ורדים בחביות מעידים כי גם פרחים ושיחים גדלו בחצרות הבתים. בוסתנים אלו הם נוף תרבות מעוצב שאפיין באותה תקופה את בתי האמידים בירושלים בפרט ובמזרח התיכון בכלל, ומתקיים עד היום לצד בתים ערביים צמודי קרקע.

נראה כי בין סוף התקופה העות'מאנית לתקופת המנדט לא חל שינוי מהותי בהרכב הצמחייה שנשתלה בבוסתנים, או בעיצוב הגנים בחצרות המבנים. אולם בכמה מבנים בשכונה ניתן להבחין בהשפעת התרבות המערבית, המשולבת בזו המזרחית. תצלום מ-1940 לערך מעיד כי בבית שבנה ראוף דארוויש ב-1932 תוכנן גן סימטרי ובו שדרת עצי ברוש משני עברי הדרך החוצה את החצר בדרכה לדלת הכניסה. הן הבחירה בברוש (שלו שורשים במסורות נוצריות ומוסלמיות כאחד) הן השדרה הסימטרית היו העתקה של נופי תרבות מעוצבים שמקורם באירופה. לצידם הותר דארוויש את סוכות הגפנים, שהיו ועודן נפוצות מאוד בחצרות בתים ערביים בשכונה. מנייתח התצלומים נראה כי בשלהי התקופה הבריטית, שבה נבנו בשכונה בתי מגורים האופייניים לערים מודרניות, נזנח כמעט לחלוטין נושא הגינון: המבנים החדשים תופסים את רוב שטח החלקה, והגינות סביבם מועט.

תושבים ארעיים

היותה שכונת יוקרה התגוררו בבאב א-זהרה השמנה והסולתה של החברה הערבית הירושלמית באותם ימים. מאדריכלות המבנים ומהבוסתנים רחבי הידיים ניבט פאר מאופק. אולם בשלהי המאה

ה-19 נמשכה לשכונה גם אוכלוסייה פחות בת מזל - הצוענים. מידע על אוכלוסייה זו ניתן למצוא במקורות ובתצלומים היסטוריים. הצוענים התמקמו בסמוך למנזר סנט אטיין ונהנו מן הסיוע החומרי שהעניקו להם הנזירים. ניתן להתייחס אליהם כאל מיעוט מוחלש שהשפעתו על עיצוב הנוף בשכונה קטנה או אפסית. מחד גיסא הצילום מנכיח אותם מחדש, ומאידך גיסא הוא מעיד על ארעיותם ועל מחיקתם מהנוף ומהזיכרון בבוא העת.

במוסדות ובגינות ציבורי

התצלומים עולה כי הבתים הפרטיים בשכונה עוצבו בהתאם לתפיסות מזרחיות-מסורתיות שלא הדגישו את התכנון והסדר הקפדני. לעומתם, ברוב מוסדות הציבור בשכונה תכנון הגנים ועיצובם היו קפדניים, בהתאם לתפיסות מערביות. אלו באו לידי ביטוי בבחירת סוגי צמחים, במיקומם ובחלוקה הפנימית של הגן, כך שהחלקות יצרו צורות הנדסיות. יש בכך עדות לתפיסות התרבותיות השונות שהשפיעו על אופן התפתחות הגנים במרחב, ואולי גם עדות ליכולת הכלכלית של המוסדות. נראה כי המוסדות אימצו גישות מערביות לתכנון ולעיצוב הגן עוד לפני הגנים הפרטיים (קמחי, 2008: 12). דוגמה מעניינת היא הגן בבית הספר א-רשידיה, שהוקם על ידי השלטון העות'מאני ב-1906. עיצובו הקפדני בהשפעה מערבית-מודרנית כלל שדרה מרכזית, שורות עצים סמוך לגדרות וצורות הנדסיות ששיחים ועצים ניטעו לאורך צלעותיהן או בתוכן.

התצלומים מעידים כי בתקופה העות'מאנית השלטון המוניציפלי לא פיתח כלל את הגינות בשכונה, ואילו השלטון הבריטי פיתח את הגינות בשטחים הציבוריים רק לאורך החומה הצפונית, בהתאם לתוכניות המתאר ששאפו להפוך את המרחב שסביב החומות לפארק ירוק. עיקר הפעילות בתקופת השלטון הבריטי כללה נטיעת עצי סרק לאורך רחוב סולטן סולימאן בעת סלילת הדרך למוזיאון רוקפלר. עד שנות הארבעים כבר קיבל הרחוב מראה של שדרת עצים..

בסוף תקופת המנדט נראתה שכונת באב א-זהרה כשכונת גנים פורחת בזכות הגינות הפרטיות והגינות המוסדיות שניטעו בה, אך רחובות השכונה נותרו צחיחים: השלטון פעל רק ברחוב המרכזי לאורך החומה, ואילו תושבי השכונה לא ראו בנחלת הכלל מרחב שיש לדאוג לפיתוחו, וחסרה בקרבם המודעות לתכנון ברמה סביבתית שאפיינה את הבנייה היהודית המודרנית באותה תקופה בירושלים (ביגר, תשל"ח: 108-113). הגינות המועט בשטחים הציבוריים עשה את המעבר ברחובות השכונה לחוויה לא נעימה בימי הקיץ החמים.

סיכום

קפאת רגע בזמן באמצעות הצילום מאפשרת "הצצה לעבר" ובחינה לאורך זמן של תופעות שנעלמו מנוף ההווה. היא יעילה מאוד לבחינה של תופעות תרבותיות בעיקר בקני מידה קטנים: בית, שכונה. השכונה לכשעצמה היא מיקרו-קוסמוס המשקף מגוון של תופעות חברתיות, תרבותיות, אדריכליות ועוד, במרחב נתון. כפי שהדגמתי באמצעות היחסים והקשרים המשתנים בין האדם לטבע, אפילו בשכונה אחת עשויים לדור זה לצד זה נופי תרבות מגוונים. הפעילות האנושית בסביבה עירונית מתפתחת מעצבת את הנוף בהתאם לרצונותיהם, ליכולותיהם ולתפיסות העולם של הגורמים הפעילים בה, ובמעין שיווי משקל ביניהם. עיצוב ושינוי הנוף הצמחי על ידי האדם הוא רק פן אחד של נופי תרבות מעוצבים כאלו. בהינתן שהכוחות הפועלים בשכונה אינם שווים, יש גורמים המצליחים להטביע חותמם בנוף השכונה בצורה ניכרת ולזמן רב, ואילו גורמים אחרים מודרים או נמחקים מהנוף תוך זמן קצר.

נופי תרבות מעוצבים הם לפיכך תלויי זמן, מקום וחברה, והם לובשים צורה ופושטים צורה כך שיתאימו לחברה הפועלת בהם ומתכתבת עמם בכל רגע נתון. רוב מבני הפאר של התקופות העות'מאנית והבריטית וחלק מהבוסותנים בבאב א-זהרה עדיין עומדים על תלם. אך עם חלוקת העיר ב-1948 והפיכת השכונה ללב הפועם של ירושלים המזרחית הם שולבו במבנים מסחריים גדולים

חסרי ייחוד או הוסתרו על ידיהם. איחוד העיר ב-1967 לא הוביל לשינוי מצב זה. נופי התרבות ההיסטוריים של השכונה עדין ממתינים לגילויים מחדש.

לביא שי הוא מנהל הספרייה והארכיונים ביד יצחק בן-צבי. הוא ניהל במשך שנים רבות את ארכיון התמונות של המוסד וממובילי מיזם "ישראל נגלית לעין". בעל תואר דוקטור מן האוניברסיטה העברית (2011) בנושא גיאוגרפיה היסטורית-תרבותית וצילום: התפתחות ירושלים כמקרה מבחן 1839-1948. עוסק במגוון נושאים הקשורים לשימור ולתיעוד הנוף, צילום היסטורי, סביבה ומרחב בעת החדשה.

lavi@ybz.org.il

אורן, רות (2003). **היבטים מערכתיים ותמאטיים של צילום הנוף היהודי בארץ ישראל, 1963-1945**. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה, חיפה.

ביגר, גדעון (תשל"ח). שכונות הגנים בירושלים: תכנון והתפתחותן בראשית השלטון הבריטי, 1918-1925. **קתדרה**, 6, 108-113.

בן ארצי, יוסי (תשנ"ו). **מגרמניה לארץ הקודש**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

קמחי, מיכל (2008). **הגן כטבע מקודש והגן ככנסייה: שינוי עיצוב ותפקוד בגן של גת שמנים בין השנים 1800-1948**. עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

קרויאנקר, דוד (1985). **אדריכלות בירושלים: הבניה הערבית מחוץ לחומות**. ירושלים: כתר.

קרק, רות ולנדמן, שמעון (תשמ"א). היציאה המוסלמית מחוץ לחומות ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית. בתוך אלי שאלתיאל (עורך), **פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש** (עמ' 174-211).

ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

Barras, Richard (1987). Technical change and the urban development cycle. *Urban Studies*, 24(1), 5-30.

Braudo, Alisa (1983). *The Bustan: A garden of the past in today's landscapes*. Unpublished master's thesis, University of Oregon, Eugene.

Davis, Rochelle (1999). The growth of the western communities, 1917-1948. in Salim Tamari (ed.), *Jerusalem 1948: The Arab neighborhoods and their fate in the war* (pp. 30-67). Jerusalem: Institute of Jerusalem Studies.

Duncan, James, & Duncan, Nancy (1988). (Re)reading the landscape *Environment and Planning D: Society and Space*, 6(2), 117-126.

Hartshorn, W. N., & Klopsch, Louis (1905). *The cruise of the eight hundred: To and through Palestine*. New York: The Christian Herald Press.

ICOMOS (1996). *Principles for the recording of monuments, groups of buildings and sites*. Ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in Sofia.

Kendall, Henry (1948). *Jerusalem, the city plan: Preservation and development during the British Mandate 1918-1948*. London: H.M. Stationery Office.

Mitchell, Don (1996). *The lie of the land: Migrant workers and the California landscape*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Oakes, Timothy S., & Price, Patricia L. (eds.) (2008). *The cultural geography reader*. London: Routledge.

Qleibo, Ali H (2009). *Surviving the wall*. Jerusalem: Emerezian.

ראשי תיבות:

א"ב: ארכיון התצלומים של האקול ביבליק (בית הספר הצרפתי למקרא), ירושלים

אמס"ק: צלמי המושבה האמריקאית, אוסף אריק ואדית מטסון, ספריית הקונגרס האמריקני

אע"י: ארכיון העיר ירושלים

ס"ל: מחלקת הארכיונים, הספרייה הלאומית אוסף תצלומי אויר של ארץ ישראל מימי מלחמת העולם הראשונה

PEF: ארכיון החברה הבריטית לחקר ארץ ישראל, לונדון (Palestine Exploration Fund)

נוף תרבות - המכלול, הרצף והפריט

העיסוק המתרחב בנופי תרבות, בהגדרתם, בניסיונות למיינם ולנהלם מצביע על שינוי בתפיסת המורשת התרבותית ועל הקריאה לשמרה. בשינוי זה נכללות גישות המעדיפות את המכלולים, את חיפוש המשמעויות הנלוות למורשת התרבותית: ההשלכות הסביבתיות, הקשרים התרבותיים וההשפעות החברתיות והכלכליות. העדפת מכלולים מקדמת התייחסות לנופים שבהם המפגש בין הסביבה הטבעית לפריט התרבותי מיוצג באמצעות אוצרות טבע, מפעלי החרושת והתעשייה הסמוכים אליהם והתשתיות. ברבים מהמקרים נופי המורשת התעשייתית אינם נקשרים באירועים היסטוריים רבי חשיבות, וגם לא נכללים בהם מבנים אדריכליים וטכנולוגיות יוצאי דופן. למרות זאת הם זוכים בשנים האחרונות לעדנה בזכות תפוצתם הרחבה וההכרה ששכיחותם היא שמייחדת זהות של מקום, ועל ידי כך מעודדת מעורבות של קהילה בשימורם.

נוף תרבות מתמשך - המחצב הטבעי

וחרושת האבן והסיד

אבי ששון

העיסוק בנופי תרבות מתייחס לתרבויות שהטביעו את חותמן בנוף. באלו נכללים משארי תרבות ורנקולריים תעשייתיים שמתאפיינים לא פעם בהשתרעותם הרחבה והם עדות לפעילות כלכלית יום-יומית, לתעשייה, למלאכות, לעבודה חקלאית ולטכנולוגיות של בנייה. כזו היא חרושת האבן והסיד שפעלה במשך אלפי שנים בארץ ישראל, בהדום ההר המרכזי הצופה אל מישור החוף. ברצועה נופית זו, שבין אזור מודיעין-בן שמן בדרום לאזור ראש העין ומגדל צדק בצפון, יש ריכוז גדול של מחצבות וכבשני סיד שפעלו במרחב החל מן התקופות הקדומות, ובעיקר בתקופה הרומית, עד לימינו אלה. ריכוז זה הוא מעין מוזיאון פתוח לתולדות תעשיית האבן והסיד בארץ ישראל, והוא תואם שתי קטגוריות שלפיהן הוועדה למורשת תרבות עולמית ממיינת את נופיה: נוף תרבות אורגני והמשכי ונוף תרבות אסוציאטיבי והרואי. מטרת מאמר זה לסקור את התופעה, את ייחודה ואת ערכיה הנופיים והתרבותיים

מילות מפתח: נופי מורשת תרבות תעשייתית; חרושת האבן והסיד; משארים ורנקולריים

הקדמה

דיון הרחב המתנהל מאז שנת 1992 ומתמקד בנופי תרבות התואמים את הגדרת הוועדה למורשת עולמית זוכים להתעניינות רחבה נופים המייצגים מפגש בין הסביבה הטבעית ליצירה התרבותית היום-יומית. אלה כוללים אוצרות טבע, פעילות כלכלית תעשייתית והנכסים המייצגים אותה (שר-שלום ואחרים, תש"ע: 9-10). לנופים אלה משתייך הדום ההר המרכזי של ארץ ישראל, הצופה אל מישור החוף. ברצועה זו, הנשענת על תשתית של סלעי גיר, יש ריכוז גדול של מחצבות וכבשני סיד שפעלו במרחב כבר בתקופות הקדומות, בעיקר בתקופה הרומית, ולמעשה עד ימינו אלה. סיור באתרים הללו דומה לביקור במוזיאון פתוח החושף עדויות לתרבויות השונות שפעלו במרחב, ולהתפתחות הטכנולוגית של תעשיית האבן והסיד בארץ ישראל.

ריבוי מחצבות האבן וכבשני הסיד בהדום ההר, לצד תהליכי פיתוח מואצים, עודד מאז ומתמיד סקרים, חפירות ארכיאולוגיות ותיעוד באזור זה, אך בדור האחרון זוכה נושא חרושת האבן לעיון ולהעמקה נוספים (ספראי וששון, תשס"א: 63-74; שיאון וששון, תשס"ג; שפניר וששון, תשס"א: 27-23; ששון, 1996; תש"ע; תשע"ה).

מאמר זה מתמקד בממצאים ארכיאולוגיים והיסטוריים נבחרים של ריכוזים ומרקמים של חרושת האבן במרחב המשתרע מאזור מודיעין-בן שמן בדרום, המיוצג בקו נחל ענבה, ועד לאזור ראש העין

ומגדל צדק בצפון, המיוצג בנחל הירקון. הסוגיה המרכזית היא היחסים בין המאפיינים המרחביים-נופיים של האזור לבין המאפיינים התרבותיים של מפעלי התעשייה. לאורה ייבחנו הדרכים לשמר נוף תרבות ייחודי זה.

מפגש בין מרחב פיזי למרחב תרבותי

פלת שומרון היא רצועה גיאוגרפית המשתרעת בין מרכז הרי שומרון ומישור החוף לרוחב של שישה עד עשרה קילומטרים. שלוחות ארוכות משתפלות במתינות מגובה 350 מטרים ועד לגובה 70 מטרים לערך. דב ניר כינה אזור זה "הדום ההר", או "הדום הר שומרון" (ניר, 1989: 83, 203). האזור משתרע ממערב למתלולי הסחיפה בקו הכפרים א-לבן, דיר בלוט, רפת וא-זויה, וממזרח לכביש בית נחמיה-ראש העין. המסלע האופייני הוא סלעי גיר המתאימים לתעשיית הסיד, ודולומיט מגיל קנומן-טורון (תצורות בענה וורדים) שיוצרים נוף טרשוני לעתים ומתאימים לתעשיית אבן לבנייה (ניר, 1995: 24). השיפולים באזור יוצרים מחשוף סלע גדולים מאוד, ומהווים תשתית נוחה וזמינה מאוד לתעשייה זו.

שפלת שומרון מנוקזת לים התיכון על ידי נחל שילה ונחל קנה, כחלק מאגן נחל ירקון (בר-נר ובוך, 1996: 11). שתי חברות בתה ים-תיכוניות האופייניות לאזור המחקר הן בתת הסירה הקוצנית, ובתת הזקנן השעיר ושיבולת השועל. הסירה הקוצנית באזור זה צומחת על מדרגות סלעי גיר או דולומיט מנוקבים וסדוקים ומכוסים באדמת טרה רוסה, ובמחשוף קירטון. תפוצתה הרחבה אפשרה להשתמש בה כחומר בעירה עיקרי לכבשני הסיד.

הכביש ההיסטורי המרכזי באזור הוא הכביש הרומי מגופנא לאנטיפטריס, והוא משתלב במערך הדרכים הרומיות שקישרו בעבר את גב ההר בסביבות ירושלים עם מישור החוף. הכביש עבר בתוואי נוף נוח יחסית וניצל את שלוחות ההרים שהשתפלו מערבה במתינות יחסית. העדויות לחשיבותה של הדרך הרומית נוכחות כיום בדמות אבני שפה, קיר שוליים, סלילה מעולה, רוחב מרשים, אבני מיל ומצדים (פינקלשטיין, 1977).

נוסף לכביש קיימות עדויות ליישוב קדום באזור עוד מהתקופה הניאוליתית והכלקוליתית (כוכבי ובית אריה, 1994: אתרים 65, 80). בתל אפק נבנתה עיר בצורה שהתקיימה גם בתקופות הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת. גידול של ממש בהתיישבות באזור חל בתקופת הברזל ב'. באתרים נמצאו מצודות, יישובים חקלאיים ובתי חוות, ורבים מהם היו מיושבים גם בתקופה הפרסית ובתקופה ההלניסטית (דר, תשמ"ב: 13-17; כוכבי ובית אריה, 1994: 9-10; פאוסט, תשנ"ה; פינקלשטיין, תשמ"א).

בתקופה הביזנטית, בדומה לאזורים אחרים בארץ ישראל, נבנו באזור עשרות יישובים, ובהם כפרים בגדלים שונים, בתי אחוזות ובתי חוות. כן נבנו מאות מתקני שדה: גיתות, בתי בד, סכרים וטרסות (ספראי, תשנ"ה; תשנ"ז; ספראי ודר, תשנ"ז; עד, 2000: 87-92). גל התיישבות נוסף פקד את האזור בתקופות הצלבנית והממלוכית. מגדל מירבל (Mirabel, מגדל אפק, מגדל צדק) הייתה למרכז סניורה (אזור מינהלי) עצמאית. האוכלוסייה בתקופה זו הייתה כפרית ברובה. בתקופת מלחמות הצלבנים עם צלאח א-דין שימשה מירבל מרכז ציוד ואספקה לצבאו. בשנת 1516 השתלטו העות'מאנים על הארץ. האזור נכלל בתחום דמשק, ומגדל יאבא, הכפר הסמוך למחצבות מגדל צדק, היה בבעלותן של משפחות משכם (פראוור, תשמ"ד: 526-561). ההתיישבות בתקופה העות'מאנית התרכזת בעיקר באזור ההר וסביב כמה ערים במישור החוף. אזור הדום ההר היה לאזור שוליים מבחינה יישובית (גרוסמן, תשנ"ד: 186).

ניצנים ראשונים של פעילות יהודית במרחב הופיעו בשנת 1923, בתקופת המנדט הבריטי. גם פעילות זו נקשרה בחרושת האבן, עת נפתחו במגדל צדק מחצבות ומפעלי סיד בבעלות יהודית

(ששון, תשע"ה: 163). הרציפות - הן של היישובים באזור הן של מפעלי האבן והסיד - מצביעה על התלות ביניהם ועל חלקה בעיצוב הנוף באזור. הנוף והמחצבים הטבעיים הם שהכתיבו את ההתפתחות היישובית, את התשתיות ואת כלכלת התושבים.

היצירה התרבותית: משארים בנוף

מרחב הדום ההר קיימים כמה אתרים, ריכוזים ומרקמים המשלבים בין המחצב הטבעי לחרושת האבן ומפעלי הסיד (זילברבוד ועמית, תשנ"ט-א; תשנ"ט-ב; זלינגר, תשס"ב; ספראי ודר, תשנ"ז; עמית וזילברבוד, תשנ"ז-א; תשנ"ז-ב; שיאון וששון, תשס"ג). בחרתי להתמקד בשני אתרים החושפים את ייחודו של נוף תרבות זה. האחד מוכר פחות, והשני מוכר יותר בשל מיקומו והבולטות שלו בנוף.

אזור נחל ענבה (מודיעין)

בסקר בחלק המערבי של נחל ענבה (כארבעה קילומטרים בתחומי העיר מודיעין) אותרו כשבעים אתרים הקשורים בחרושת האבן: חמישים כבשני סיד, חלקם במקבצים של שניים-שלושה כבשנים הצמודים זה לזה, כך שלמעשה מדובר באתר עבודה אחד הכולל כמה כבשנים. בסמוך, אותרו 13 מחצבות אבן, בגדלים שונים. עוד נתגלו שבעה מתקנים הקשורים לכבשני הסיד ולמחצבות ובהם בריכות ומתקני גריסה וטיפול באבן.

המחצבות הן רכיב מרכזי בתעשייה ההיסטורית במקום, ולפיכך הן חלק מהותי מהמצאי התרבותי-היסטורי. הן פזורות לכל גובה גדות הנחל מדרום ומצפון לערוץ, ובדומה לכבשנים, גם בהן מופיעים טיפוסים שונים: מחצבות חדשות יחסית מתקופת המנדט, ומחצבות מסורתיות יותר משלהי התקופה העות'מאנית.

מחצבות האבן שאותרו הן בגדלים שונים ובזיקה גבוהה ביותר לכבשני הסיד. הן נפתחו, בדרך כלל, מאחורי ריכוזי הכבשנים, במצוק היורד אל הערוץ ובמרחק של מטרים ספורים בלבד מהכבשן. כך ניתן היה לשנע את האבן מן המחצבה אל הכבשן בקלות יתרה, ללא כלים או מתקנים מיוחדים. תפרוסתן ומספרן מלמדות כי חלקן שירתו כבשנים אחדים, דבר המייעל את עבודת החוצבים אך מרמז גם על שיטת הארגון של חרושת האבן באזור ועל הבעלות עליה.

אשר לתארוך התופעה, נראה כי שיאן של חרושת האבן ותעשיית הסיד בנחל ענבה היה בתקופת המנדט הבריטי, והיא התקיימה גם באתרים מתקופות קדומות יותר. התוצרת הרבה שהופקה באזור הופנתה למישור החוף המערבי, להתיישבות היהודית החדשה וכן להתיישבות העירונית הערבית שפרחה אותה עת וצרכה כמות גדולה של אבן וסיד.

ההיקף הגדול של התעשייה, שדרשה אספקה גדולה של חומרי הסקה צמחיים - לפחות בשלב המסורתי שלה - השפיע מאוד על נוף הצומח באזור וגרם לחשיפת המדרונות משיחים ומבתה. התאוששות הצומח ממצב זה חלה בתקופת המנדט הבריטי, אז עברה התעשייה המודרנית להסקה בסולר.

אזור מגדל צדק וראש העין

אתר מגדל צדק הוא מן האתרים ההיסטוריים המרכזיים ביותר בהדום ההר בואכה מישור החוף. האתר, הנושא היסטוריה וארכיאולוגיה בנות אלפי שנים, הוכרז בשנים האחרונות לגן לאומי והוא מתחבר לרצף אתרי המורשת והנוף שלאורך הירקון. נוסף לשרידים הארכיאולוגיים מתקופות מרכזיות בתולדות הארץ האתר אוצר בתוכו שרידים

של שלבים שונים בהיסטוריה ובטכנולוגיה של תעשיית האבן והסיד בארץ ישראל.

מסוף התקופה העות'מאנית היה הכפר מג'דל יאבא מרכז לחרושת האבן. לאחר מלחמת העולם הראשונה, לצד פעילותו של הכפר המוסלמי, לטשו יזמים יהודים עיניהם אל המקום בשאיפה לבסס את חרושת האבן העברית. משלהי התקופה העות'מאנית נקרא הכפר גם מג'דל צאדק, ובעברית - מגדל צדק. שם זה השתגר בתקופת המנדט הבריטי, וכך נקרא גם הגן הלאומי שנפתח באתר.

אזור מגדל צדק היה כר נוח למחקר ולאנלוגיות בין התקופות השונות, כולל באזור הנדון. נתונים ראשוניים ממחקריו הופיעו בפרסומים שונים הנוגעים לתעשיית האבן בכלל. בשנים האחרונות נערכו חפירות ארכיאולוגיות נרחבות מצפון למגדל צדק, לקראת בניית השכונות המזרחיות של ראש העין (שדמן, 2014). במסגרת זו נחקרו ונחפרו מחצבות וכבשני סיד מתקופות קדומות ומאוחרות, ויש להניח כי פרסומם ישפוך אור נוסף על התופעה באזור. על כל פנים, המחקרים שנכתבו עד כה מלמדים עד כמה עשיר אתר מגדל צדק בערכי נוף ומורשת בנויה שנושאה המרכזי הוא תעשיית האבן והסיד.

בסקרים ארכיאולוגיים שנעשו באזור אותרו מחצבות אבן מהתקופות הקדומות. חלקן מימי בית ראשון, ורובן מימי הבית השני והתקופה הרומית. נוסף להן אותרו מאות כבשני סיד. בחלק מאתרי החציבה והכבשנים, ובעיקר באלה שאותרו בסקרי פיתוח, נעשו חפירות ארכיאולוגיות, כך שהתקבלה תמונה רציפה של אלפי שנים בסיפורה של חרושת האבן באזור.

אחד הפרקים המעניינים בתולדותיה של חרושת האבן באזור מגדל צדק קשור בהתיישבות היהודית והציונית ובתרומתה לפיתוח ענף האבן בארץ ישראל בכלל ובאזור בפרט. תקופת העלייה השלישית (שנות העשרים של המאה ה-20) נחשבת לראשית ההתארגנות של קבוצות חוצבים וסוללי כבישים שלימים אוגדו תחת "גדוד העבודה" ופעלו בעיקר בצפון הארץ. כך החלו החלוצים העבריים להתמחות במלאכת החציבה, ובאופן מאורגן. את רזי המקצוע למדו מן הקבלנים ומן הפועלים הערבים במקומות שונים בארץ. ואכן, העבודה באתר התאפיינה בשיטות שגונו בין מסורת ערבית למודרנה מערבית שהביאו עמם היזמים העבריים.

בשנת 1924 החליטה חברת "סולל בונה" לפתוח מחצבת אבן במגדל צדק. לקבוצת העובדים הראשונה נבחרו פועלים בני העלייה השלישית, יהודים חברי "החלוץ" מוורשה שבפולין. מטרתם הייתה להתיישב במגדל צדק ולהקים בה כפר של חוצבים שייקרא "כפר חוצבים". הקבוצה, שמנתה גרעין עיקרי של 11 גברים ונשים, הגיעה למקום השומם ובנתה בו שני צריפי עץ (רייכר, 1968: 18, 22). אחריה הגיעה קבוצת הכ"ג, קומונה שהוכשרה בעבודת חציבה בקלוסובה שבפולין, כהכנה לבניין ארץ ישראל (צמרת, 2009: 26-27).

"סולל בונה" החלה בהקמת הכפר ובנתה כמה צריפים. אחד מהם שימש בית ילדים, והשני - מועדון תרבות. חברי הקבוצה השתדלו לשוות ליישוב צורה של חיי קבוצה אמיתיים. הם טיפחו את החצר וגידלו פרחים, מטפסים ושיחים. מכאן ואילך החלה להתפתח חרושת האבן העברית, כולל חידושים באתר, כגון מחצבות ענק וכבשני סיד שהיו מהגדולים בעולם אותה עת. כל אלו לצד תעשיית אבן וסיד, שהערבים המשיכו בה בשיטות מסורתיות.

בליל 29 במאי 1936 הגיעו ערבים מכיוון לוד והחלו נוהרים ממרומי גבעת מגדל צדק אל המחצבות העבריות ובידיהם לפידים בוערים. הם הסתערו על שטח המחצבות והשמידו את המכונות המודרניות -

היחידות שהיו אז בארץ. הכבשן המפואר, אשר חברת "קרופ" התפארה בו כטוב ביותר בעולם, קרס ארצה. בית החרושת היחיד בכל המזרח התיכון למימת הסידן נהרס כולו על בנייניו וציודו; מכונת החצץ המשוכללת ביותר הוחרבה עד היסוד; בית החרושת הקטן ליצירת צבע-סיד נשרף ונהרס; המחסנים והבתים נהרסו ונשדדו, והכבשנים הפשוטים יותר פוצצו ונהרסו.

רכוש יהודי רב שהוקם במשך שנים נשרף, נהרס ונחרב בלילה ההוא. הפורעים המשיכו במלאכת ההרס במשך כחצי שנה, כדי לעקור מהשורש את החרושת הכבדה שהייתה באתר הנטוש (רייכר, 1968: 43). רק משום נחיצותם לממשל במלחמת העולם השנייה שוקמו המפעלים השונים, וחלקם פעלו באזור עד לשנות השמונים.

שרידים לתעשייה גדולה ומגוונת זו, של יהודים וערבים, פזורים על פני שטח נרחב על הגבעות מסביב לראש העין ומגדל צדק, לצד ממצאים בתחום זה מהתקופות הקדומות. כך, יותר מכל האתרים האחרים שנזכרו במאמר זה, אזור תא השטח של מגדל צדק מהווה מעין קטלוג מוחשי של שיטות החציבה ותעשיית הסיד בארץ ישראל בכלל ובהדום ההר בפרט. בשל קוצר היריעה לא נוכל לפרט את הממצא (ששון, תשע"ה).

טיפולוגיה של נוף תרבות:
מחצבות האבן וכבשני הסיד

מחצבות

במחקר מקובל לסווג את מחצבות האבן הפזורות ברחבי הארץ לפי גודלן, משך פעילותן, מספר המועסקים בהן וייעודן (ספראי וששון, תשס"א: 4-7):

המחצבה חד-פעמית - נפתחה בדרך כלל במסגרת עבודות פילוס והכשרת קרקע לבניית בתים.

מחצבת מדרגות - מייצגת את מלאכת החציבה שנעשתה במפלסים

ובמרחבים שונים כדי לאפשר הפעלה מרבית של חוצבים ובתנאי בטיחות נוחים. שיטה זו יצרה מלכתחילה מדרגות בגבהים שונים בתוך שטח החציבה.

מחצבת חצר קטנה - מתאפיינת במרחב מצומצם דמוי חצר שנוצר

תוך כדי עבודה ומתאים לעבודת פועל אחד או שניים.

מחצבת חצר גדולה - נועדה לחוצבים אחדים.

מחצבת ענק - נפחה נמדד באלפי מטרים מעוקבים של אבן.

מחצבת מתקנים - נועדה לחציבת מתקנים דוגמת מערות קבורה, גיתות ועוד.

בנופי התרבות של הדום ההר שתוארו לעיל מצויים כל הסוגים שפורטו, והסיווג שהיה מקובל בעיקר ביחס למחצבות מהתקופות הקדומות תואם גם את המחצבות מהעת החדשה.

כבשני סיד

באזור הדום ההר נמצאו שלושה טיפוסים של כבשני סיד:

כבשן מסורתי (טיפוס א') - הכבשן האופייני מהתקופות הקדומות

ועד לשלהי התקופה העות'מאנית. בעבר היה חפור או חצוב בקרקע, וכיום הוא מזוהה בצורת הבור (הפתח העליון) ששרד ממנו.

כבשן בנוי פשוט (טיפוס ב') - כבשן מטיפוס ביניים. מבנה פשוט הבנוי מעל פני השטח ונשען על טופוגרפיה או מבנים גיאולוגיים ומלאכותיים דוגמת מדרגות סלע, מחצבות וכד'. הוא דומה בגודלו לכבשן המסורתי והוא מתוארך לראשית המאה ה-20 (ששון, תש"ע: 173-174). במחקר נטען שסגנון זה היקפו מצומצם ושהוא מייצג יוזמה פרטית, מקומית, של בעלי אמצעים.

כבשן בנוי משוכלל (טיפוס ג') - כבשן המופיע כמבנה מרשים,

במיקום אסטרטגי, ואינו מתייחס לסביבה הטבעית שהוא ממוקם בה. סקרים שנעשו באזור מורים כי כבשן מסוג זה הוסק בדרך כלל בסולר, ועל כן נבנתה בסמוך לו בריכה. הזנת האבן לתוך הכבשן נעשתה מתוך ראשו. בכמה מהכבשנים נמצא כבש שהוביל מן המחצבה לראש הכבשן. טיפוס זה אופייני לתקופת המנדט הבריטי, ומייצג בנייה תעשייתית במפעל גדול יחסית המנוהל על ידי קבלן.

כפר חוצבים

בארץ ישראל התופעה של כפר חוצבים היא נדירה, משום שהצדקה לקיומם היא מפעלי בנייה רבים וכלכלה המבוססת על שוק פתוח. דוגמה מובהקת לכפר חוצבים בעת המודרנית הוא הכפר בית פאג'ר באזור בית לחם. בתקופת המנדט הבריטי, ולפחות עד שנות השבעים, התפרנסו תשעים אחוזים מתושביו מתעשיית החציבה על ענפיה ושלביה השונים (גורדיש, תשל"ה). דוגמה נוספת היא הכפר יטא בדרום הר חברון, שרבים מתושביו התפרנסו מריכוזי המחצבות בסביבתו. בהדום ההר נחשפו לפחות שני כפרי חוצבים: הראשון, בחורבת בירה, מייצג את התקופות הקדומות, והשני, במגדל צדק, מייצג את העת החדשה. הימצאותם באזור הדום ההר תורמת לערכיות הגבוהה של של נוף תרבות זה.

נוף תרבות: מחצבות האבן וכבשני הסיד בהדום ההר - המורשת והשימור

ביש 444, המוביל ממחלף בן שמן לכיוון ראש העין, זכה לכינוי "כביש המחצבות". הכינוי משקף את תפיסת נוף התרבות במרחב הדום הרי שומרון בקרב אוכלוסיית האזור, ובעיקר בקרב ותיקיה. לנוסעים בכביש נשקף מחלונות הרכב נוף של חרושת אבן ובו מחצבות ענק הפוצעות את הנוף, ולעתים גם שרידי מכונות מתכת גדולות וכבשני סיד גדולים (שרידים מתקופת המנדט הבריטי). רוכבי האופניים והולכי הרגל המטיילים באזור - בשבילים המסומנים, ביערות קרן קימת, בערוצי הנחלים הגדולים ובמורדות הדום ההר - מתוודעים אף לשרידים קדומים יותר של מחצבות עתיקות וכבשני סיד מסורתיים שימיהם למן תקופת המקרא ועד לתקופה העות'מאנית. לאן אשר יפנה המסייר באזור, ברגל או ברכב, לרכיבים הנופיים, הארכיאולוגיים וההיסטוריים - לכולם כותרת אחת: נוף חרושת האבן. נוף זה התעצב במהלך כל אותן שנים רבות שבהן שירת את אוכלוסיית האזור.

המפגש בין הערכים הטבעיים של הנוף לבין הפעילות הכלכלית-תעשייתית שהתרחשה בו יצר נוף תרבות התואם שתיים מתוך שלוש הקטגוריות המרכזיות שלפיהן מיינה הוועדה למורשת עולמית שבחסות אונסקו את נופי התרבות

(שר-שלום ואחרים, תש"ע: 21). זהו נוף התואם את ההגדרה של (1) נוף אורגני מתמשך (evolving landscape) - נוף פעיל ומשתנה, המשמר מסורות מהעבר וכלולות בו עדויות להתפתחות טכנולוגית בתחום חרושת האבן למן התקופות הקדומות ועד ימינו.

הנוף תואם גם את ההגדרה של (2) נוף אסוציאטיבי (associative landscape), המשמש מקור השראה וזיכרון ומעורר אסוציאציות דתיות, אמנותיות או תרבותיות. אמנם כיום פועלים באזור מפעלי אבן מעטים בלבד, אך תולדות האזור שזורות בחציבת האבן, במפעלים שהוקמו כדי לעבדה ובכבשני הסיד.

כזה הוא סיפור הקמתו והתבססותו הכלכלית של קיבוץ גבעת השלושה, שנוסד בשנת 1925 בסמוך לפתח תקוה ולימים הצטרפו אליו חברי קיבוץ כפר חוצבים ממגדל צדק. ענף עיבוד האבן והקרקע היה מהענפים הראשונים והחשובים בכלכלת הקיבוץ (בראשית שנות החמישים, עם התפלגות התנועה הקיבוצית, עזבו חלק מחברי כפר חוצבים את גבעת השלושה והקימו את קיבוץ עינת).

אתר מגדל צדק קשור בתולדות האזור בתקופות שונות, החל מהתקופות הקדומות ועד לחלקו במאבק של היישוב היהודי עם שכניו הערבים בימי המאורעות בתקופת המנדט ובמלחמת העצמאות. בשנים אלה היו האתר ומפעליו העבריים מוקד לחיכוך מתמיד ששיאו וחורבנו במאורעות תרצ"ו. בתקופה זו, בעת שהושבתה הפעילות במפעל, נעשו ניסיונות להחזיק בשטח בכל מחיר. יחידה מיוחדת ישבה באתר ועבודות החציבה בו שימשו כסות לפעילות הביטחונית. הסיפורים ההיסטוריים היקנו לנוף התרבות התעשייתית ממד נוסף - ממד הרואי ייחודי.

אם נצרף לקטגוריות שלפיהן ממוינים נופי התרבות את הקריטריונים שלפיהם מוגדרות מורשת טבע ומורשת תרבות, נמצא שהאזור הנדון עונה על שלושה קריטריונים לפחות של מורשת תרבותית. זהו

(1) נוף בעל חשיבות היסטורית, (2) המבטא הישגים וחדשנות מדעית או טכנולוגית, ו-(3) משקף התאגדויות חברתיות או תרבותיות הקשורות לכפר חוצבים (שר-שלום ואחרים, תש"ע: 12).

הצילומים שלהלן מצביעים על חשיבותם של שלושת הקריטריונים בהבניית הזיכרון של ההתיישבות הציונית ומורשתה.

חרושת האבן כמוטיב תיירותי

ופ התרבות של חרושת האבן וכבשני הסיד הנחשף בהדום ההר - הנוף הטבעי, מחצבות האבן, מפעלי החרושת והמתקנים - יכולים לקדם פעילות תיירותית ענפה. הנוף המתון ומגוון נכסי המורשת הם מעין מוזיאון פתוח לתולדות חרושת האבן ותעשיית הסיד, והוא מתאים לפלחי תיירות מגוונים: להולכי רגל ולרוכבי אופניים, למשפחות, לבתי ספר, לחוקרים, למעדיפים את הטיול המאורגן או את הטיול העצמאי. הסיור יוצא מאתר הכפר מגדל צדק ("המצודה"), שממנו ניתן להשקיף מזרחה ודרומה לעבר המחצבות וכבשני הסיד. משם יורד המבקר אל ריכוז גדול של אתרים ובו מחצבה אופיינית ובסמוך לה כבשני סיד. ייחודו של הסיור הוא לא רק בזיקה שבין המחצבות לכבשנים, אלא בחשיפה של המבקר לטיפולוגיה של כבשני הסיד ושל המתקנים הקשורים אליהם. כך מתוודע המבקר ל"משרפת סיד" הכוללת שלושה כבשנים, לבריכת סולר להסקה, ואף לכבשנים המשוכללים והגבוהים שבגבם נשתמרו סוללות להובלת האבן ללוע הכבשן.

סיכום

רושת האבן והסיד באזור הדום ההר ידועה למן התקופות הקדומות. מאז ומתמיד תפסה מקום מרכזי בכלכלת האזור ונתנה מענה תעסוקתי לאוכלוסיית היישובים הכפריים באזור ההר, ותוצרת ליישובים העירוניים הגדולים במישור החוף. למרות ייחודו של הנוף ותרומתו הכלכלית הוא נתפס במחקר הגיאוגרפי-היסטורי כ"אזור שוליים", וזאת כדי להבדילו מהריכוז היישובי שהתקיים בגב ההר וסביב ערים מספר במישור החוף.

בשלהי המאה ה-19 הכפילה את עצמה אוכלוסיית ארץ ישראל ועמה התרחבה ההתיישבות במישור החוף, בעיקר בגושי התיישבות גדולים. כתוצאה מכך גדל הביקוש לאבן ולסיד, והאיץ את התפתחותה של חרושת האבן דווקא באזור הדום ההר. התוצרת שהופקה באזור הופנתה למישור החוף המערבי, להתיישבות היהודית החדשה ולהתיישבות העירונית הערבית. התפתחויות אלה חיזקו את מעמדו של נוף תרבות חרושת האבן והסיד בהדום ההר, ואפשר להגדירו נוף אורגני מתמשך החושף רבדים של מסורות וטכנולוגיות מתקופות קדומות ועד לעת החדשה - התקופה העות'מאנית ותקופת המנדט.

רבדים היסטוריים-תרבותיים אלה הם חלק בלתי נפרד מהנוף הטבעי, והשניים, התרבות והטבע, הם שיוצרים ומעצבים את הנוף הנוכחי. ייחודו של האזור וממצאיו מצדיקים את הכללתו ברשימת נופי התרבות של מדינת ישראל. הכרה שכזו תקדם את שימור ערכיו ההיסטוריים והטבעיים, ותאפשר פיתוח לצורכי פעילות פנאי, נפש ותיירות באופן שלא יפגע בייחודו ובנכסיו.

ד"ר אבי ששון - מרצה בכיר בחוג ללימודי ארץ ישראל במכללה האקדמית אשקלון; עוסק, בין השאר, בחקר תרבות חומרית ותופעות היסטוריות במרחב, ובהן חרושת האבן החל מהתקופות הקדומות. נוסף לשורה ארוכה של מחקרים שפרסם בנושא הוא משמש יועץ ומלווה למיזמי שימור אתרי מורשת של חרושת האבן, כגון מחצבה היסטורית בכרמיאל וגן לאומי מגדל צדק.

sassonavi@gmail.com

תודות

מחקר זה נתמך על ידי קרן המחקרים של המכללה האקדמית אשקלון. אני מודה מקרב לבי לקרן ולעומד בראשה, פרופ' שמעון שרביט. עמיתים וידידים סייעו למחקר זה, ותודתי להם: פרופ' זאב ספראי; ד"ר עופר שיאון; אדריכל רפי רייש; טל קציר, אדריכלית נוף ושימור; שי פרקש; יונל שרביט. יבואו כולם על הברכה.

בר-נר, ר' ובך, א' (עורכים) (1996). **אגן הירקון**. החברה להגנת הטבע וטבע הדברים.

גורודיש, ב' (תשל"ה). תעשיית האבן בכפר בית פג'ר. **מרחבים**, 2, 103-98.

גרוסמן, ד' (תשנ"ד). **הכפר הערבי ובנותיו**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

דר, ש' (תשמ"ב). **התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי בית שני, המשנה והתלמוד א-ב**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב.

זילברבוד, א' ועמית, ד' (תשנ"ט-א). מזור (אלעד), שטח P. **חדשות ארכיאולוגיות**, 109, ירושלים: רשות העתיקות, 84-82.

זילברבוד, א' ועמית, ד' (תשנ"ט-ב). מזור (אלעד), אתרים 21 ו-38. **חדשות ארכיאולוגיות**, 109, ירושלים: רשות העתיקות, 95-92.

זלינגר, י' (תשס"ב). **מחלף בן שמן (הרשאה 3337)**. דוח פנימי לרשות העתיקות, ירושלים.

יעלון, ד' (1995). קרקעות. **אטלס ישראל החדש**. תל-אביב: מרכז למיפוי ישראל, 39.

כוכבי, מ' ובית אריה, י' (1994). **סקר ארכיאולוגי של ישראל, מפת ראש העין (78)**. ירושלים: רשות העתיקות.

ניר, ד' (1995). גיאומורפולוגיה. **אטלס ישראל החדש**. תל-אביב: מרכז למיפוי ישראל, 37-36.

ספראי, ז' (תשנ"ה). שפלת שומרון בתקופה הביזנטית. **מחקרי יהודה ושומרון**, 4, 208-189.

ספראי, ז' (תשנ"ז). יישובים בשפלת השומרון בתקופה הביזנטית. **מחקרי יהודה ושומרון**, 6, 234-217.

ספראי, ז' ודר, ש' (תשנ"ז). חורבת בירה - בית אחוזה בשפלת לוד. בתוך ז' ספראי, א' פרידמן וי' שוורץ (עורכים), **חקרי ארץ: עיונים בתולדות ארץ-ישראל** (עמ' 57-108). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

ספראי, ז' וששון, א' (תשס"א). **חציבה ומחצבות אבן בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. ירושלים: אריאל.

עד, ע' (2000). **תפרוסת היישוב בהדום הר שומרון בתקופה הביזנטית**. עבודת גמר לתואר מוסמך בגיאוגרפיה-היסטורית, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

עמית ד' וזילברבוד, א' (תשנ"ז-א). מזור - 1994-1995. **חדשות ארכיאולוגיות, קו**. ירושלים: רשות העתיקות, 92-96.

עמית ד' וזילברבוד, א' (תשנ"ז-ב), סקר מזור. **חדשות ארכיאולוגיות, קו**. ירושלים: רשות העתיקות, 99-100.

פאוסט, א' (תשנ"ה). ההתיישבות במורדות המערביים של השומרון בשלהי תקופת הברזל. **מחקרי יהודה ושומרון**, 4, 23-30.

פינקלשטיין, י' (1977). הדרך הרומית גופנה-אנטיפטריס. בתוך מ' ברושי (עורך), **בין חרמון לסיני: יד לאמנון - קובץ מאמרים בידיעת הארץ** (עמ' 171-180). ירושלים: ידידים.

פינקלשטיין, י' (תשמ"א). חוות חקלאיות במורדות המערביים של הר שומרון. **ארץ-ישראל, טז**, 331-348.

פראוור, י' (תשמ"ד). **תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל**. ירושלים: מוסד ביאליק.

צמרת, צ' (2009). קולנו בסלע הדים יעורר. **עת-מול**, 203, 26-29.

רייכר, מ' (עורך) (1968). **העמדה הקדמית: מגדל צדק בעבודה, בשמירה, במלחמה**. פתח תקוה: בית נטע.

שדמן, ע' (2014). ראש העין (דרום). **חדשות ארכיאולוגיות**, 126. נדלה מתוך http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=5448&mag_id=121

שיאון, ע' וששון, א' (תשס"ג). תעשיית הסיד בשפלת שומרון. **מחקרי יהודה ושומרון**, יב, 206-195.

שפניר, י' וששון, א' (תשס"א). **כבשני סיד בארץ-ישראל**. ירושלים: אריאל.

שר-שלום, א', עמית-כהן, ע', ששון, א', רייש, ר' ופלד, י' (תש"ע). **נופי תרבות בישראל**. ירושלים: רשות הטבע והגנים.

ששון, א' (1996). תעשיית הסיד באזור ראש העין לאורך הדורות. בתוך ר' בר-נר וא' בוך (עורכים), **אגן הירקון** (עמ' 52-57, 115-116, 134-135). החברה להגנת הטבע וטבע הדברים.

ששון, א' (תש"ע). חרושת אבן וסיד באזור מודיעין בעת החדשה. **מחקרי יהודה ושומרון**, י"ט, 169-184.

ששון, א' (תשע"ה). חרושת האבן העברית בהדום ההר בעת החדשה: מגדל צדק כמוקד לתעשיית אבן וסיד. **במעבה ההר, ד**, 159-174.

הדרך ההיסטורית כנוף תרבות

בפסקה הפותחת של אמנת איקומוס לדרכים היסטוריות, שנחתמה בקוויבק שבקנדה בשנת 2008, נכתב שההכרה הגוברת בחשיבותן של דרכים כמורשת תרבותית הראויה לשימור היא חלק מהשינוי שחל בתפיסתן של מדינות ורשויות את תפקידן של המרחב ושל מערך היחסים המתקיים בו - בין הסביבה לפריטים התרבותיים המצויים בה, ובין הפריטים לבין עצמם. הבחירה של כותבי האמנה לפתוח בפסקה זו נשענה על ההתעניינות הגדלה בנופי תרבות ועל ההבנה שאת ערכיו של הפריט התרבותי המוחשי, הערכים ההיסטוריים, התרבותיים והעיצוביים אי אפשר להבין ללא היכרות עם המרחב, רכיביו ומאפייניו. התפתחויות אלה העניקו לדרכים היסטוריות משמעות חדשה, מורשת תרבותית מוחשית ברמת המאקרו שממדיה מגוונים, ובלשון האמנה - "macrostructure of heritage of different levels". ממדים אלה גורמים למדינות ולרשויות להכיר בחשיבותן של דרכים חוצות גבולות, להדגיש את ערכי סביבתן הטבעית והתרבותית, לאתר את הערכים המייחדים כל רשות או מדינה ואת אלה המשותפים לכולן, ולקדם ניהול משותף שלהן.

שביל הפצועים בין חצר תל-חי לכפר גלעדי:

השביל הסלול כנכס מורשת

זאביק גרינברג

שביל הפצועים המקשר בין חצר תל-חי לכפר גלעדי שימש במשך שנים נתיב עלייה לרגל למגיעים לטקסי י"א באדר ולרחבת האריה השואג. בחלוף הזמן הוזנח השביל, נתיבו הוסט והשימוש בו צומצם. במחצית שנות התשעים הוחלט להחזיר לשביל

את תפקידו והוא תוכנן מחדש: נתיבו הוסדר ולאורכו שובצו מתחמי הדרכה דוממים. במתחמים אלה משובצים מגוון דימויים

חזותיים התורמים לבניית סיפורו של השביל. מאמר זה בוחן את הייצוגים לאורכו של השביל, את השתלבותם בסביבתם, את המשמעויות הנלוות למפגש בין הפריט התרבותי לנוף הטבעי ואת תרומתם של כל אלה לבניית סיפורו של השביל ברמה המקומית והלאומית כאחת.

מילות מפתח: תל-חי, כפר גלעדי, דרך היסטורית, ייצוגים בנוף

מבוא

הבחנות בין היסטוריה לבין זיכרון ובין רמות שונות של זיכרון זכו למחקר רחב. מוריס הלבווקס (Halbwachs) היה הראשון שטבע את המושג "זיכרון קולקטיבי" והגדירו כסיפור שמספרים בני הדור השני, אלה שגדלו על סיפורי הדור הראשון אך לא חוו אותם בעצמם (Halbwachs, 1992). שלא כמו הזיכרון הפרטי (האינטימי), ששייך למעטים המקורבים לאירוע ולזמן התרחשותו, הזיכרון הקולקטיבי נבנה במרחק של זמן. יש שיעוצב מאוסף של זיכרונות פרטיים, ויש שהמרחק בזמן יגרום לשכחה של פרטים היסטוריים ולחוסר דיוק. מצב זה מעודד בעלי עניין לעצב אותו על פי תפיסתם ולהופכו לזיכרון לאומי התורם להבניית חברה וזהותה.

גולדשטיין (2011) מתייחס לנוכחותו של הזיכרון הקולקטיבי כאל תופעה חברתית ותרבותית בעלת משמעות בתקופה שבה חברה מכוננת את זהותה המשותפת. תקופה כזו יכולה להיות בשלבים

שבהם קהילה מתגבשת ומעצבת את זהותה, או בעת הקמתה של מדינה חדשה. בתקופה שכזו יש חשיבות למרחב המשותף, לנופיו ולנכסיו. אלה משמשים עדות לסיפור ההיסטורי ואמצעי להעברתו לדורות הבאים.

שביל הפצועים המטפס מחצר תל-חי לעבר כפר גלעדי עובר בין כמה נכסי מורשת תרבותית המייצגים הן את הזיכרון המקומי הן את הזיכרון הלאומי. נכסים אלה הם חלק מהסביבה הטבעית, מפני הקרקע, מהצמחייה ומהתצפיות לעבר עמק החולה והרי הגליל. סלילתו מחדש באמצע שנות התשעים לוותה בהקמת מרחבי הדרכה לאורכו, ובאמצעותם מוצג הסיפור המקומי והלאומי. בחינת הייצוגים המוחשיים, אופן הצגתם לאורך השביל והשתלבותם בנוף הטבעי מייצרים סיפור רחב המשלב את המקומי עם הלאומי. ואכן, ההולכים לאורכו, ובמיוחד הצעירים הפוסעים בו במסגרת מסעם ב"שביל ישראל", סופגים משמעות הנלוות לסיפור ההיסטורי: מפגש בין הנוף הגלילי והאירועים ההיסטוריים, ההתיישבות בגליל ועיצוב המפה הלאומית. כל אלה מייצרים אצלם חוויה שיתקשו לספוג במקום אחר. חיזוק לדברים אלה ניתן למצוא במאמרה של יעל זרובבל (1996), שניתחה את מיתוס תל-חי. לטענתה, מיתוס זה נוצר בזכות כמה אמצעים, ובהם סיורים, טקסים, שירים, סיפורים, מחזות ופזמונים, ששילובם יחד עשה את האירוע ההיסטורי של תל-חי לאגדה ולהשראה לרבים אחרים.

מטרת מאמר זה היא לנתח את נכסי המורשת התרבותית לאורך שביל הפצועים, את מיקומם, את מאפייניהם הפיזיים, את השתלבותם בסביבה הטבעית, את הפעילות המתקיימת בהם ואת האופן שבו הם מעצבים את הזיכרון המקומי והלאומי של ההולכים בשביל.

שביל הפצועים: הנופים והייצוגים ותרומתם להבניית הזיכרון המקומי והלאומי

עבר קישר "שביל הפצועים" בין חצר תל-חי לבין היישוב הצעיר כפר גלעדי, ובין שתי הנקודות התנהלה תנועה רגלית של אנשים, מצרכים, בעלי חיים וכל שנדרש לשגרת חיי היום-יום של החצר. משמעותו של השביל גדלה והוא הפך לסמל לאחר קרב תל-חי עם תחילתם של טקסי הזיכרון ההמוניים והעליות לרגל לרחבת הקבר. המגיעים לטקסים אלה היו עולים ברגל מחצר תל-חי אל קבר הנופלים, ובהליכתם בו היו משחזרים את מסעם של הפצועים מהחצר. ראשוני ההולכים היו חברי גדודי העבודה על שם יוסף טרומפלדור ומנהיגי היישוב הצעיר בארץ. לאחר מכן הצטרפו למסעות הללו חניכי תנועת הנוער בית"ר, ובעקבותיהם חניכי תנועות נוער נוספות מכל רחבי הארץ. לימים נוספו אליהם תלמידי בתי ספר מהאזור ומחלקים אחרים של הארץ, שהגיעו לאתר קבר האחים במסגרת טיוליהם בגליל. כך נעשה השביל לדרך מורשת ההגנה וההתיישבות בגליל, על מגוון הערכים והרכיבים הנופיים שלו, המספרים את סיפורה של ההתיישבות באזור.

במהלך השנים חלו תמורות במעמדם של החצר, מוזיאון השומר וקבר האחים. הטקס, שבעבר היה אחד המשמעותיים בלוח השנה המתהווה של ההתיישבות היהודית בארץ, איבד ממשמעותו, והמגיעים אליו הם בעיקר מוזמנים רמי מעלה ותלמידי בתי הספר באזור. מספר המבקרים במוזיאון השומר ובחצר תל-חי הלך והתמעט, וכך גם הידרדר מצבו הפיזי של השביל. חלקו נסגר להליכה, חלקו האחר הוסב לשביל פנימי, וכאשר הורחב כביש הגישה מכפר גלעדי למנרה נעשה קשה לעבור מחלקו הדרומי של השביל לחלקו הצפוני ולכיוון בית הקברות ופסל האריה השואג.

במחצית שנות התשעים הוחל בשיפור מכלול נופי המורשת באזור כפר גלעדי ובשיפוצם. כך חודשה התצוגה בחצר תל-חי ושופצו אחדים ממבני החצר. רחבת הקבר הנמצאת מצפון לחצר תוכננה מחדש וחודשו חלק מהתצוגות במוזיאון השומר. התכנון המחודש הביא בחשבון את המשמעות של כלל האתרים להצגת הסיפור השלם והערכים ההיסטוריים והתרבותיים. "שביל הפצועים" נתפס בתכנון זה כציר תנועה המחבר בין האתרים השונים ומרחב בעל משמעות משל עצמו, בשל פינוי הפצועים דרכו. התכנון מחדש העמיד בפני המתכננים ואוצרת התערוכה, בתיה גיא, אתגרים

הקשורים לדרכי הבניית סיפורו של השביל בלי לפגוע בכל אחד מהאתרים שהוא מחבר ביניהם (גרינשטיין והר-גיל, 1999). אתגר נוסף שעמד בפני המתכננים היה הכללתו של קטע משביל הפצועים במסגרת שביל ישראל. בשביל זה משולבות כמה דרכי מורשת תרבות, וכך נמצאה הזדמנות להציג את סיפורה של ההתיישבות באצבע הגליל גם בפני ההולכים בשביל במהלך מסעם לאורכה של הארץ.

במהלכו של שביל ישראל בחלקו הצפוני הוא כולל את שביל הפצועים, ונכסיו תורמים לחיזוק זהותו של המתבונן, להחדרת ערכים, ובהם תחושת השייכות לסיפור ובאמצעותו לחברה. ואכן, נופי המורשת לאורך השביל משמשים כמתווכי תוכן, ערכים ועניין בין הצופה בהם והלומד את סיפורם לבין הקבוצה, וכך נבנית תחושת השייכות בהיבטים העמוקים שלה (בר-גל, 1988; עמית-כהן, 2014).

השביל כדרך מורשת תרבותית

בים מאלה המגיעים לאזור מבקרים בקבר האחים ובפסל האריה השואג, שהם האתר המרכזי והסמל המשמעותי של מורשת תל-חי, והיו שנים רבות מוקד העלייה לרגל. מתכנני השביל ביקשו לאפשר למבקרים להגיע גם לחצר תל-חי ולמוזיאון השומר. תכנונו של השביל המחודש כלל סלילה והרחבה של ציר ההליכה והתקנת מדרגות המקלות את העלייה בו. כן נוספו לאורכו יותר מעשרה מתחמי הדרכה המציגים במגוון דרכים את סיפור ההתיישבות בגליל בשנים שלפני הקמת המדינה, על הקשיים והאתגרים שהיו כרוכים בה. כך למשל נחשף המבקר לקטעי יומן, לתצלומים מראשית ההתיישבות, לסיפורי מקום ולעדויות של המתיישבים הראשונים שנשאו בעול קיומם של הערכים התרבותיים המוצגים.

השימוש במתחמי הדרכה כאמצעי להנגשה של הסיפור המקומי למטיילים הוא אמצעי מקובל, בעיקר במבנים בעלי משמעות היסטורית או תרבותית. הצגת הסיפור המקומי מאפשרת למבקר להכיר את הסיפור המקומי ואת המורשת של האתר, וסימונם של המבנה או האתר מקנה לו משמעות כמייצג סיפור זה במרחב. המטייל המגיע למבנה המסומן הופך לפעיל ויכול לבחור מה לקרוא, היכן להתעכב, עד כמה להעמיק וכמה זמן להקדיש לכל אחד מהמוצגים שלפניו. עם זאת, החופש שבידיו הוא חלקי בלבד, מכיוון שהמידע שהוא נחשף אליו נבחר, מאורגן ומנוסח בקפידה על ידי בעלי עניין, סוכני זיכרון שבהחלטתם מה

יוצג ומה יכתב מייצרים את הסיפור ההיסטורי. מתכננים, אדריכלים ובעלי עניין בשימור הופכים אפוא משמעותיים בארגון ובהבניית תכנים של נכסי מורשת.

האמצעים החזותיים המגוונים שלאורך השביל מאפשרים למתכננים להגדיר מחדש את משמעותו התרבותית, להופכו לנוף תרבות הנושא בחובו מורשת היסטורית. הסיפורים המסופרים לאורכו מעצימים את הדרך כבעלת משמעות בפני עצמה וכמחברת בין מכלול נופי התרבות המצויים לאורכה, ובכך מאפשרים יצירה של יחסים בין השביל לבין סביבתו הקרובה והאתרים הצמודים לו, בינו לבין הסביבה המרוחקת - היישובים שהוא צופה אליהם, ובין הסיפורים ההיסטוריים לבין אלה המטיילים בו כיום.

כך לדוגמה נחשף המטייל העולה מהחצר למתחם הראשון, שכותרתו היא חיי היום-יום בחווה. מתחם זה כולל קטעי יומן, תצלום של הוצאת העדר למרעה, סיפור מקומי על החמור שהוביל מצרכים בין כפר גלעדי לחצר תל-חי ותצלום של מתיישבי חצר תל-חי היושבים על מרפסת המבנה המרכזי בחצר ומישירים מבט אל הצלם. תמונה נוספת מתארת את המטע הצעיר בקרבת החצר, ומדגישה את ההיבט המרחבי של ההתיישבות בגליל באותן שנים.

הבחירה בתמונת המתיישבים המישירים מבט למצלמה אינה מקרית. היא יוצרת קשר עין בין אנשי החצר ובין סיפורם לבין המטייל, ומזמנת אפשרות לדיאלוג בין הדמויות ההיסטוריות המייצגות את מורשת ההתיישבות לבין ההולכים בשביל כיום. אמצעי זה של יצירת דיאלוג בין המטייל בהווה לבין הסיפור ההיסטורי חוזר על עצמו לאורך השביל פעמים אחדות.

מתחם הדרכה שבהמשך השביל מתמקד בחורבנה של החצר. ניצבות בו שלוש אבנים ועליהן תצלומים: תצלום של יוסף טרומפלדור ועליו הכתובת "יוסף טרומפלדור נפל לקרבן בהגנת תל-חי בי"א אדר תר"פ"; תצלום של מרפסת המבנה המרכזי בחצר תל-חי, ושל שובך היונים שבראשו מגן דוד. לצד שני התצלומים נוסף טקסט המדגיש את משמעות שיבתם של המתיישבים לחצר שנה לאחר עזיבתה, ואת תחושת הקדושה שאפפה אותם. הצגת קטע הקריאה במתחם מארגנת מחדש את סיפור העזיבה תוך צמצום משמעותה, ומדגישה את ערכי השיבה, המשך ההתיישבות וההתמודדות עם קשיי המקום. בחירתם של מעצבי השביל להדגיש תחת כותרת העזיבה דווקא את סיפור השיבה מדגימה את המקום שהם תופסים בהבניית המורשת ובהדגשת הערכים הנראים "נכונים" ובעלי משמעות.

מתחם אחר מוקדש למצב הביטחוני בגליל בשנות העשרים. במרכזו מצוי כרוז שנכתב בכפר גלעדי על ידי יוסף טרומפלדור ובו קריאה לצעירי הארץ להתגייס להגנה על הגליל, תיאור ההרס של היישוב היהודי חמארה ועוד. כשמרים המטייל את עיניו מהאבנים שעליהן מוטבע הכרוז נפרסים לפניו נופי יישובי צפון עמק החולה כיום.

הדיאלוג המתקיים בשטח בין הסיפור ההיסטורי לבין נופי הגליל כיום תורם אף הוא להדגשת משמעותם של ערכי ההתיישבות והביטחון. היחסים בין הדרך לבין סביבתה הפכים לחלק מסיפורו של השביל, וההולך בשביל הופך לחלק מסיפור זה. הניגוד שבין הסיפור ההיסטורי לבין מציאות ההתיישבות כיום מחזק את משמעותה של מורשת ההתיישבות בגליל לימינו. ריבוי היישובים ומראה השדות והמטעים אל מול הקריאה לעזרה ותמונות חמארה ההרוסה מקנים למורשת ההתיישבות עומק נוסף.

העולים בשביל מגיעים למתחם פסל האריה השואג וקבר האחים, שהוא המייצג המשמעותי ביותר של מכלול המורשת של תל-חי. רחבת קבר האחים עוצבה מחדש, והיא מורמת ומעוצבת במינימליזם המדגיש את מקומם ומשמעותם של קבר האחים והאנדרטה שמעליו. ההליכה אל הפסל שבמרכז הרחבה מנתקת את המטייל מהשגרה ומהנתיב שהלך בו ומדמה טקס התייחדות פרטי. בקצה הרחבה ניצבת תחנת שמע המאפשרת למטייל להקשיב לסיפורם ההרואי של לוחמי

תל-חי. העיצוב הנקי והדגשת פסל האריה השואג מדגישים את היבטיו המיתיים של הסיפור.

היציאה מהרחבה, לעומת זאת, מזמנת למטייל חוויה אחרת והפוכה במשמעותה. ההליכה בנתיב היוצא מרחבת הקבר ועובר לאורך גדר בית הקברות מחזירה אותו לשביל הטיול ולמתחמי ההסבר הנוספים, המתארים את תהליכי בנייתה של אנדרטת האריה השואג. כך נחשף המטייל לאמצעים להבאת האבן לאתרה, לשלבי תכנונו וסיתותו של הפסל ולמבקרים הראשונים שבאו לצפות בפסל עוד בשלבי הכנתו. עוד מוצג תצלום של הפסל אריה מלניקוב המתבונן בפסל המוכן למחצה. כך

מתקיים דיאלוג העוסק בשני תהליכים הפוכים: תהליך הבניית המיתוס ואל מולו, אם כי באופן סימבולי, תהליכי הבנייה הפיזית של המיתוס - פסל האריה השואג.

בהמשך השביל שבים ומופיעים הערכים בעלי המשמעות בסיפורם של כפר גלעדי ותל-חי, תוך הבלטת תפקידם של חברי השומר בשנות העשרים בגליל, יחסיהם עם הערבים, העובדה שכפר גלעדי שימש בסיס יציאה לגרעיני ההתיישבות בעמק ובהרי נפתלי, היכרות עם דמויות המפתח בארגון השומר ופעילות הנשים בארגון, בהגנה ובהתיישבות.

יצובו המחודש של שביל הפצועים מקנה לו משמעות כדרך מורשת תרבות. עיצובם של מתחמי ההדרכה והשימוש בחומרי ארכיון מסוגים שונים מספקים למטייל מידע היסטורי ומעצימים את תחושתו כי הוא מהלך במרחב בעל משמעות היסטורית ותרבותית. השילוב בין צילומי העבר, קטעי הארכיון וסיפורי המקום מאפשרים למהלכים בשביל ללמוד על תחילת ההתיישבות היהודית בגליל ועל תפקידה של ההתיישבות בעבר בעיצובם של נופי הגליל כפי שהם נראים כיום. אבני הדרך והמקורות המלווים אותן תורמים לדיאלוג בין הדרך לבין סביבתה, בין הדרך למהלכים בה ובין הדרך לאתרים שהיא מחברת ביניהם.

שילובו של חלק זה של הדרך בשביל ישראל מעצים את משמעותה, שכן רבים מהמטיילים בשביל עוברים בה וזוכים להכיר מקרוב את סיפורם של המקום ושל האתרים שסביבו, גם אם הם בוחרים שלא להיכנס אליהם. בכך הדרך תורמת להיכרות עם העבר, לחיזוק של הזיכרון הקולקטיבי, ובאמצעותו - של הזהות המשותפת. השביל, על הרכיבים הרבים שלאורכו, משלב בין נכסי תרבות שונים שהופכים אותו לבעל משמעות בפני עצמו כדרך תרבות. ככזה, הוא תופס מחדש את מקומו כבעל משמעות במרחב בהיותו יוצר נוף של זהות-מקום. נראה שהפירוק של הסיפור הגדול לסיפורים קטנים, ההשוואות שעושה המטייל בין הסיפור ההיסטורי לבין ההווה, אלה תורמים לתחושת המטייל שהוא חלק מהסיפור. כך למשל, בנקודת התצפית על החרמון והר דב הצעירים המטיילים בשביל ישראל מקבלים פרספקטיבה היסטורית רחבה יותר באשר למשמעות ההר ולשירותם הצבאי בו.

עם זאת, השביל בעיצובו המחודש פורס בפני המטיילים היבטים נוספים לאלה המוכרים להם מהסיפור המיתי. נדמה שבעוד האתרים עצמם מבקשים להציג את הסיפור ההרואי והערכים הלאומיים בעלי המשמעות בחברה הישראלית האידאית המגויסת, הרי השביל מזמן מרחב החושף את המטייל לסיפוריהם האישיים של אנשים שפעלו באזור. כך יש בו מקום לסיפורם של הרועים, לנטיעת העצים, לעיסוק בחקלאות, ולחיי השגרה, סיפורים שעד לעיצובו מחדש של השביל לא נראו במרחב. המפגש הבלתי אמצעי עם סיפורים אלה באמצעות הצבתם לאורך הדרך מאפשר למטיילים להיחשף למגוון הסיפורים והערכים שבאים לביטוי בפעילותם של המתישבים בגליל לאורך השנים.

ד"ר זאביק גרינברג הוא מרצה בכיר במכללה האקדמית תל-חי וחוקר עמית במכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי באוניברסיטת חיפה. מתמחה בתחום הגיאוגרפיה האנושית, בוחן את מאפייני הפיתוח בפריפריה, עוסק בפיתוח כלכלי ועסקים קטנים במרחב הכפרי ובבחינת שכונות ההרחבה והמאפיינים של השותפות בין ותיקים למשתכנים חדשים בשכונות אלו. עוד עוסק ד"ר גרינברג בבחינת מאפייני הבניית הזיכרון המשותף בקהילות כפריות ובאופנים שבהם הזיכרון המשותף מועבר לחברי הקהילה.

greenbrg@telhai.ac.il

בר-גל, יורם (1988). שמות לרחובות תל אביב: פרק בהיסטוריה תרבותית עירונית (1933-1909). **קתדרה**, 47, 118-132.

גולדשטיין, אמיר (2011). **גבורה והדרה: עולי הגרדום והזיכרון הישראלי**. ירושלים: יד יצחק בן צבי; תל-אביב: מכון ז'בוטינסקי בישראל.

גרינשטיין, דנה והר-גיל, גיל (1999). **תכנון אתרי החצר, מוזיאון חצר תל-חי; תכנון תוואי שביל הפצועים**. משרד דנה גרינשטיין וד"ר גיל הר-גיל, אדריכלות נוף ותכנון סביבתי, תיק 9-1998/2.

זרובבל, יעל, (1996). בין "היסטוריה" ל"אגדה": גלגולי תל חי בזיכרון העממי. בתוך רוברט ויסטריך ודוד אוחנה (עורכים), **מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית** (עמ' 183-202). ירושלים: ואן ליר והקיבוץ המאוחד.

עמית-כהן, עירית (2014). **חצר הקיבוץ: ערכים ונכסים**. רמת אפעל: יד טבנקין.

Halbwachs, Maurice (1992). *On collective memory*. Chicago : University of Chicago Press.

Zrubavel, Yael (1995). *Recovered roots: Collective memory and the making Israeli national tradition*. Chicago: University of Chicago Press.

בעצרת הכללית של איקומוס שהתקיימה בשנת 1987 בושינגטון פורסמה האמנה לערים היסטוריות ולמרחבים עירוניים (ICOMOS, 1987). האמנה הדגישה את המרקם הבנוי ההיסטורי אבל הקנתה לו גם היבט מרחבי, בצרפה להגדרה המרקמית הבנויה את הסביבה הטבעית ואת המשמעות הערכיות של תרבות עירונית, אורחות חיים וערכי קהילה. בשנת 1992 בדיון באספה הכללית של הוועדה למורשת עולמית שבחסות אונסקו זכתה ההגדרה של נופ תרבות למשמעות חדשה, ובשנת 2004, בדוח מספר 16 של האיחוד האירופי שנועד לקשור בין העירוניות לפיתוח בר קיימא (UIT = Sustainable development of urban historical areas through and active integration with towns) הודגשו המתאר, התכנון הפיזי, התשתיות והמראה הכללי. הדגשות אלה קידמו בשנת 2008 את הדיון בדרכי תרבות (ICOMOS, 2008), ובשנת 2011 את ההמלצה לצרף לרשימת אתרי המורשת העולמית את ההגדרה של נופ היסטורי עירוני. בהגדרות כולן בולטת העדפה של מרחבים ומכלולי נופ על פני פריטים והדגשת המשמעות התרבותיות שלהם.

דרך יפו-ירושלים כדרך תרבות מיכל הלוי-בר

המונח "דרך תרבות", שהתפתח בעקבות העיסוק בשימור נופי תרבות, מתייחס להבנת הנוף כמכלול הבנוי מסך פריטיו. הבנת משמעותה התרבותית של דרך תרבות חשובה לפיתוחה, אך גם לשימור ערכיה והאתרים שלאורכה, והיא מצטרפת אפוא לזיהוי פריטי הדרך המוחשיים, לבדיקת מידת האוטנטיות שלהם ולהערכת תרומתם למכלול ולשלמות הדרך. הבנת המשמעות התרבותית חשובה ביתר שאת כשמדובר בדרכים החסרות אותנטיות ושלמות דוגמת הדרך יפו-ירושלים, שעם סלילתה והרחבתה ככביש מודרני שונתה לבלי הכר. מאמר זה מתמקד בניתוח היסטורי-תיעודי של דרך זו, העומדת בקריטריונים של "דרך תרבות" כפי שנקבעו באמנה לדרכי תרבות (ICOMOS, 2008). משום כך ייבחנו האתרים ושרידי הדרך הפזורים לאורך נתיבה ותיבחן גם הדרך כיחידה שלמה רבת משמעות.

מילות מפתח: דרך תרבות, משמעות תרבותית, דרך יפו-ירושלים

פתח דבר

שנים שבהן אני חיה ויוצרת ביפו התחוללו בעיר תמורות רבות. מעיר פרבר מוזנחת של תל-אביב עברה יפו הליך של טיפול פנים ותחזוקה משמעותיים המייצרים ביקוש גובר למגורים בה. התפתחות זו, החיובית מיסודה, מלווה בדאגה מפגיעה בלתי הפיכה באופייה ובחשש מהימחקותם של נופים ונכסים שהיוו נקודות ציון בעברה ובזהותה, כפי שקרה ל"בית הקברות לספינות" בנמל יפו.

"בית הקברות לספינות" שכן ברחבה שהומרה לפני כעשור לחניית אספלט ענקית. במשך שנים השתעשעו בין סירותיו ילדים שחיפשו אחר אוצרות אבודים של שודדי ים, העיפו עפיונים והביטו בסקרנות באמנים שנסו ללכוד במכחולם את המראות של "נוף התרבות העירוני", האותנטי והייחודי של נמל יפו שנרקם שם.

היעלמותו של נופ זה מילאה אותי בעצב ובתחושת החמצה, שכן רחבה זו, שהציגה שלל סירות וספינות שסיימו את תפקידן כבמעין "מוזיאון פתוח" (Pretes, 2003), שימשה עדות ממשית לעברם

המפואר של הנמל, העיר והנתיבים שהובילו אליה וממנה. ה"אוצרים" שהניחו את הסירות בתפזורת אקראית ידעו שנוכחותן הדוממת, הציורית והמסתורית מספרת נאמנה את סיפור הנמל.

הצער על אובדן המקום והימחקות חשיבותו מהזיכרון המקומי והקולקטיבי הניעו אותי להתחקות אחר שרידי הדרך העולה מנמל יפו אל ירושלים ולחקור באמצעותם את המשמעות התרבותית של דרכי תרבות ואת הפוטנציאל הגלום בשימור דרכים ושרידיהן במרחב הציבורי.

מבוא

רכי עולי הרגל מאפשרות לחוות קשר ישיר, גופני, חווייתי ותודעתי עם הנוף. רבות מהדרכים הללו, שבעבר תפקדו באופן רציף, כבר אינן בשימוש, ושיני הזמן נותנות בהן את אותותיהן ומאיימות להעלים אותן ואת משמעותן התרבותית מהנוף.

איקומוס, כגוף המסייע ומייעץ לוועדה למורשת עולם של אונסקו, קידם את הגדרת התנאים ההכרחיים לקיומן ולהגנתן של דרכי תרבות בשל החשש להיעלמותן מן הנוף. ב"אמנה לדרכי תרבות, 2008"² נקבעו "המשמעות התרבותית" והמשמעות הבין-תרבותית" כרכיב חשוב בזיהוין. הודגש בה שדרכי תרבות מייצגות תקשורת בין מקומות, מובחנות פיזית מסביבתן, ושימורן מחייב זיהוי של כל פריטי הדרך המוחשיים לצד בדיקת מידת האותנטיות³ שלהם ותרומתם למכלול ולשלמות הדרך (ICOMOS, 2008).

הגדרה זו מייצרת קשיים כשמדובר בדרכים החסרות את שני התנאים, השלמות הפיזית והאותנטיות, דוגמת דרך יפו-ירושלים. קושי זה מעורר שאלות באשר לשימורן: האם דרך ניתנת לקריאה גם כאשר תפקודה נעלם? האם משמעות הדרך נשמרת למרות שהיא אינה נהלכת עוד? ובמינוחי הפנומנולוגיה של חקר התופעות, כיצד דרך יכולה ל"היות בעולם" אם היא איננה עוד? (הוסרל; 1993; 1962; Heidegger).

מאמר זה בוחן את ערכיה התרבותיים של דרך היסטורית לאור הגדרה קיימת של דרך תרבות ולאור נופיה ושרידיה. לשם כך נבחר תוואי הדרך יפו-ירושלים, החופף את תוואי הנסיעה הנוכחי בכבישים 44 ו-1.

דרך תרבות: ההגדרה והמתודה לבחינתה

רך תרבות היא "כל דרך של תקשורת המתקיימת ביבשה, בים או בכל אופן אחר ושניתן להבחין פיזית בינה לבין סביבתה ולאפיין אותה בתנועה ובתפקוד ההיסטורי הייחודיים לה" (ICOMOS, 2008: 2).

אמנת איקומוס בנושא זה הגדירה שלושה תנאים הכרחיים שצריכים להתקיים בדרך כדי שתיחשב לדרך תרבות:

1. דרך תרבות משקפת תנועה הדדית ואינטראקציה של אנשים,

חילופי סחורות, רעיונות, ידע וערכים, ונובעת מהן. התנועה עשויה להיות רבת אפשרויות על ציר הזמן והמרחב: היא מתקיימת בהמשכיות ובהדדיות במרחב בין עמים, מדינות, אזורים, יבשות וימים, ולאורך תקופת זמן משמעותית.

2. דרך תרבות קידמה הפריה הדדית של התרבויות שהיא קשורה

אליהן במרחב ובזמן, כפי שבאה לידי ביטוי במורשת הפיזית והתרבותית של הדרך.

3. דרך התרבות צריכה לשקף בתוך מערכת התנועה שלה את היחסים

ההיסטוריים ואת התכונות התרבותיות הקשורות לקיומה, דוגמת תהליכים חברתיים, כלכליים, פוליטיים ותרבותיים שנבעו מחילופים בין אזורים קרובים.

האמנה מגדירה ארבעה אלמנטים המרכיבים את דרך התרבות. אלה ישמשו בהמשך לניתוח דרך יפו-ירושלים:

1. **ההקשר בטבע, בנף** (Natural Context) - דרכי תרבות מתקיימות בנף. מצד אחד הן מאופיינות על ידי הנוף ומושפעות ממנו, ומצד שני משפיעות עליו, מאפיינות ומעשירות אותו ברבדים חדשים, כחלק מיחסי הגומלין ביניהם.

2. **התוכן** (Content) - כולל בתוכו כמה רכיבים: (א) הדרך עצמה, הפיזית והמוחשית על פני הקרקע, שהיא בבסיס הקיום של הדרך כדרך שנוצרה על ידי האדם למטרה מסוימת; (ב) האלמנטים המוחשיים הקשורים לתפקוד הדרך כדרך תרבות היסטורית: נקודות עצירה, מקומות אחסון, לינה ומנוחה, נמלים, מבצרים, גשרים, מקומות קדושים ועוד; (ג) אלמנטים שאינם מוחשיים: עדויות לסחר ולדיאלוג בין עמים ואנשים לאורך הדרך, סיפורי נוסעים ואירועים היסטוריים שהתרחשו בסמיכות מקום.

3. **המשמעות הבין-תרבותית כמכלול** (significance as a whole Cross-cultural The) - ערך הדרך כמכלול מבחינה תרבותית משמעותי יותר מסך ערך החלקים המרכיבים אותה, ובכך ניתנת לדרך התרבות משמעותה.

4. **תכונת התנועה** (Dynamic Character) - תנועה זו אינה כפופה לחוקי הטבע או למקריאות. היא נובעת ממניעים אנושיים ייחודיים, ולכן מדובר בהכרח בתופעה תרבותית (שם: 3-1 [תרגום חופשי, המחברת]).

ההגדרות של דרך תרבות מציגות את ההתפתחות שחלה בשימורה של מורשת תרבות ואת המעבר מהתייחסות לנכסים בודדים לטיפול בנופים ובמכלולים (עמית ואחרים, 2010; עמית-כהן, 2004). הרחבה זו מתמקדת במורשת תרבותית שאינה מתוחמת בגבולות מוניציפליים, מדינתיים או נופיים, ומעלה גם את הצורך והדרישה למאמץ ניהולי משותף של כל הגובלים בתחומיה. דרך תרבות מדגישה את חשיבות השלם כמכלול ומתייחסת לכל האלמנטים המרכיבים אותה, לקשרים בין הדרך לבין סביבתה הטבעית ולמאפייניה התרבותיים וההיסטוריים. לפיכך ה"אמנה לדרכי תרבות" שהוצגה לעיל הציבה לה למטרה לכונן עבור דרכי התרבות עקרונות ושיטות מחקר המסתמכים על הקשר לנוף, לתרבות ולהיסטוריה ומייצגים גישה רב-תחומית. האמנה ממליצה שמתודולוגיה שכזו תאמץ, לצד הפרקטיקות והאינדיקטורים לזיהוי ולהערכה של ערכי המורשת שדרך התרבות מייצגת, גם את הבנת הדרך כמכלול. זאת כדי להימנע מהפסד של המשמעות התרבותית של הדרך ושל הסביבה שהיא מתקיימת בתוכה.

מתודה לבחינת המשמעות התרבותית של הדרך נדרשת להצליב בין ממצאים הנאספים ממקורות מחקר שונים ובאמצעות שיטות מחקר מגוונות. במחקרי לתואר שני, שהשלמתי בתשע"ז, הצלכתי שלוש שיטות מחקר כדי לנתח את המשמעות של הדרך יפו-ירושלים: (1) מחקר היסטורי-תיעודי, שמיפה את השדה הפיזי של הדרך ו"סימן" את רכיביה הראויים לבדיקת המשמעות; (2) מחקר סמנטי-איכותני, שמיפה את השדה הייצוגי של הדרך ורכיביה ובדק את משמעות הייצוגים; (3) מחקר פנומנולוגי-איכותני, שבדק כיצד ייצוגי הדרך נחוו ונחוויים. שילוב שלוש השיטות התווה את האופן שבו הובן מכלול המשמעויות של הדרך (הלוי-בר, 2017).

במאמר זה אציג רק שיטת מחקר אחת - התייעוד ההיסטורי שחשף את נכסי המורשת התרבותית, ועל ידי כך הנכיח סימנים מוחשיים לשרידי הדרך. ממצאים אלו סייעו בניתוח המשמעות וההתפתחות של הדרך יפו-ירושלים. במאמר מתואר רק קטע הדרך מנמל יפו בואכה בית דגן. הבחירה בקטע זה התבססה על זיהויו כמקטע בעל איכויות ופוטנציאל ליצירת מסלול הליכה אורבני, וכן בשל האפשרויות לשמר את ערכיו התרבותיים.

תוואי הדרך יפו-ירושלים

1. תוואי הדרך הקדום

התוואי המוקדם ביותר, שנמצאו לו עדויות בחפירות ארכיאולוגיות, שייך לדרך הרומית העתיקה שנסללה בסביבות סוף המאה ה-1 לספירה כחלק ממערך כבישים אימפריאלי שהוביל מאזור מישור החוף לירושלים. הדרך הרומית מיפו לירושלים החלה בנמל יפו והמשיכה עד לוד. בסמוך ללוד היא התפצלה, לפי תנאי הטופוגרפיה המשתנה, לשתי דרכים עיקריות: לדרך בית חורון (מסומנת צהוב במפה 1) ולדרך אמאוס (מסומנת אדום במפה 1) (רול, 1976; 1987; רול ואיילון, 1987).

2. תוואי הדרך במאה ה-19

תוואי זה עקב אחר הדרך מימי קדם. המפה המודרנית הראשונה של ירושלים ששרטט ב-1865 צ'רלס וילסון,⁵ המתארת את רשת הדרכים והשבילים שהובילו לירושלים עד שנות השישים של המאה ה-19, מראה כי התוואי שהפך לדרך המלך מיפו לירושלים עקב באותה עת דווקא אחר דרך אמאוס הרומית, בעלת התוואי הקצר אך הקשה יותר לטיפול בהמות. הסיבה לכך נעוצה ברצונם של הצליינים הנוצרים, שבתחילת המאה ה-19 גברה זרימתם לארץ, להתעכב בדרכם מיפו לירושלים לצד שרידי אמאוס, הנמצאת בסמוך ללטרון. עובדה זו ניכרת גם במפות המאוחרות יותר של "הקרבן הבריטית לחקר ארץ ישראל" (PEF) משנות השבעים של המאה ה-19 ואילך (מפה 2). למעשה, דרך יפו לירושלים מופיעה כדרך מרכזית סלולה שעוברת בתוואי הקצר כבר במפה טופוגרפית שמדורתה הראשונה (1880) מבוססת על הסקר שערכה הקרבן בשנים 1871-1872⁶ (Wilson & Warren, 1871; Wilson, 1866). במהלך המחצית השנייה של המאה ה-19, בעקבות ה"ציאה מן החומות" ביפו ובירושלים, נעשתה הדרך שקישרה בין הערים לציר השדרה המרכזי בהתפתחותן; תחילה התרכזת ההתיישבות מחוץ לחומות העיר סביב ציר הדרך מטעמי ביטחון, פרנסה ונוחות. אולם בהמשך, משעה שהדרך (שנקראה גם דרך יפו) התבססה כציר מרכזי פעיל בין הערים, הוקמו לצידה גם מוסדות ובניינים רבים, ומחירי הקרקע לבנייתם נגזרו ממידת קרבתם לדרך.

התנועה ב"דרך יפו" התנהלה ברגל, על גבי חמורים ועל סוסים (לבעלי הממון). מטען וכבודה הובלו על גבי בהמות משא - גמלים ופרדות. ב-1867, בפקודת הסולטן הטורקי עבד אל עזיז, נסללה הדרך הראשית מיפו לירושלים לכבוד ביקור הקיסר האוסטרו-הונגרי בדרכו לפתיחת תעלת סואץ. התוואי נסלל על הדרך הקצרה ביותר: מיפו דרך רמלה, שער הגיא, קריית ענבים ומוצא עד לשער יפו שבחומת העיר העתיקה בירושלים. הדרך הסלולה אפשרה גם מעבר של עגלות רתומות לסוסים. הטמפלרים, מתיישי המושבה הגרמנית, היו הראשונים שהשתמשו בעגלות ואף הפעילו שירות עגלות לנסיעה בדרך זו. כך קיבלה הדרך את כינויה - "דרך העגלות" (אביצור, 1968, 1972; בן אריה, 1979).

אירועים רבים, ישירים ועקיפים, הביאו להתפתחות הדרך מיפו לירושלים. עם זאת, האירוע המשמעותי ביותר, המציין את המעבר של דרך יפו-ירושלים מדרך שהשתמשו בה עולי רגל ובהמות

משא לדרך המיועדת לרכבי גלגלים, הוא סלילת אותו "כביש מצוין" למרכבות שנחנך עם ביקור הקיסר האוסטרו-הונגרי בארץ:

הנטייה הגוברת לנהור לארץ הקודש אינה מצטמצמת ליהודים בלבד. מדי שנה בשנה גדל מספר עולי הרגל, כמעט מכל הכיתות הנוצריות המציפות את הארץ בנוסף לאלה המשתקעים כאן מחמת נטיות דתיות שונות. כך גדלה האוכלוסייה הזרה והיהודית בארץ זו ללא הפסק [...] ברם טבעי הדבר, כי יפו כעיר נמל של יהודה תפיק אף היא ברכה רבה מעלייה זו ואני נתרשמתי רושם עז מהתפתחות המקום ומסימני פריחתו הגוברת והולכת, וזה ללא ספק, במידה מסוימת, גם הודות לכביש המצוין המחבר אותה עכשיו עם ירושלים⁷ (תרגום חופשי, Oliphant, 1887: 288-289).

אירוע זה חתם את פרק המעבר מ"דרך עולי הרגל" ל"דרך העגלות".

הדרך כיום

ני כבישים מרכזיים סללה מע"צ⁸ על הדרך, והם שעוברים עליה כיום: כביש מס' 44 וכביש מס' 1. כביש 44, המתחיל ביפו, היה בעבר "דרך המלך" לעולים ירושלימה מהשפלה, ובמשך שנים רבות היה הדרך היחידה מיפו ומתל-אביב לירושלים. כביש מס' 1, עם סלילתו, הפך ל"דרך הראשית" בין הערים תל-אביב וירושלים (מע"צ, 2003).

זיהוי סימנים מוחשיים לשרידי הדרך ולתחנותיה במקטע הדרך יפו-בית דגן

באמצעות מפת ה-PEF (מפה 2) אותרו מקומות ששרדו על תוואי הדרך. דיוקה היחסי של מפה זו אפשר לזהות את המקומות והאתרים שהיו לצד הדרך בעת שרטוטו ולהטיל עליהם את השכבה הגיאוגרפית הנוכחית. עוד נבחנה הדרך על פי תצלומי האוויר מ-1917 של הטייסת הבווארית מס' B-304, המעידים על התפתחות יפו ובוסתניה ועל היקף שטחיה החקלאיים מסביב לדרך. יפו העתיקה כבר פרצה את גבולות חומותיה ומתרכזת במרחב שבין הים לשדרות ירושלים. הבנייה וההתרחבות העירונית סביבה נעשו מצפון ומדרומו של המרכז הצפוף של העיר. ממזרח ליפו משתרע שטח חקלאי עצום המחולק לחלקות, ובכל אחת מהן נראים בתצלום מבני הביארות (בתי הפרדס, המתקנים החקלאיים והתשתיות) זוהרים בנקודות לבנות. מבט מעמיק מגלה כי הביארות נבנו כך שפנו אל צידי הדרכים, עובדה הבולטת בהיקפה במיוחד לאורך דרך יפו-ירושלים. בהמשך הדרך ניתן לזהות את צל השקמה בצומת הדרך - מחלף צומת חולון כיום - את הצללים שמטילים שורות עצי הברוש הצריפי שניטעו כגדר בין גבולות החלקות, ואת שדרת הדקלים המובילה מן הדרך אל בית הספר החקלאי מקוה ישראל.

העיון במפות, בתצלומים ובמסמכים ההיסטוריים אפשר ליצור את רשימת האתרים ושרידיהם לאורך תוואי הדרך במקטע שבין יפו לבית דגן.

דרך יפו-ירושלים

והתאמתה להגדרה של "דרך תרבות"

ממצאים, תיאורם ומאפייניהם מצביעים על התאמתה של הדרך יפו-ירושלים להגדרות שהציגה ה"אמנה לדרכי תרבות":

1. הדרך התפתחה מתנועה הדדית ואינטראקציה של אנשים, חילופי סחורות, רעיונות, ידע וערכים כבר בתקופה הרומית ועד לאמצע המאה ה-20. היא התנהלה בתנועה הדדית במרחב שבין הים התיכון ושפלת החוף בואכה ירושלים, ולאורכה שרידים מוחשיים מן התקופה הרומית ועד לסלילתה ככביש מהיר.

2. הדרך הפרתה את התרבויות במרחב ובזמן. ההולכים לאורכה פגשו את התרבות הפלאחית המקומית, את הבנייה הוורנקולרית ואת חקלאות הטרסות. עם ההטמעה של רעיונות מן המערב וחיידושים טכנולוגיים שעברו דרכה התאפשרה בכפרים ובערים שלצידה התפתחות החקלאות (פרדסנות), התעשייה (סבונים, שמן וטקסטיל) הכלכלה (מעבר מתרבות של יישוב הניזון מכספי תרומות ליישוב המתפרנס בכוחות עצמו) והאדריכלות (בתי באר - בית החלל הערבי).

3. בשרידי הדרך ובסימני מערכת התנועה משתקפים היחסים ההיסטוריים והתכונות התרבותיות הקשורות אליה: שרידי השלטון הרומי (תשתית הדרך הרומית, אבני המיל הרומיות), שרידי השלטון הטורקי (המצדיות הטורקיות, סבילים לתפארת השלטון), שרידי השלטון המצרי (הביארות, הבוסתנים, עצי פרי וצל שבעי ימים), שרידים לחילופי הדתות (מבני דת וקבורה) ושרידים לפירוק הקולוניאליזם ולמאבקים לעצמאות (אנדרטאות גבורה וזיכרון).

לצד התאמה זו יש בדרך יפו-ירושלים כמה רכיבים שהודגשו באמנת איקומוס לדרכי תרבות (ICOMOS, 2008):

1. הדרך מקיימת קשר לטבע ולנוף שלאורכה

נקודת המוצא של דרך יפו-ירושלים היא נמל יפו, ששימש כמעגנה נוחה ורדודה בין שוניות הכורכר שלמרגלות צוק הכורכר של יפו העתיקה. שוניות הכורכר הצריכו מיומנות רבה מצד הספנים, שניווטו ביניהן את יושבי הספינות שהגיעו לארץ, ואימת ההתנפצות לפתחן הזינה תיאורים של עולי רגל רבים. הדרך הקיפה את חומת העיר העתיקה והמשיכה בין הפרדסים והכפרים הרבים שאכלסו את הפריפריה החקלאית של יפו בשפלה. ריחות הבוסתנים, שפע פירותיהם, צילם המסוכך ומי הסבילים המרווים שבעלי הביארות הוציאו מדופן חומתם הפונה אל הדרך הנעימו את ההליכה לצידם (קציר וששון, 2013). בהמשך עברה הדרך בתוואי של נחל נחשון בין הרי יהודה, במפתח צר שהזין תחושות פחד וחוסר ביטחון, מוצדקים לא אחת, מפני הבאות. היא חלפה על פני הכפרים ונופי חקלאותם ההררית. התווייתה נעשתה לאורך שלוחות ההרים ולאורך ערוצי נחלים כדי לעקוף את המכשולים הטופוגרפיים שהציבו נחל נחשון וההרים סביבו.

2. לדרך יש רכיבי תוכן הכוללים תוואי, ערכים מוחשיים וערכים שאינם מוחשיים

א. הדרך עצמה מתקיימת כיום במופעה המודרני - ככביש.

ב. לצידי הדרך שרדו כמה מרכיביה המוחשיים: נמל; נקודות

לעצירה, ללינה, לשתייה ולמנוחה; נקודות הגנה - מבצר, חומה, מצדיות; ונקודות דתיות קדושות ועוד. שרידים אלה חולקו לקטגוריות מרכזיות של סימנים: סימני מבנים ויישובים שהיו לצד הדרך; סימנים לשירותי הדרך שניתנו לאורכה; סימנים לנוף הדרך ששרד את ההתפתחות הטכנולוגית; וסימנים לאירועים היסטוריים שהתרחשו לצד הדרך.

ג. לדרך רכיבים לא-מוחשיים, ובהם עדויות לתהליכי הסחר והדיאלוג שהתקיימו לאורכה בין עמים ואנשים, מסורות, סיפורי נוסעים, מכתבים, תצלומים, מפות ועדויות אישיות לאירועים היסטוריים שהתרחשו בסמוך לה (בן אריה, 1970; 1986; 2001; לונץ, 1890; מע"צ, 1945-1963; עגנון, 1945; רוג'רס, 1865 [1984]).

3. לדרך משמעות רב-תרבותית כמכלול

ערך הדרך כמכלול מבחינה תרבותית משמעותי יותר מסך ערך החלקים המרכיבים אותה, שכן לא כל תחנה, ועל אחת כמה וכמה לכל סימן, היכולת להיות מובנים כשלעצמם. משמעותה מתחזקת רק על ידי הבנת הקשר שבין סימניה ותחנותיה והאופן שבו יצרו זיקה אליה. שרידי אורווה, שקמים בודדים ושרידי חומה של ביארה "לא מחזיקים" את סיפור הדרך כשהם מנותקים מן ההקשר והבהירות שהיא מייצרת כשלם.

4. הדרך קיימה תכונה של תנועה לאורכה במשך מאות שנים ברציפות

התנועה התנהלה בה כדרך עולי רגל, כדרך עגלות, כדרך סלולה וככביש מהיר. בעת הקדומה נבעה מטרת התנועה בה מהצורך הדתי והאסטרטגי להגיע דרך מרכז הארץ אל ירושלים, על רקע קדושתה לשלוש הדתות. בעת החדשה מטרת התנועה בדרך עדיין נבעה מסיבות דתיות ואסטרטגיות, אך נוספו לה סיבות תיירותיות ומחקריות. עם התעוררות התנועה הלאומית בארץ, הערבית והציונית כאחת, נוספו לתנועה בדרך מניעים סמליים מעוררי רוח גבורה, שראו בשליטה בציר המוביל מיפו לירושלים סימן לזיקה לארץ ולחזקה עליה.

סיכום

נוסעים כיום בכביש 1 או 44 זקוקים לדמיון ולידע רב כדי להבין שתוואי הכביש הנוכחי מבוסס על נוכחותה הנעדרת של הדרך העתיקה שהובילה מיפו לירושלים עוד בימי קדם. דרך עתיקה זו, שהתוואי הקצר שלה הפך ברבות הימים לדרך העיקרית והמשמעותית לירושלים, שימשה לאורך ההיסטוריה עולי רגלים: מאמינים משלוש הדתות - היהדות, הנצרות והאסלאם, סוחרים בדרכם מנמל יפו

וצבאות שעלו על העיר ירושלים לכבשה. במחצית השנייה של המאה ה-19 ובמאה ה-20, בהשפעת התמורות שהתחוללו בארץ ובעולם, חלו בה שינויים רבים והיא החלה לשמש ציר תנועה פעיל עבור עולים, חוקרים, טיילים ותיירים שבאו אל ארץ הקודש. התגברות התנועה בדרך הביאה להתפתחות מערך שירותים עבור משתמשיה לאורכה, לצידה קמו יישובים חדשים, ואלו היו לחלק אינטגרלי מן הדרך

(אביצור, 1970; בן אריה, 1979; קרק, 1976; 1984). העבר שהעניק מוטיבציה לתנועה בדרך ומנהל אותה גם בעת הזו כממשק בין עבר להווה יצר תוואי דרך דינמי שהוא, למעשה, שיקוף רנטגן לתהליכים העוברים על פיסת ארץ זו. לא בכדי אדריכל הנוף שלמה אהרונסון, שאמון על תכנונו, מכנה אותו כביש מורשת (אהרונסון, 2003).

מאמר זה ניתח את התאמתה של דרך יפו-ירושלים להגדרות של דרך תרבות כפי שנוסחו באמנה לדרכי תרבות משנת 2008. הניתוח התבסס על תיעוד היסטורי של ממצאים שנותרו לצידי הדרך,

חשיפת המשמעות התרבותית שלהם והתרומה של כל פריט למכלול, למפגש בין הממצאים לסביבה, ובין שני אלה - לחוליות ההיסטוריות והמשמעותיות התרבותיות. אמנם ניתוח זה נוגע להיבט אחד בלבד מתוך קבוצת היבטים שנחקרה והוצגה במחקרי לתואר השני, אך די בו כדי לתרום להיכרות עם הדרך, לחזק את המודעות לחשיבותה ולמשמעויותיה התרבותיות ולעודד את שימורה. הבנת משמעותה התרבותית של הדרך תסייע בפיתוח ובשימור ערכיה והאתרים שלצידה.

מיכל הלוי-בר סיימה את לימודיה לתואר שני במסלול לאדריכלות נוף בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון (2013-2017), ובמסגרתם חקרה את הדרך מיפו לירושלים במטרה לייצר מתווה להבנת משמעותה התרבותית. המאמר הנוכחי מתבסס על התובנות שעלו מן המחקר עבור שימור דרכי תרבות. מיכל פעילה בזירה הציבורית בשימור נופי התרבות של יפו. מיולי 2017 היא עומדת

בראש הוועדה המדעית לאדריכלות ורנקולרית מטעם איקומוס ישראל, ומנובמבר 2017 עובדת ברשות העתיקות כאחראית שימור יפו. בעלת סטודיו פעיל ביפו העוסק בתכנון, בעיצוב ובפיסול סביבות וחצרות למידה בדגש על קיימות וכבוד לסביבה, תוך שילוב הקהילה ובעלי העניין בתהליך היצירה.

halevibar@gmail.com

אביצור, ש' (1968). **מאוכף לגלגל: מתולדות התחבורה בארץ לפני הרכב המכני**. סדרת אדם ועמלו. תל-אביב: מכון אבשלום.

אביצור, ש' (1970). **מאה שנה לכביש יפו-ירושלים**. תל-אביב: מכון אבשלום.

אביצור, ש' (1972). **נמל יפו בגאווה ובסקיעתו, 1865-1965**. תל-אביב: מלוא.

אהרונסון, ש' (2003). **סיכומי הרצאה לכנס אדריכלי נוף**. באדיבות אדריכליות הנוף ברברה אהרונסון ועדי נוי.

אוליפנט, ל' (1976). **חיפה: כתבות מארץ ישראל 1882-1885** (תרגום: י' בורלא). ירושלים: יד בן צבי ובית הוצאה כנען.

בן אריה, י' (1970). **ארץ ישראל במאה הי"ט: גילוייה מחדש**. ירושלים: כרטא.

בן אריה, י' (1979). **עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

בן אריה, י' (1986). **ספרות הנוסעים המערביים לארץ-ישראל במאה הי"ט כמקור היסטורי וכתופעה תרבותית. קתדרה, 40, 159-188**.

בן אריה, י' (2001). **ארץ בראי עברה: מחקרים בגאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל**. ירושלים: מאגנס.

הוסרל, א' (1952). **מבחר מאמרים**. ירושלים: מאגנס.

הוסרל, א' (1993). **מבחר מאמרים**. ירושלים: מאגנס.

הלוי-בר, מ' (2017). **מתווה לקריאת המשמעות התרבותית של דרך: "דרך עולי הרגל" מיפו לירושלים כמקרה מבחן**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך. הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל,

הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, חיפה.

טרנר, מ' וכהן, י' (2014). **מסמך נארה לאן? אותנטיות ושלמות לאור השינויים בהערכת המורשת. אתרים - המגזין, 4, 13-20**.

לונץ, א"מ (1890 [תרנ"א]). **מורה דרך בארץ ישראל**. ירושלים, אריאל.

מע"צ, מסמכים מגנזך המדינה.

עגנון, ש"י (1945). **תמול שלשום**. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

עמית-כהן, ע' (2004). **מעמד, ערכם ושימורם של נכסי מורשת תרבותית בנויה במושבים. אופקים בגיאוגרפיה, 59, 129-149**.

עמית, ע', שר שלום, א', ששון, א', ריש, ר' ופלד, י' (2010). **נופי תרבות בישראל**. רשות הטבע והגנים, הוועד הישראלי לאונסקו והוועדה הישראלית למורשת עולמית.

שילר, א' ומנחם ל' (עורכים) (1989). **צילומי ארץ ישראל הראשונים: מסע בעקבות צלמים ראשונים, במלאת 150 שנה לראשית הצילום בארץ (1839-1989).** (אריאל, 66-67). ירושלים: אריאל.

קציר, ט' וששון, א' (2013). השכבה הירוקה שנעלמה. **אדריכלות נוף**, 47, 2013. 25-27.

קרק, ר' (1976). **התפתחות הערים ירושלים ויפו מ-1840 עד מלחמת העולם הראשונה.** חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית, ירושלים.

קרק, ר' (1984). **יפו, צמיחתה של עיר 1799-1917.** ספרייה לתולדות הישוב היהודי. ירושלים: יד יצחק בן צבי.

רוג'רס, מ"א (1865 [1984]). **חיי יום-יום בארץ הקודש: מסעות בארץ הקודש** (תרגום: ש' הרן). תל-אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.

רול, י' (1976). מערך הדרכים הרומיות בארץ-ישראל. **קדמוניות**, ט, 34-35.

רול, י' (1987). **דרכי התחבורה מיפו לירושלים בתקופה הרומאית והביזאנטית.** בתוך א' שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי** (חלק ב', עמ' 120-128). ירושלים: אריאל.

רול, י' ואילון, א' (1987). **דרכים ראשיות בשרון בתקופות הרומית והביזאנטית.** ישראל - עם וארץ, ד', 147-162.

Heidegger, M. (1962). *Being and time* (trans.: John Macquarrie & Edward Robinson). New York: Harper & Row.

ICOMOS (1972). *Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage*. <http://whc.unesco.org/en/conventiontext>

ICOMOS (1987). *Charter for the conservation of historic towns and urban areas*.

ICOMOS (1992). *Cultural landscapes*. <http://whc.unesco.org/en/culturallandscape>

ICOMOS (1994). *The NARA document on authenticity*.

ICOMOS (2005). *Operational guidelines for the implementation of the world heritage convention*. <http://whc.unesco.org/en/conventiontext>

ICOMOS (2008). *The ICOMOS charter on cultural routes*.

Oliphant, L. (1887). *Haifa; Or, life in modern Palestine*. Edinburgh; Blackwood.

Pretes, M. (2003). Tourism and nationalism. *Annals of Tourism Research*, 30(1), 125-142.

Wilson, C. W. (1866). *Ordnance survey of Jerusalem made in the years 1864 to 1865*. Southampton.

Wilson, C. W., & Warren, C. (1871). *The recovery of Jerusalem: A narrative of exploration and discovery in the city and the holy city*. London: R. Bentley.

ככל שחברה מודעת לחשיבותם של שטחים פתוחים לסביבה, לה עצמה ולאיכות החיים שלה, כך גדלה ההכרה בצורך לשלבם בתכנון ובפיתוח של שימושי קרקע, בפרט באזורים עירוניים צפופים. ההכרה והמודעות מקדמות דו-שיח המתמקד בשאלה את מי להעדיף

בקביעת מאפייניו של השטח הפתוח והתפתחותו: את המתכנן, את המעצב, את החברה וצרכיה החברתיים והכלכליים או את הצורך בשמירת משאבי טבע

(Maruani & Amit-Cohen, 2007). הדיון המתרחב בנופי תרבות, בתפקידם, בהגדרות ובכלים למינם לאור ערכיהם ההיסטוריים, העיצוביים והתכנוניים משתלב בדו-שיח זה. כך קורה שהבחנות שהתקיימו בעבר בדבר אופן העיצוב והטיפול בשמורות טבע ובשטחים פתוחים לעומת הפארקים והגנים מיטשטשות, והשיח המתפתח נעשה אחיד. כאלה הם החלוקה התכנונית והתחומים לאזורי ליבה, חיץ ופיתוח; שימור ופיתוח בר קיימא; שימור של טבע עירוני, שמורת טבע ונכס מורשת תרבותית.

יער ראש ציפור: על הטבע בתכנון פארק הירקון
שירילי גלעד-אילסר

פארקים עירוניים הם מן הסמלים התכנוניים המובהקים של העיר המערבית המודרנית. עיצוב נוף הפארקים השתנה במהלך השנים והוא מבטא שינוי בתפיסותיו ובערכיו של האדם ביחס לטבע. ההיסטוריה התכנונית של אתר "ראש ציפור" בפארק הירקון

בתל-אביב הוא דוגמה לתהליכים אלו. האתר, שבראשית שנות האלפיים נחנך כיער עירוני, עבר כמה גלגולי תכנון עד ליעודו האחרון. על תכנון המקום היה ממונה משרד התכנון של אדריכל הנוף גדעון שריג, אשר שימש אדריכל הנוף של פארק הירקון כולו במשך יותר משלושה עשורים. מטרת מאמר זה היא לבחון את התפיסות המשתנות על הטבע בעבודתו של שריג באתר ראש ציפור, ולדון במקומו המשתנה של הטבע בתרבות הישראלית העירונית ככלל.

מילות מפתח: תפיסות על טבע, פארקים, אדריכלות נוף, היסטוריה סביבתית, היסטוריה תכנונית

פתח דבר: עבודתו של גדעון שריג בפארק הירקון

שנת 2003 נחנך בפארק הירקון בתל-אביב יער ראש ציפור, בלשון היבשה שבין מפגש הנחלים הירקון והאיילון. שמו של המקום ניתן לו על שום צורת ראש הציפור הנראית ממבט אווירי.

היער, שתכנן משרד גדעון שריג, ניטע בשיתוף פעולה עם קרן קימת לישראל וזכה לכינוי "הטבע הכי עירוני שיש" (סבירסקי, 2011). אולם בניגוד לדימוי הרווח של "טבע" כמקום בלתי מופר וללא מגע יד אדם, נוף זה הוא תוצר של תהליך תכנון ארוך ומורכב המבטא את מקומו המשתנה של הטבע בתרבות הישראלית העירונית בכלל, ובפארק העירוני בפרט. בסקירה זו נבחנת תרומתו של אדריכל הנוף ליצירה של נוף תרבות, והערכים המשתנים כלפי הטבע המנחים את עבודתו.

פארק הירקון הוא מהאתרים המזוהים ביותר עם עבודתו של גדעון שריג. הפארק, המשתרע על פני שטח של כ-3500 דונם, הוא אחד מהפארקים העירוניים הגדולים ביותר בארץ, וללא ספק מהמפורסמים והמבוקשים שבהם (מספר המבקרים בו מדי שנה מוערך בכ-2.8 מיליון).¹ הפעולות הראשונות לנטיעת הפארק החלו כבר בשנות הארבעים של המאה ה-20 על ידי גן העיר אברהם קרוון. בשנת 1967 נבחר אדריכל הנוף יוסף סגל לתכנן את הפארק, והאדריכל אריה אלחנני ליווה את התכנון מטעם העירייה. חלקו המרכזי של הפארק, האזור שבין מסילות הרכבת ממזרח וממערב ובין שדרות רוקח לאפיק הירקון (בשטח כולל של כ-1,400 דונם) הוקם במהלך שנות השבעים על

פי תוכניתם של סגל ואלחנני.² בשנת 1983 מונה שריג למתכנן הראשי של הפארק, ומאז, במשך שלושה עשורים ויותר, הוא מלווה את תכנונו.³

גוף עבודתו של שריג בפארק הוא עצום, הן מבחינת היקף השטחים שתכנן הן מבחינת מספר תת-הפרויקטים אשר קידם וליווה בפארק. במהלך שנות השמונים והתשעים שריג היה מעורב, בין השאר, בפיתוח שטחי גדות הירקון בסמוך לשכונת בבלי, בקטע "הפרוזדור" בין דרך נמיר לרחוב אבן גבירול, בגדת הירקון הדרומית לאורך רחוב אוסישקין ורחוב בני דן, וכן הכין תוכניות שונות לאזור יער ראש ציפור ולאתר עשר טחנות. באותן שנים הוא גם המשיך בתכנון ובביצוע מתחם הגנים הייחודיים במרכז הפארק, ובהם גן הסלעים, גן הקקטוסים והסוקולנטים והגן הגזום, ואף הרחיב את הגן הטרופי אשר הוקם בשנות השבעים. בראשית שנות האלפיים הוא תכנן את חורשת הבנים, המשיך בהקמת מתחם הספורטק, תכנן את שביל האופניים כציר ליניארי החוצה את כל הפארק, תכנן את אזור ירקון-מזרח בסמוך לבית חולים אסותא ועוד. עבודתו של שריג כללה גם תכנון נופי מלווה של פרויקטים ותשתיות בפארק, כגון סלילת נתיבי איילון והקמת המימדיון. בשנת 2004 החל משרדו בתכנון תוכנית אב חדשה לפארק, אולם זו הוקפאה בשנת 2006.

תפיסת עולמו המוצהרת של שריג כאדריכל נוף מדגישה בעיקר את חשיבות הצרכים האנושיים והחברתיים בתהליך התכנון, כפי שהוא עצמו העיד בריאיון עמו על עבודתו: "בכל הנושאים של תכנון, בניין ערים, תוכנית אב של המדינה, תכנון אזורי, ראייה כוללת, בסוף האנשים ובהתחלה האנשים".⁴

בשנים הראשונות הטבע המקומי של נחל הירקון לא שימש מקור השראה לתכנון הפארק. עיצוב נוף הפארק כפי שהתקיים בשנות השמונים והתשעים היה בדרך כלל שאלו ממקומות אחרים. לדוגמה, בפרויקט הראשון של שריג בפארק, תכנון החלק המערבי בין מסילת הרכבת לשפך הירקון, הוא ביקש להמשיך את עיצוב הפארק בשפה דומה לזו אשר נקבעה בשנות השישים בתוכניתם של סגל ואלחנני - עיצוב פסטורלי של גבעות דשא נרחבות וגופי מים.⁵ עיצוב זה נשען על מסורת הגן האנגלי של המאה ה-18, וסימל בתרבות המערבית המודרנית את השפה הנופית הרצויה והמקובלת בפארקים בתחומי העיר, בדרך כלל ללא קשר לסביבה הקיימת או תלות בה.⁶ ההתייחסות העיקרית לנחל הירקון בתוכנית זו, כמו בתוכניות נוספות עד לאמצע שנות התשעים, הייתה צורנית ואסתטית. אמנם הירקון שימש ציר נופי מרכזי בפארק, אך תפקידו האקולוגי לא הובא בחשבון, והתוכניות לפארק אימצו את תוכניות ההסדרה ההנדסיות למניעת הצפות שכללו ביטון של גדות הנחל.⁷ אחד ההסברים לכך הוא שמסוף שנות החמישים הפך נחל הירקון למטרד סביבתי עקב שאיבת מי מקורות הנחל וזיהומו בשפכים ביתיים ותעשייתיים, כפי שיורחב בהמשך. הסבר אחר הוא כי הטבע, כמערכת אקולוגית "טבעית", נתפס כמערכת חיצונית לפארק ולעיר.

עם זאת, לטבע כרעיון וכמושג מופשט היה מקום חשוב בתכנון חלקים שונים בפארק, בייחוד בתכנון מערכת הגנים הייחודיים ובתכנון גן הבנים. במערכת הגנים הייחודיים ביקש שריג להדגים את אמנות עיצוב הגן במסורות תרבותיות שונות ואת תפקידו של הגן כאמצעי ללימוד על הטבע. בעוד הגן הטרופי וגן הקקטוסים והסוקולנטים שימשו אמצעי חווייתי ללימוד ולהיכרות עם צמחייה מן העולם, הרי גן הסלעים, לצד תפקידיו החינוכיים, מסמל ניסיון "לאקלם" מסורת זרה של גנים בנוף ובתרבות הישראלים.⁸ גן הסלעים תוכנן כתצוגה של מערכות נוף אופייניות מרחבי ישראל במטרה ללמד את המבקרים על נופי הארץ ולחזק את הקשר אליה. זאת ועוד, לחומרי הגן, קרי הסלעים והצמחים, הוענקו משמעויות סמליות: הסלעים כמייצגים של ממד זמן גיאולוגי בן מיליוני שנים, והצמחייה כמייצגת ערכים לאומיים של העם אשר דבק בארצו.

הטבע הארץ-ישראלי שימש מקור להשראה גם בתכנון גן הבנים, לזכר בני ובנות תל-אביב אשר נפלו במערכות ישראל. בגן זה העצים הם חלק מאלמנט ההנצחה של הנופלים, וכל מלחמה מיוצגת על ידי קבוצת עצים מעצי ארץ ישראל: שקמים, דקלי התמר, חרובים, אורנים, עצי תאנה, זית ואחרים.¹⁰

במחצית השנייה של שנות התשעים חל מפנה בהתייחסות התכנונית אל נחל הירקון ואל הטבע המקומי בתכנון הפארק, והם החלו לקבל מקום הולך וגדל בתכנון. היבט אחד למפנה זה ניתן לראות בתכנון רצועה לצמחי גדות נחלים בגדת הנחל הדרומית, לאורך הרחובות בני דן ואוסישקין. היבט אחר של השינוי ניכר בהתנגדותם הפומבית של שריג ומתכנני משרדו לתוכניות שונות להסדרת הנחל באמצעות שינוי חתך ותוואי האפיק, אשר קודמו באותן שנים על ידי רשות נחל הירקון כמענה להצפות אשר אירעו בראשית שנות התשעים. באותן שנים ריכזה רשות נחל הירקון את מאמצי שיקום הנחל בחלקו העליון (באזור מקורות הירקון), ובתחומי הפארק שבמורד הנחל נקטה גישה הנדסית לטיפול בגדות. בניגוד לגישה זו, עמדת המשרד הייתה כי עקרונות התכנון צריכים לראות בשיטפונות תופעת טבע רצויה, וכי הפארק צריך להיות מתוכנן כחלק מפשט ההצפה של הנחל.¹¹ היבט משמעותי של גישה זו בא לידי ביטוי בשינוי התוכנית לאתר ראש ציפור, כפי שיתואר בהמשך.

מטבע לפארק: ההיסטוריה הסביבתית והתכנונית של אתר ראש ציפור ממחצית שנות העשרים ועד לשנות השמונים

שנים הראשונות להקמתה של תל-אביב, בתחילת המאה ה-20, הירקון והאיילון נחשבו לאזור ספר, מרוחק כשעה נסיעה מהשכונה החדשה שזה עתה קמה. הירקון היה אז הנהר השני בארץ בספיקתו, אחרי הירדן, ואפיק נחל איילון התפתל בפיתוליו הטבעיים. האזורים סביב הנחלים היו אזורים חקלאיים אשר עובדו על ידי תושבי הכפרים הערביים ושבטי הבדואים. באזור שפך האיילון ישב שבט הג'מסין, אשר עסק בגידול תאואים (ג'מוסים) (אביצור, 1980). בתצ"א משנת 1924 נראים אזור ראש ציפור ואפיקו המקורי של נחל איילון.

ייעודו של אזור גדות הירקון לרצועת ירק מקורו בשנת 1925, בדוח גדס לתכנונה של העיר תל-אביב. בשנים שקדמו לדוח היה נחל איילון מחוץ לתחומה של תל-אביב ולא הופיע בתוכנית. אולם, היה זה דווקא אפיק האיילון אשר שבה את ליבו של מתכנן הערים הסקוטי פטריק גדס, ובדוח שכתב הוא הקדיש לו פרק וקרא לשימור הנחל וגדותיו מפני פיתוח וזיהום ולהשארתו כפארק טבעי לטובת תושבי העיר (Geddes, 1925).

בשנת 1939 אושרה תוכנית בניין עיר (תוכנית 50), וברוח המלצות דוח גדס ייעדה את המשך גדת הירקון הדרומית מרחוב אבן גבירול ועד לגדות האיילון לשטח ציבורי פתוח, ואת גדות האיילון ואזור שפך האיילון לשמורת טבע.

הפיתוח של גדות הירקון לפארק החל בראשית שנות הארבעים. בשנים אלו ועד לסוף שנות החמישים ביקשו פרנסי העיר לנטוע על שתי גדות הירקון יער וליצור תמונת נוף השאובה מנופי אירופה. כך לדוגמה, בשנת 1941 כתב סעדיה שושני, ראש מחלקת הנטיעות של עיריית תל-אביב דאז, את חזון העירייה לירקון: "שני צידי הירקון, המעוטרים עצים וירק רב ונהר שוטף ביניהם - יהוו אחד המקומות הטבעיים היפים לטיולים ולספורט, למרגוע ולנופש" (שושני, 1941).

לאורך השנים ניטעו באתר מינים שונים של עצי אורן, קזוארינות וברושים. כפי הנראה, הנוף הטבעי של שפך האיילון לא קסם מספיק למתכנני העיר, ובשנת 1943 הוצע תיקון לתוכנית והוחלט לשנות את ייעוד אזור ראש ציפור משמורת טבע לפארק עירוני מרכזי.

לאחר קום המדינה, בשנת 1951, נערך טקס חנוכת הפארק העירוני המרכזי על אדמת ראש ציפור. במקום ניטעו כאלף עצי ברוש הביצות, סיסם הודי וצפצפה לבנה, ועל פי ראש מחלקת הנטיעות סעדיה שושני הפארק עתיד היה לכלול גם "מאות אלפי שיחים ופרחים, אגמי מים, מגרשי משחקים, במות לתזמורת ולמשחקי עם" (שושני, 1951). הנטיעות נעשו בשיתוף פעולה עם קרן קימת לישראל וסימלו את גולת הכותרת של פעולת הנטיעות העירונית באותה שנה. בדומה לנטיעות אחרות ברחבי הארץ, גם נטיעות אלו סימלו את מימושו של אתוס ההתיישבות הציוני של העם היהודי בארצו

החדשה, אתוס של גאולה וכיבוש הארץ מהשממה שבה עמדה אלפי שנה, כפי שכותב שושני על חשיבות הקמת הפארק:

רשת כבישים ענפה חוצה את מקומות החול ומכוניות עוברות בכבישים ומחברות נקודה אחת לשנייה, הלמות פטישים ורננת הטרקטורים והדחפורים פולחות את השממה. אולם פעולתנו לא תהיה מלאה אם לא נדאג מבעוד מועד בד בבד עם הקמת הבנינים, סלילת הכבישים, רשת הביוב, התחבורה, בתי הספר ומוסדות ציבור אחרים גם לנטיעת עצים וחורשות במימדים נרחבים, אשר יביאו צל ונופש לאזרחי העיר הזאת ויעדנו את האווירה (שושני, שם).

נוסף לייעור השטח ולהקמת מגרשי משחקים תוכנן להעביר לשטח זה את גן החיות העירוני מגן הדסה (כיום גן העיר), אך התוכנית לא יצאה בסופו של דבר אל הפועל.

השנים שלאחר קום המדינה אופיינו בשני תהליכים סותרים: פריחתו של פארק הירקון לצד שקיעתם של הנחלים הירקון והאיילון. בראשית שנות החמישים הורחב שטחו של פארק הירקון בעקבות החלטת ממשלה על מסירת אדמות כפר שיח' מואניס על גדת הירקון הצפונית לעיריית תל-אביב. כפי שהוזכר לעיל, בשנת 1967 גיבשו אדריכל הנוף יוסף סגל והאדריכל אריה אלחנני פרוגרמה לפארק על פני שטח של כ-2,200 דונם, ובשנת 1969 החלו העבודות בשטח. עד סוף שנות השבעים פותח האזור המרכזי של פארק הירקון.

תהליך פיתוח הפארק התרחש לצד תהליך של הרס וחורבן המערכת האקולוגית העשירה של הנחלים, בעקבות סדרה של החלטות תכנוניות ברמה הלאומית והעירונית (פרגמנט, 2007). בשנת 1954 הוקם מפעל "ירקון-נגב", אשר שאב את מי מקורות הירקון לטובת ההתיישבות בנגב וייבש את הנחל. נוסף לכך הוזרמו לנחלים שפכים ביתיים ותעשייתיים ומערכת הניקוז של הנחלים שונתה עקב פעולות הבינוי המואצות. כל אלו הפכו את הנחלים למטרדי ריח, יתושים והצפות.

בעקבות הצפות עירוניות בשנות החמישים והתגבשות התוכנית לסלילת נתיבי איילון הזמינה עיריית תל-אביב מחברת תה"ל תוכניות להסדרה של הנחלים.¹³ בראשית שנות השבעים הוטו אפיק נחל האיילון והוסדר בתעלה מבוטנת. בעשורים שלאחר מכן נסללו נתיבי האיילון, וכיום הם חוצים בגשר את אתר ראש ציפור, מעל האזור הרגיש של מפגש הנחלים.

רק לקראת סוף שנות השמונים הוחלט להתחיל בתהליכי השיקום של נחל הירקון. בשנת 1988 הוקמה "רשות נחל הירקון", ומהמחצית השנייה של שנות התשעים החלו בפעולות ממשיות לשיקום הנחל.

מפארק אינטנסיבי לטבע עירוני:

שינוי בתפיסות תכנוניות

ראשית שנות השמונים החלה עיריית תל-אביב לקדם תוכנית מפורטת לאתר ראש ציפור באמצעות משרד האדריכלים מזור-פירסט, וגדעון שריג, כאדריכל הפארק, הופקד על התכנון הנופי. בין החלופות השונות נשקלו הקמת פארק דיסנילנד, מרכזי ספורט תחרותי ועוד. לאחר דיונים רבים, שהתארכו על פני שנים מספר, הוחלט בשנת 1990 על קידומה של תוכנית אשר הגדירה "איים" של

פעילות אינטנסיבית (דוגמת חוות סוסים, מועדון סקווש, בריאות, גולף ועוד) בין מדשאות ועצים, בדומה לשאר חלקי הפארק (תוכנית מפורטת 2468).

שנות התשעים היו שנים של התעוררות אזרחית סביבתית בארץ בכלל ובתל-אביב בפרט. בסיוע של ארגוני החברה האזרחית והעיתונות המקומית החל קמפיין נגד קידום תוכניות בנייה נרחבות בפארק הירקון. נוסף לכך, באמצע שנות התשעים פורסמה תוכנית האב לשיקום נחל הירקון (רחמימוב,

(1996), וקודמה תוכנית המתאר המחוזית לנחל הירקון (תמ"מ 5/2). בעקבות אלה חל מפנה בהתייחסות צוות התכנון בעיריית תל-אביב אל הבינוי בפארק ואל פיתוח אזור ראש ציפור, והוחלט על שינוי קונספציית התכנון וצמצום הבינוי. שינוי זה התרחש בד בבד עם מפנה שחל בתפיסת המתכננים במשרד גדעון שריג באשר לתכנון הרצוי בפארק, וביטא הכרה בערכיו הסביבתיים של הנחל.

עקב השינויים הללו הוחלט בשנת 2002 על תכנון אזור ראש ציפור כיער עירוני. אדריכלית הנוף יעל סופר, שהייתה ממונה מטעם משרד גדעון שריג על קידום התוכנית, מספרת בריאיון עמה כי בעקבות סיורים בשטח התעוררה הכרה "בערכיות של השטח עצמו", אשר היו בו שטחים חקלאיים, תל ארכיאולוגי, ערוץ הנחל המקורי של נחל האיילון וחורשות איקליפטוסים וסיסים. לדבריה, "הם היו נוף של יער בלב העיר, ובמקום לרצות לשכפל או להרחיב את השטח הזה של הפארק, נוצר הרעיון של שטח טבע עירוני עם הנופים החקלאיים ללא דשא, ללא בנייה".¹⁴ תוכנית הנטיעות כללה מיני עצים מקומיים, כגון אלון תבור, חרוב מצוי, צפצפת הפרט, פיקוס השקמה, צמחייה עשבונית ופרחי בר. בשנים האחרונות נבנה במקום גם מרכז צפרות בתכנונו של המשרד.

עבודתו של גדעון שריג בתווך שבין ציונות וסביבה

ולדות המחשבה והעשייה הסביבתיות בישראל קשורות קשר עמוק לתולדות הציונות. החל מסוף המאה ה-19 אחד מביטוייה הממשיים של האידאולוגיה הציונית היה מכלול פעולות לשינוי פני הנוף של ארץ ישראל, והוא נתן את אותותיו במגוון תחומים: בנייה, חקלאות, נטיעת יערות ותכנון גנים.¹⁵ במהלך השנים, האידאולוגיה הרווחת ראתה בסביבה ובנוף כלי שמטרתו פיתוח הארץ ועיצוב זהות לאומית עבור החברה החדשה שנבנתה בארץ ישראל. הפעולות המעטות אשר ננקטו לשם שמירה על ערכי טבע ונוף נתקלו בדרך כלל במאבק והתבססו בעיקר על שמירת אזורים מוגנים בעלי ייחודיות נופית או בעלי פוטנציאל לפיתוח כלכלי לטובת תיירות ונופש (טרופ, 2001). הטבע "האמיתי" נתפס בדרך כלל כזה המצוי הרחק מהערים ומהשפעת האדם. תפיסות אלה החלו להשתנות רק בשנות התשעים, כאשר עלתה חשיבותה התכנונית והסביבתית של סוגיית השטחים הפתוחים בתחומי הערים. שלב נוסף בשינוי החל בשנים האחרונות, שבהן נושא הטבע העירוני והטמעת עקרונות אקולוגיים בתכנון זוכים לעדנה (אלון-מוזס, 2014).

במאמר "הדיאלקטיקה של הציונות והסביבה" סוקר דה-שליט את השינויים בגישה של הציונות לסביבה, ומביע משאלה כי "הדור הנוכחי יביא לשינויים הכרחיים בגישה הציונית למדבר ולסביבה הטבעית בכלל. אנשים אלה נולדו בנוף הזה, הוא מוכר להם ואין להם כל סיבה לחשוש ממנו" (דה-שליט, 2000: 376). השינויים שסוקר דה-שליט משתלבים גם בגישה הרחבה יותר, זו שאינה מפרידה בין טבע ותרבות ומצביעה על הקשר בין השניים לרווחתו של האדם, ובה בעת - לשמירת הטבע.

התבוננות בעבודתו של גדעון שריג בפארק הירקון מזהה ניצנים לשינויים אלו. בעוד בתחילה השיקולים המרכזיים בתכנון הפארק התמקדו אך ורק ברווחתו של האדם והטבע היה ייצוג של טבע ממקומות אחרים, הרי החל מסוף שנות התשעים ערכים סביבתיים חודרים לתפיסות התרבותיות, לשיקולי התכנון והעיצוב. בשיקולים אלה הטבע והנוף המקומיים, הערכים התרבותיים והאקולוגיים מקבלים משנה חשיבות. במובן הזה, גלגולי התכנון של אתר ראש ציפור, מאז ימי גדס ועד ימינו, עשויים להיות בבחינת אחת מן מהסונות הראשונות של השינוי שאליו קורא דה-שליט לא רק בשטחי המדבר המרוחקים, אלא גם בליבה של העיר.

ד"ר שירילי גלעד-אילסר היא חוקרת בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון. שירילי, מתכננת ערים בהכשרתה, עוסקת במחקר אינטרדיסציפלינרי הקושר בין תכנון, פילוסופיה ואתיקה סביבתית ותיאוריות של נוף. המאמר המופיע בגיליון זה התפרסם לאחרונה בספר **גדעון שריג: גנים בשביל אנשים** בעריכת נורית ליסובסקי וטל אלון מוזס.

shirilygilad@gmail.com

- אביצור, שמואל (1980). **עם חופי הירקון לפני קום המדינה**. תל-אביב: רשפים.
- אלון-מוזס, טל (2003). עיון בשני גני זיכרון תל-אביביים: גן בית יד לבנים וחורשות גן הבנים. בתוך יעל מוריה וסיגל ברנר (עורכות), **ברשות הרבים: מחווה לגן העיר תל-אביב, אברהם קרון** (עמ' 248-251). תל-אביב: מוזיאון תל-אביב לאמנות.
- אלון-מוזס, טל (2014). תכנון גנים עירוניים בישראל לאור תפיסות סביבתיות משתנות. בתוך יצחק שגל, אנדה רזנברג וגלעד רון (עורכים), **שיקולי קיימות בעיצוב גנים בערים בישראל** (עמ' 401-434). חיפה: פרדס.
- דה-שליט, אבנר (2000). מהפוליטי לאובייקטיבי: הדיאלקטיקה של הציונות והסביבה. בתוך ג'רמי בנשטיין (עורך), **מקום למחשבה: מקראה בחשיבה והגות סביבתית בת זמננו** (עמ' 376-396). תל-אביב: מכון השל.
- טרופ, תמר (2001). **מדיניות שימור הטבע בישראל: תהליך התהוות, מגמות וכיוונים לעתיד**. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, חיפה.
- סבירסקי, רונית (2011, 25 ביולי). יער ראש ציפור: טיול בטבע הכי עירוני שיש. אוחר מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4099343,00.html>
- פרגמנט, ד' (2007). **הטיפול בנחלים בישראל, תהליכים באגני היקוות והמסגרת הארגונית - המקרה של נחל הירקון**. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- רחמימוב, א' (1996). **תוכנית אב לנחל הירקון**. רשות נחל הירקון.
- שושני, סעדיה (1941). תל-אביב במזל נטיעה. **ידיעות עיריית תל-אביב**, 12, 179.
- שושני, סעדיה (1951). תל-אביב וגניה הציבוריים. **ידיעות עיריית תל-אביב**, 3-4, 34.
- Alon-Mozes, Tal, & Amir, Shaul (2002). Landscape and ideology: The emergence of vernacular gardening culture in pre-state Israel. *Landscape Journal*, 21(2), 40-53.
- Bermingham, Ann (1989). *Landscape and ideology: The English rustic tradition, 1740-1860*. California: University of California Press.
- Gandy, Matthew (2003). *Concrete and clay: Reworking nature in New York city*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

- Geddes, Patrick (1925). *Town planning report for Tel Aviv*.
- Maruani, T., & Amit-Cohen, I. (2007). Open space planning models: A review of approaches and methods. *Landscape and Urban planning*, 71, 1-13.
- Pregill, Philip, & Volkman, Nancy (1999). *Landscapes in history: Design and planning in the eastern and western traditions*. New York: John Wiley & Sons.
- Zakim, Eric S. (2006). *To build and be built: Landscape literature and the construction of Zionist identity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Zerubavel, Yael (1996). The forest as a national icon: Literature, politics, and the archaeology of memory. *Israel Studies*, 1(1), 60-99.

המשאר הארכיאולוגי והתרומה לנוף תרבות ארכיאולוגיה היא חקירה של פעילות האדם, תפיסותיו ואמונותיו באמצעות שרידים מוחשיים של התרבות האנושית. חקירתו של השריד יכולה להיות ממוקדת, ללא התייחסות לסביבה שבה הוא נמצא, ויכולה להיות תלויה סביבה - סביבה מיושבת וסביבה המתייחדת בנופי טבע. ההגדרות לנוף תרבות שקבעה הוועדה למורשת עולמית, ומתייחסות למפגש בין השריד הארכיאולוגי לנוף הטבעי, כוללות גם את

הקטגוריה נוף אורגני מתמשך: פריט שהבנת הנוכחות שלו כיום היא חלק מהבנת הסביבה הטבעית שבה התפתח (Organically evolved landscape). השריד הארכיאולוגי מייצג אורחות חיים, סדרי מינהל, פעילות כלכלית, דתית וכו', והמופע שלו בנוף הוא משאר שהפעילות האנושית שהוא מייצג חלפה מן העולם. אלא יש שהצירוף של השריד הארכיאולוגי והסביבה הטבעית מקדם פעילות המרמזת על פעילות העבר, מזכירה אותה ואף מחקה אותה תוך כדי התאמתה להווה, לצורכי האוכלוסייה, לרצונותיה ולהתפתחויות הטכנולוגיות המאפיינות אותה. המשכיות מסוג זה מיוצגת בפארקים שנועדו למטרות פנאי ונופש, ושהאטרקציה המרכזית שבהם היא שריד ארכיאולוגי שזכה להשמשה תיירותית.

נוף תרבות אורגני מתמשך: גן השלושה בעמק
בית שאן ותפקודו בעבר כסוג של "אסקלפיון"
דרור סגל

הגן הלאומי גן השלושה שבעמק בית שאן מתאפיין בשילוב בין משאבים טבעיים לבין יצירה תרבותית, שרידי עבר ופריטים שעוצבו בהווה. שילוב זה מנוצל לקידום תפקודו כמרחב תיירות התואם רצונות וצרכים של אוכלוסיות שונות, משפחות, בודדים, חוקרים, תלמידי בתי ספר, אנשי צבא, תושבים מקומיים ותיירות מאורגנת (פנים וחץ). מטרת מאמר זה היא לאפיין את המפגש בין הנוף הטבעי והיצירה התרבותית ולהתמקד בפעילות אחת המייצגת המשכיות: מתחם שבעבר נועד לצורכי מרגוע ושעשוע, וכיום הוא חלק מחוויית המטייר והנופש בגן.

מילות מפתח: עמק המעיינות (עמק בית שאן); גן השלושה, שריד ארכיאולוגי, תיירות, המשכיות

מבוא

גן השלושה הוא כיום אחד הגנים הלאומיים היפים במדינת ישראל. שמו יצא אף מעבר לגבולות המדינה כאחד מעשרים המקומות היפים בתבל (Time Magazine, 1996). ראשוני המתיישבים בעמק, במחצית הראשונה של המאה ה-20, הבחינו מיד בסגולות הנדירות של המקום: נוף פראי עוצר נשימה, ונביעה קבועה של מעיין עשיר במינרלים שטמפרטורת מימיו חמימה וקבועה (28 מעלות צלזיוס).

(ניר 1989: 16-24, 178-180, תצלום: י"ב/א-ג). לכן הוקם בשלהי שנות החמישים גן לאומי מרהיב ביופיו, והוא משמש מאות אלפי מבקרים בשנה לשחייה ולבילוי, בכל עונות השנה.

האם חלוצי העמק המודרניים היו הראשונים שהבחינו בסגולות הייחודיות של המקום. בחינה של אתרי הגן שנחשפו במהלך השנים מצביעה על שרידים ארכיאולוגיים רבים ומגוונים: כלי צור, שכבות יישוב מתקופת המקרא, מחילות מסתור, תיאטרון מים (נאומכיה), מחצבות עתיקות וטחנות קמח. בין השרידים נחשפו גם שרידי רצפות פסיפס שהיו כנראה מרהיבות, פריטים ארכיטקטוניים משיש, צינורות חרס וממצאים רבים נוספים. שרידים אלה מרמזים על כך שגם בתקופות קדומות, ככל הנראה בתקופות הרומית והביזנטית, תפקד מרחב הגן כסוג של "אסקלפיון" (Asklepion), כלומר מתחם המוקדש לבריאות, למרגוע, לנופש ולשעשועי מים. קרבתה של העיר בית שאן - ניסה-סקיתופוליס, שהייתה עיר מרכזית גדולה וחשובה - מחזקת מאוד את ההשערה כי כבר בעת

העתיקה הכירו במאפייניו הייחודיים של המרחב, בנופיו הטבעיים ובאפשרות להתאימם למטרות פנאי ונופש.

המפגש בין הנוף הטבעי ו"היצירה התרבותית": מאפייניו ופיתוחו של גן השלושה

תיישבי העמק במחצית הראשונה של המאה ה-20, הבדואים והחיילים הבריטים גילו מיד עם בואם לעמק בית שאן את המעיין והבריכות הכמעט טבעיות שנחל עמל (עין אל עאצ'י) ואת סגולותיהן: מים צלולים וחמימים הנובעים בטמפרטורה קבועה (28 מעלות) בכל ימות השנה. מכיוון שהאקוויפר עמוק ורחוק, המים לא רק חמים אלא גם עשירים במינרלים טובים לבריאות (נר, 1989: שם). זרימת המים העשירים במינרלים, שהתקיימה שנים רבות ובקצב איטי, יצרה במקום מסלע גיאולוגי מעניין, עשוי סלע גיר וטורוטין, עשיר במאובנים שמקורם בשרידי צמחיית הנחל הקדומה. המקום נודע בשמו הערבי "סחנה", שפירושו חמה, מים חמימים. הוא נקרא בעבר: "הסחנה הגדולה" כדי להבדילו מה"סחנה הקטנה" שנמצאת ממערב לו, במעיין עין חיים שליד מחצבת בית אלפא המודרנית (סגל, 2014; רנן, 1995: 136).

לאחר קום המדינה הוחלט להקים במקום גן לאומי. הרוח החיה במפעל היה חבר קיבוץ ניר דוד צבי (יסני) בהיר, שהיה המייסד והמנהל הראשון של הגן הלאומי. הגן זכה להיקרא "גן השלושה" לזכרם של חיים שטורמן, אהרון אטקין ודוד מוסינזון, שנפלו במארב באדמת העמק בעת סיור התיישבות באדמותיו בשלהי קיץ 1938. עד מהרה הפך גן השלושה לאתר פורח, מרהיב ביופיו, ושמע הגן הלאומי יצא למרחוק.

ככל שהגן נחקר, התפתח והותאם לפעילות תיירותית, כך גם נחשפו סגולותיו הרבות והתחדדה ההבנה שאין חדש תחת השמש - גם בעבר הרחוק נודעו מעלותיו ונוצלו למטרות פנאי ונופש. אחדים מגילויים אלה, לצד ממצאים מאזור הגן ומאתרי עמק בית שאן הקדום, מכונסים במוזיאון לארכיאולוגיה השוכן על פסגת תל עמל (הגבעה המזרחית) (אדלשטיין ופיג, 1992; ערב 1978א; Levy & Edelstein, 1978). משארים אחרים הפזורים במרחבי הגן מייצגים תקופות שונות וכוללים כלי צור פרהיסטוריים, תלים מקראיים וטחנות קמח מהתקופות המאוחרות (סגל, 2005א; 2005ב; צורי, 1962: 184-185; 1961: 33-31). בגבעת התל המערבית, שטרם נחפרה ברובה, נתגלו ממצאים שהם עדות לפעילות תיירותית בעבר - מרגוע, פנאי ושעשועים. אף שבשולי התל המערבי התקיימו רק חפירות מזעריות, וחלק מהממצאים נחשפו באקראי, נתגלו בו לא מעט שרידים ופריטים ארכיאולוגיים קדומים. בין השאר נחשפו עמודים וכותרות, חלקם עשויים אבן מיובאת, בעיקר סוגי שיש וגרנית, וכן נתגלו פריטים דומים עשויים אבן גיר ובזלת שנחצבו באזור (סגל תשע"א; 2013א; 33-31; 2015; 2015א). בשטח נחשפו שברים מרצפות פסיפס המצביעים על פסיפסים איכותיים ביותר מאבנים קטנות וצבעוניות - בין השאר אבני סמלטי (Smalti) מזכוכית ירוקה. עוד נחשפו שרידי ארון קבורה, חרסים צבעוניים ושברים של כלי זכוכית בודדים. בשולי הגבעה נתגלו שרידים של צינורות חרס וממצאים אחרים המעידים על בית מרחץ או מתקן מרחצאות אחר שהיה במקום. על פסגת הגבעה (תל עמל) המערבית חפר צורי כמה ריבועים (צורי 1962: 184-185). באחד מהם נחשף מבנה ציבורי גדול שמהותו לא הובררה עד תום בשל ההרס וקברים מאוחרים שנחפרו בתחומיו. החופר ייחסו לתקופה הביזנטית. היו חוקרים שהעלו אפשרות כי מדובר במבנה בית כנסת (אילן, 1991: 191, תצלום מס' 2). עמודי המבנה ניצבים עד היום בחזית המוזיאון לארכיאולוגיה בגבעת תל עמל המזרחית. שריד נוסף הנקשר בפעילות של מים נחשף בגדה הדרומית של הנחל לרגלי תל עמל מצפון. שם התגלה פתח מחילה חצובה המובילה מהנחל אל התל. בתחתיתה נחצבה תעלה קטנה לניקוז מים מעומק התל אל הערוץ הנחל. כמו פריטים אחרים, גם מהותה של תעלה זו עדיין לא הובררה - האם היה זה מתקן מילוט מימי מרד בר כוכבא (קלונר וטפר, 1987: 280-286, תצלום 135)? בית מעיין? מתקן תעשייתי שנועד לנקז נזלים מהתל אל הנחל? לא מן הנמנע כי כל האפשרויות הללו נכונות. ממערב לתל עמל, במרכז הגן הלאומי, על הגדה הדרומית של נחל עמל, נחשפה מערכת מושבים חצובה הפונה אל הנחל. כמו משארים אחרים היא מזמנת מחקר נוסף, אך לא ניתן להתעלם מהקשר בינה לבין הנוף הטבעי, המים, מחשופי הקרקע והצמחייה. על בסיס קשר זה יש בסיס להשערה כי מדובר בתיאטרון מים רומי (נאומכיה) (סגל 2005א; 46; 2005ב: 14-18; 2010). המטיילים

בשבילי הגן, ממזרח למערכת המושבים, נחשפים לשרידי סכר קדום שאפשר בעבר להעלות את מי הנחל לתוך בריכה מלאכותית, גם היא חלק מ"היצירה התרבותית" שהשתלבה בנופי המרחב. סכר דומה שימש מאוחר יותר להרמת המים ושימוש בטחנת הקמח המשוחזרת כיום. עם הקמת הגן הלאומי משמש הסכר ליצירת בריכות עמוקות לשחייה ונופש.

סיכום ומסקנות

גן הלאומי גן השלושה עדיין זקוק למחקר, אך הממצאים שהתגלו בו בעבר ופיתוחו בהווה הם עדות לייחודו: מרחב המפגיש משאבים ונופים טבעיים עם תרבויות שפעלו במקום תקופות ממושכות והותירו בו את חותמן. הגורם המרכזי בגן הוא המעיין הטבעי היציב שספיקתו גדולה, יחסית. כאמור, מימיו צוללים ונובעים בטמפרטורה קבועה של 28 מעלות בכל עונה בשנה ובכל מזג אוויר. הרומים, שנודעו בחיבתם למים, למתקני רחצה, לשעשועי מים ולמשחקי מים הכירו במאפייניו הייחודיים של האתר וקידמו את פיתוחו כמרכז נופש ומרגוע. שליטים ונבחרים ציבור באימפריה הרומית נהגו להתחרות ביניהם על גודל המבנים והמתקנים והרחיבו את אחיזתם גם במקום זה. וכפי שנהגו בחמת גדר, השוכנת באזור פריפריאלי מרוחק יחסית, ובנו בה מרחצאות מפוארים

(Hirschfeld, 1997), כך פעלו גם במתחם הסחנה. עדות לגישתם זו היא השרידים המצויים על קו המים או סמוך מאוד לגדות הנחל, מערכת הנאומכיה (תיאטרון המים) ומושביה הפונים אל הבריכה, שרידי הסכר שאפשר את הגבהת מי הנחל, הפסיפסים האיכותיים, פריטי השיש וצינורות החרס. כל אלה מעידים כי האתר נועד לשמש אוכלוסייה גדולה שהתגוררה בעיר המחוז בית שאן, בסביבותיה ואף באזורים מרוחקים יותר (סגל, 2013ב: 24-28; 2015: 2-4; רייך, 1996: 9-12).

לאור השרידים העתיקים עולה הסברה שבסמוך לנחל, בגבעה המערבית של תל עמל, הוקם בעבר רובע מגורים יוקרתי של המעמד העליון. תושביו נהנו מסגולות המקום ואף הפעילו את מתקניו והתפרנסו מהפעילות התיירותית שהתקיימה בו. ייתכן שהתגוררו בעיר הגדולה, אך החזיקו או סחרו בבתי קיט ובמתקני נופש בקרבת המים. כדי לבסס סברה זו נדרש מחקר נוסף, ועם זאת הרצף וההמשכיות של הפעילות התיירותית בעבר ובהווה, תוך הבלטת הייחוד הנופי, מבססים את מעמדו של הגן כנוף תרבות אורגני המשכי.

דרור סגל הוא מנהל ואוצר המוזיאון לארכיאולוגיה אזורית וים-תיכונית - "עקבות בעמק", גן השלושה; ארכיאולוג ברשות הטבע והגנים ועמית מחקר באוניברסיטת חיפה; תחומי התמחות: ארכיאולוגיה מדעית; תארוך; חקר ושימור מקורות ייבוא השיש ומחצבות עתיקות; ארכיאולוגיה והידרולוגיה באזור עמק המעיינות.

mus@gan3.co.il

תודות

ברצוני להודות לחברים ולעמיתים ממגוון מוסדות אקדמיים ורשויות ממשלתיות, שביקרו וסיירו אצלנו בגן, יעצו והאירו מניסיונם הרב וידיעותיהם: פרופ' ארתור סג"ל, פרופ' משה פישר, פרופ' רוני רייך, ד"ר אלי ינאי ועוד רבים רבים נוספים.

אדלשטיין, ג' ופייג, נ' (1992). תל עמל. בתוך אפרים שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** (כרך 4, עמ' 1583-1586). ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.

אילן, צ' (1991). תל עמל. בתוך הנ"ל, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל. תל-אביב: משרד הביטחון.
ניר, ד' (1989). **בקעת בית שאן: החבל ואתגריו על גבול המדבר**. הקיבוץ המאוחד והמועצה
האזורית בקעת בית שאן.

סגל, ד' (2005). גן השלושה: לא רק מים ופיקניקים. **ירחון מים והשקיה**, 46, 460.

סגל, ד' (2005). לחם ושעשועים. **בשביל הארץ**, 18-14.

סגל, ד' (2010, 2 בדצמבר). גן השלושה (הסחנה) - לא רק מים ופיקניקים. **סופש - נופש לציבור הדתי**.

סגל, ד' (תשע"א). כך בנו את בית שאן הרומית. **צ. לדרך**, 2. נדלה מתוך
<http://www.ladereh.com/BRPortal/br/P102.jsp?arc=124746>

סגל, ד' (2013). אבן השיטו הבונים: כיצד הגיעו אבני הגיר לבניית בית שאן הרומית-
ביזנטית. **עת-מול**, 229, 33-31.

סגל, ד' (2013). אבא'לה בוא לפארק. **בשביל הארץ**, 57, עמ' 28-24.

סגל, ד' (2014). לכל מעיין יש שם. **מים והשקיה**, 533.

סגל, ד' (2015). מעיין שוקק וארמון נעלם: שרידים עלומים בעין שוקק ליד בית שאן. **עת-מול**, 239, 4-2.

סגל, ד' (2015). אזור התעשייה (הישן), תל חמוד: הכל מתחיל במחצבה. אוחר מתוך **צ. לדרך**,
<http://www.ladereh.com/BRPortal/br/P102.jsp?arc=1378572>

ערב, ר' (1978). "ראש אלה" עשוי נחושת מגן השלושה. **סקר פרהיסטורי באזור משמר העמק וניר דוד, מאוספיו של חיים שלם ז"ל**. קיבוץ ניר-דוד, בשיתוף עם המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית.

ערב, ר' (1978). **תגליות ארכיאולוגיות בעמק בית שאן**. המוזיאון לארכיאולוגיה ים-תיכונית ניר דוד, המועצה האזורית בקעת בית שאן.

צורי, נ' (1962). סקר ארכיאולוגי בעמק בית שאן. **קובץ בית שאן, הכינוס הי"ז לידיעת הארץ**, ירושלים.

צורי, נ' (1961). גן השלושה - אתר מן התקופה המיסוליטית/סקר. **מתקופת האבן**, ב', 33-31.

קלונר, ע' וטפר, י' (1987). **מערכות המסתור בשפלת יהודה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.

רייך, ר' (1996). נימפאון רומי-ביזנטי בעין שוקק, סמוך לבית שאן. **עתיקות**, 28, 9-12.

רנן, א' (1995). **מזכרונות בית שאן**. המועצה האזורית בקעת בית שאן, 139-136.

Hirschfeld, Y. (1997). *The Roman baths of Hammat Gader*, Final Report. Israel Exploration Society.

Levy S., & Edelstein, G. (1972). *Cinq Annees de Fouilles A Tel Amal* (Nir David). *Revue Biblique*, 79, 325-367.

מפגש בין נופים, הניהול והשיח השימורי

תוכניות מתאר ארציות ומחוזיות, רשויות מקומיות, ממלכתיות וממסדיות, הוראות וחוקים, כל אלה נוטים להפריד בין ניהול השטחים הפתוחים, שמורות הטבע, הפארקים, הגנים והשטחים החקלאיים, הפיתוח שלהם והפיקוח עליהם לבין המורשת התרבותית. הפרדה זו אינה קיימת בשיח השימורי, והמרחבים השונים, וכמוהם נכסי התרבות, מאמצים הגדרות ומונחים דומים. למשל, שימור מחמיר ושימור מקל, פיתוח בר קיימא, איזונים, אזורי ליבה וחיץ, כוח נשיאה ועוד.

הדמיון מקורו בהכרה שהאדם הוא שאחראי לנופיו ולנכסי מורשתו התרבותית, וההגדרות והכללים שהוא קובע משקפים את תפיסת עולמו. במילים אחרות, הם מייצגים את תרבותו, את צרכיו ואת רצונותיו. ההכרה בדמיון חשובה, משום שהיא מעודדת תכנון משותף וייעול של הפיתוח והניהול של מרחבים שבהם שמורות טבע ושטחים פתוחים, נכסי מורשת תרבות ושימושי קרקע חקלאיים, אגני ניקוז, שדות ומטעים - כולם סמוכים או משולבים אלה באלה (פליישמן ופייטלסון, 2007; שטרן, 2010; Amit-Cohen & Sofer, 2017).

נוף תרבות בנחל חרוד: דילמות ואיזונים

עובד יבין

נחל חרוד זכאי להגדרה של נוף תרבות משום המפגש המתקיים בו בין הסביבה הטבעית לבין המסורות שנקשרו בו. אחדות מהמסורות עתיקות: גדעון בן יואש בחר כאן את מיטב לוחמיו טרם צאתו להילחם במדיינים; בסביבתו של הנחל קשורה אבישג השונמית, שהמסורת קבעה את ביתה בשונם (סולם, שמו של הכפר הערבי למרגלות גבעת המורה). מסורות אחרות נקשרות בעת החדשה: התיישבות הטמפלרים בסוף המאה ה-19 והפיתוח החקלאי המודרני בעמק חרוד, ואחריהם, לפני כמאה שנה, ההתיישבות היהודית - הקואופרציה במרחביה, ובעקבותיה קיבוצים נוספים ועיר עברית, עפולה.

בשנים האחרונות הציב הפיתוח המואץ אתגרים רבים שבבסיסם הצורך בשמירה על שגרת חייהם וביטחונם של התושבים תוך קידום השגשוג הכלכלי מחד גיסא, והרצון לשמר ערכי טבע ונוף היסטוריים שאפיינו את העמק במשך אלפי שנים מאידך גיסא. איזון זה מתבטא בתכנון הניקוז והניהול של ערוץ נחל חרוד לאורך 33 קילומטרים ושימור הקרקע לצורכי חקלאות, לצד פיתוח נופי ותיירותי, אלא שהוא מציף מגוון רחב של דילמות ודורש השקעה של משאבים רבים.

מטרת סקירה זו היא להציג דילמות אחדות ואת הפתרונות שניתנו להן, לבחון את מאפייניהם ולנסות לבסס את הטענה שתהליך הפיתוח והשימור המתקיים בנחל חרוד מבטא את מהות החיבור המייצר נוף תרבות - בין האדם, תפיסתו, צרכיו ופועלו לבין הנוף הטבעי והחשיבות שבשימורו.

מילות מפתח: נוף תרבות, ערוץ נחל, ניקוז, קרקע חקלאית

פתיחה

חקלאות המודרנית והפיתוח הכפרי והעירוני המואץ באזור נחל חרוד במאה השנים האחרונות הציבו אתגרים רבים שבבסיסם הצורך בשמירה על שגרת חייהם וביטחונם של התושבים תוך אפשרות לפיתוח ולשגשוג כלכלי מחד גיסא, והרצון לשמר ערכי טבע ונוף היסטוריים שאפיינו את העמק במשך אלפי שנים מאידך גיסא. באיזון שברירי זה הושקעו בשנים האחרונות משאבים אדירים שנועדו לפתור מגוון דילמות שיצרה המציאות היום-יומית בעמק. מאמר זה ידון בכמה מאות דילמות, ובעיקר בכל מה שנוגע לשימור קרקע, לחקלאות ולסוגיות תשתית וניקוז באגן ההיקוות המורחב של נחל חרוד.

חשיבותו של הנחל וסביבותיו כמקור מים וכנוף תרבות מוזכרת באופן בולט כבר בתנ"ך ושזורה בדברי ימיה של הארץ. במעין חרוד בחר גדעון בן יואש את מיטב לוחמיו טרם צאתו להילחם במדיינים. אבישג השונמית, הסוכנת שהובאה לשרת את דוד המלך, הייתה תושבת האזור (בת

הכפר שונם - סולם של היום, למרגלות גבעת המורה). בשנת 1260 הובס כאן הצבא המונגולי בפיקודו של הולגו חאן (נכדו של ג'ינג'יס חאן) בקרב עם הצבא הממלוכי.

ראשית ההתיישבות והפיתוח החקלאי המודרני בעמק חרוד נזקפת לזכותם של הטמפלרים, אי אז בסוף המאה ה-19 ובראשיתה של המאה ה-20. לפני כמאה שנה החלה כאן התיישבות יהודית: הקואופרציה במרחביה הוקמה ב-1911; הקיבוצים עין חרוד, כפר יחזקאל וגבע הוקמו בעמק בשלהי 1921; בית אלפא וחפציבה הוקמו חודשים ספורים לאחר מכן, ואחריהם נוספו עוד יישובים שהתבססו על חקלאות, והעיר העברית עפולה, שנוסדה ב-1925. "נלבישך שלמת בטון ומלט ונפרוש לך מרבדי גנים", כתב לימים נתן אלתרמן ב"שיר בוקר", שהיה לאחד מסמלי ההתחדשות והשיבה של העם היהודי לארצו.

ואכן, באותה תקופה פיתוח החקלאות וההתיישבות היה הקטר שהוביל את המהלכים בעמק. הפיתוח החקלאי התמקד במאמצים לנקז את הביצות, לזרוע שדות מוריקים ולבנות בריכות דגים - כל אלה הסתמכו על שפע המים במעיינות ובקידוחים שנעשו בעמק למרגלות הגלבוע. הסתת המים לצרכים חקלאיים צמצמה במשך השנים את זרימתו השופעת של נחל חרוד. זאת ועוד. חלקו העליון של נחל חרוד - מאזור עפולה ומרחביה ועד מעיין חרוד - לא הצטיין בזרימה שופעת, והיווה בעונות החורף בעיקר ערוץ לשיטפונות ולסחף של אדמה חקלאית פורייה. לקראת סוף המאה ה-20 הוחלט להחזיר את החיים לנחל חרוד, והוא הוגדר כצרכן מים הזכאי לקבל שיעור מסוים ממי המעיינות באזור. בבסיס ההחלטה עמדה ההבנה כי הנחל הוא חלק מהותי בנוף התרבות של העמק, וכי לצד הפיתוח והחקלאות יש לאדם מחויבות לשמירה לדורות על ערכי הטבע והנוף. יותר מחצי מאה לאחר שהחלה תנופת הפיתוח של היישוב הציוני בעמק הוחלט לשלב באותה "שלמת בטון ומלט" ערכים נוספים: לאפשר לציבור נגישות ישירה למופע המים בנקודות רבות לאורך הנחל, להחזיר לנחל את הפיתוליות ואת הצמחייה שאפיינה אותו בעבר, לייצר חיים, להתחבר לערוץ השיטפוני הטבעי וההיסטורי מתוך הבנה שאי אפשר "לשקר למים", ולהגדיר מחדש את יחסי הגומלין שבין ערוץ הנחל לבין החקלאות באזור. הדרך להשיב לערוץ את שנקלח ממנו במשך עשרות שנים הייתה, בין היתר, באמצעות תגבור הזרימה בו במים שמקורם בקידוחים שבאזור. המאמץ לשקם ולשמר את הנחל ועל ידי כך להבליט את ייחודו כנוף תרבות חשף כמה דילמות.

פיתוח עירוני ותשתית למניעת שיטפונות

חד התפקידים המרכזיים שהרשויות הממלכתיות ייעדו לרשויות הניקוז ברחבי הארץ הוא ההגנה על תשתיות לאומיות ועל יישובים מפני אירועי הצפה ושיטפונות. ערוץ נחל חרוד, שאורכו הכולל כ-33 קילומטרים, מנקז אליו מי נגר עילי ממורדות גבעת המורה ומאזור עפולה, לאורך עמק חרוד ועמק המעיינות, עד לנקודת המפגש עם נהר הירדן. בעשרות השנים האחרונות התחוללו באגן ההיקוות של נחל חרוד כמה אירועי שיטפונות, והם גבו מחיר יקר בנפש לצד נזקים נרחבים לתשתיות ולחקלאות. בנובמבר 1994 התרחש אירוע משמעותי שבמהלכו בתוך 36 שעות בלבד נסחפו במורד הנחל כמיליון מ"ק אדמה. בשיטפון זה מצאו את מותם שניים מאנשי עמק בית שאן, בעת שמכונותם נסחפה בערוץ השיטפוני של נחל חרוד שחצה את צומת נבות סמוך לכפר יחזקאל.

לצד הסכנה לחיי אדם, המשמעות של כמויות סחף אדירות שכאלה היא הרסנית גם בהיבט החקלאי. עומקה של שכבת העידית העליונה והפורייה של הקרקע הוא כארבעים סנטימטרים בלבד, וכל גרגר אדמה באותה שכבה הוא תוצאה של תהליכים כימיים ופיזיקליים בני מאות עד אלפי שנים. כאשר גרגר אדמה כזה נסחף במורד הנחל - הוא לא ישוב לעולם לשדה שנסחף ממנו. מדובר בנזק בלתי הפיך לחקלאות. טיפול בנקודה שבה השיטפון פוגע במלוא עוצמתו אינו מהלך יעיל, ולכן יש לפעול ולמנוע אותו כבר במעלה הערוץ השיטפוני, בפריפריה, באזורים שבהם מתחילה ההיקוות. פעמים רבות הדבר מנוגד לתפיסה האנושית הטבעית כל כך ולפיה "מה שלא רואים בעין - לא קיים". כאן נוצרות הדילמות הראשונות: עבודות פיתוח נרחבות בתחום הניקוז בנקודות מיושבות בחלקו העליון של אגן ההיקוות, דוגמת עפולה, מרחביה וכפר סולם, אינן משרתות לכאורה את

אותם יישובים, אלא רק את אלה הנמצאים במורד הערוץ השיטפוני. משום כך הכרחי להימנע מגישת (NIMBY) (Not In My Back Yard), הרווחת לעתים בציבור, ולרתום גם את התושבים שאינם מושפעים באופן מיידי להבנת הצורך בפרויקטים גדולים לניקוז יעיל של נגר עילי.

אותה גישת NIMBY מתבטאת לעתים גם באתגרים נקודתיים בתחום הניקוז והתשתיות. כך לדוגמה, ביישובים שבהם הקרקע בבעלות פרטית אנחנו נתקלים לא אחת במצב שבו אדם בונה את ביתו על ערוץ שיטפוני. במצב שכזה יסודות הבית אולי איתנים והוא לא ייפגע, אך נוצרת הטיה של השיטפון לכבישים ולתשתיות אחרות באזור. כאשר מדובר ביישוב בעל אופי עירוני המים אינם מחלחלים לקרקע הסלולה והבנויה, ואז הם מכים בעוצמה בבתים שנמצאים בנקודה נמוכה יותר במורד הזרימה. בנקודות שכאלה אפשר אמנם ליישם פתרונות ניקוז במובילי מים סגורים ונסתרים, אך אלו מגבילים את חשיפת מופע המים לציבור ולתושבים.

ואפשר גם אחרת. דוגמה טובה ליכולת לחשוף את מופע המים, לשלב אותו בסביבה עירונית ולחבר אליו את האוכלוסייה המקומית היא אזור רובע יזרעאלים החדש בעפולה - שכונה חדשה שבה הוקמו ועוד מתוכננות אלפי יחידות דיור. בנקודה זו, הנמצאת במעלה אגן ההיקוות של נחל חרוד בגבול שבין עפולה ומרחביה, ערוץ הנחל הועמק ושוקם, ונעשו בו עבודות פיתוח נרחבות לרווחת התושבים - אותם תושבים שסביר להניח שלא ייפגעו מאירוע שיטפוני בשל הנקודה הגבוהה יחסית שבה הם נמצאים ביחס לאגן ההיקוות. ערוץ הנחל הפך בנקודה זו לפארק עירוני נגיש ופתוח לכול, והוא מאפשר מגע בלתי אמצעי עם נוף של נחל ירוק וחי.

"השאלת" תאי קרקע לצורך עבודות פיתוח (איגום שיזפים)

תוצאה הסופית של ערוץ נחל ירוק ונגיש לציבור מעניקה מענה לדילמה נוספת שמלווה מדי יום את עבודות הניקוז באגן ההיקוות של נחל חרוד. חשוב להבין כי בעת ביצוע עבודות התשתית מופקעים למעשה שטחים נרחבים מהתושבים או מהחקלאים בעמק, ועליהם להתמודד לעתים עם מפגעים של ממש, הגם שזמניים: תנועה ערה של כלים הנדסיים כבדים, אבק, רעש, מניעת גישה לשטחים פתוחים ולשטחי חקלאות, חוסר אפשרות לעבד את השדות ועוד. משאבים

רבים מושקעים במאמץ לצמצם ככל שניתן את הפגיעה הזמנית בשגרת היום-יום, וזאת על ידי דיאלוג מתמיד עם התושבים המבוסס על שותפות והקשבה.

באחד הפרויקטים הגדולים שנעשו בנחל חרוד - איגום שיזפים - נדרשנו לקחת תא שטח שהיו בו שדות חקלאיים של קיבוץ גבע ולפעול בו במשך כמה חודשים בהיקפים משמעותיים. הפרויקט כולו נועד לתת מענה לסכנת שיטפון בנקודה רגישה במיוחד - חיבור אגן ההיקוות של נחל שיזפים בזווית של כתשעים מעלות עם נחל חרוד, בסמוך למסילת רכבת העמק. מכיוון שהמסילה נחשבת תשתית לאומית רגישה, ומכיוון שזרם שיטפוני לא יכול "לקחת סיבוב" שכזה בצורה חדה רק בשל רצונו של האדם, הסדרת הניקוז הוגדרה כך שתיתן מענה לאירוע שיטפון שהסיכויים להתרחשותו הם אחת למאה שנים, ובמהלכו זורמים בנקודה כ-450 קוב מים וסחף בשנייה.

הפרויקט בנקודת המפגש הקריטית הזו כלל הסדרת ערוצים, בניית גשרונים, העתקת תשתיות, פינוי עודפי עפר (שהועברו לעבודות שימור קרקע במעלה הנחל), בניית קירות בטון מאסיביים שאליהם יתנפץ השיטפון ויוסט בזווית הנכונה, סכרים ואזורי איגום שימתנו את הזרימה, ולסיום ולהעשרת המראה הירוק - גם פיתוח נופי. בעבודות הושקעו כ-100 מיליון שקלים, ובמשך יותר מחצי שנה כלים כבדים עבדו בשטח החקלאי של קיבוץ גבע ואי אפשר היה לעבד אותו.

כל פרויקט שכזה מתחיל באיתור השותפים לתהליך בקרב הקהילה המקומית, ובבניית השיח עמם. לפני שהמודדים עולים לשטח, והרבה לפני שהטרקטור הראשון מניע, אנו נדרשים להבין את כלל הצרכים והאתגרים של התושבים בהיבטים הפרקטיים, הכלכליים והתרבותיים, ולהעניק פתרונות

הולמים לכל אחת מהסוגיות שעולות במהלך עבודות השימור והפיתוח. עבורנו זו תמצית החיבור של האדם לנוף התרבות שסביבו.

בשטחים החקלאיים של גבע נבנה אזור איגום נרחב בהשקעה של כ-10 מיליון שקלים, תוך ניצול מדרון טבעי בצידו האחד והגבהת סוללה מצידו השני. בעת בניית האיגום השטח החקלאי הונמך במקצת, מהלך שגורם לו להיות כעת פגיע יותר במקרה שיטפון, ובשל כך שולם מראש לקיבוץ פיצוי בגין נזקים עתידיים בשטח. עם גמר הפרויקט הושב השטח החקלאי לבעליו וחזר להיות שדה מעובד ופורה.

סיומו של כל פרויקט שכזה מלווה ב"אקט מסירה" ובו שטח העבודות מוחזר לקהילה בדרך שתחבר אותה לערוץ הנחל המתחדש, מתוך ההבנה שהחיים לצד הנחל צריכים להימשך ושהתושבים הם שותפים מלאים לשמירה על צביונו של הנחל כנכס תרבותי ונופי. עם סיומו של פרויקט איגום שיזפים ערכנו טיול לוותיקי כפר יחזקאל וגבע שגרים בשכנות לנחל, וקיימנו לאורכו פעילות חווייתית וחינוכית עם תלמידים מהאזור. בפרויקט אחר, שביצענו ליד גדעונה, תלמידים מבתי הספר במועצה האזורית השתתפו בנטיעות שצבעו את ערוץ הנחל וסביבתו בירוק, וסייעו בהקמתה של פינת ישיבה לרווחת המטיילים. במהלך כל פרויקט שכזה מושקעים משאבים רבים בעבודה חינוכית והסברתית בחינוך הפורמלי והבלתי פורמלי.

לכאורה, ניתן היה לסיים חלק מהפרויקטים בצורה מהירה יותר גם ללא גינוני טקס חינוכיים, או לבצע את הנטיעות ביעילות ובמקצועיות במקום בסיוע תלמידים. עם זאת, העיקרון המנחה הוא שהשקעה נכונה בערכי נוף ותרבות אינה נמדדת רק בלוחות זמנים של מהנדסים ומנהלי פרויקטים, אלא אמורה להיות השקעה לטווח ארוך עם שותפים רבים שחיים ויוצרים לצד הנחל. רבים הסיכויים שהילד שנטע היום עץ על גדת הנחל המתחדש יהיה בעוד עשרים או שלושים שנה מנהל ענף גידולי השדה של הקיבוץ הסמוך.

חקלאות משגשגת מול תנועה תיירותית בצירי מטיילים

אשר יוצרים ערוץ נחל ירוק מתחדש ומלא חיים בליבו של אזור חקלאי פורה נוצר אתגר נוסף שיש להתמודד עמו: האיזון הנכון בין הנגשת ערכי הנוף ומופע הנחל הטבעי לציבור הרחב לבין הצורך לשמור על הנכסים החקלאיים. בנחל חרוד הושקעו בשנים האחרונות משאבים רבים ביצירת פינות מוריקות לבילוי ולמרגוע שלצידן מתקיימים ללא הפרעה רכיבים חקלאיים רבים: שדות נרחבים ובהם מגוון גידולים, מטעים עמוסי פרי, אתרי שלייה של דגים מבריכות הגידול, נקודות תשתית רגישות דוגמת קידוחי מים ועוד. רובד רגיש נוסף הוא שטחי המחיה של חיות הבר - חזירי בר, שועלים, צבאים, מגוון עצום של ציפורים שחולפות בעונת הנדידה וציפורים שהעמק הוא ביתן ועוד. כאשר בונים את האיזון הרגיש יש לאפשר גם להן אזורים ללא תנועה צפופה מדי של בני אדם.

בשנים האחרונות הוכנה לנחל חרוד תוכנית אב ובה עוצבו, בין היתר, כל הדרכים שנסללו ושוקמו לאורך 33 הקילומטרים של הנחל -

עבור הנוסעים ברכב, הרוכבים באופניים וההולכים ברגל. לאורך הערוץ נבנו חניוני פיקניק ונקודות תצפית, דרכי נוף ועוד. לצד הסלילה והחידוש הוקדשה תשומת לב רבה גם לצירים שבהם מוטב שהתנועה תהיה דלילה יותר (או שלא תהיה תנועה כלל), מתוך רצון לשמור על ערכי טבע ונוף או ערכי חקלאות הסמוכים אליהם. באזורים הללו אנו כבר רואים פריחה מחודשת של אוכלוסיית חיות הבר המאפיינת את אזור הגלבוע ונחל חרוד.

אחת מאותן נקודות עניין שנבנו לאורך הנחל לרווחת תושבי האזור והמטיילים המגיעים לכאן מרחבי הארץ היא "חורשת גדעון" הסמוכה לגדעונה. בנקודה זו הוחלט לשחרר מים לטבע כדי לשחזר את צמחיית הנחל. הפרויקט התחיל בפילוט שארך כשנתיים במקטע נחל באורך של כ-500 מטרים: יצרנו מופע מים בתוך חורש טבעי האופייני לאזור והנגשנו אותו למטיילים. לאור הצלחת הפילוט,

בימים אלה יוצא לדרך מהלך להארכת המקטע המשוחזר לכשני קילומטרים שבהם יזרמו מים דרך קבע, וגדות הנחל המוריקות יאפשרו נגישות למטיילים רבים יותר. האזור שבו הוקם הפרויקט מרוחק באופן יחסי משטחים חקלאיים, ולכן הגישה אליו קלה יותר.

נקודת עניין נוספת המנגישה את נופ התרבות של נחל חרוד לציבור הרחב נמצאת באזור חניון "מול גלבוע". החניון נבנה על הגדה הצפונית של הערוץ מתוך התפיסה שזו תהיה המבואה המרכזית של הציבור לנחל חרוד, ולכן הוא הוקם מדרום למרכז המועצה האזורית גלבוע - אזור מיושב המאופיין בגישה קלה יחסית מכביש 71. במקטע הזה ערוץ הנחל פתוח ונגיש, וזרימת המים בו נשברת באמצעות מפלונים ובריכות קטנות שנועדו לנתב את המים ולתת תחושה של זרימה גם בקיץ. במקטע הזה ערוץ הנחל ההיסטורי היה מפותל מאוד, ועבודות התשתית שנעשו בו הגדירו מחדש משבצות חקלאיות סימטריות ונוחות יותר לעיבוד. בבסיס התכנון של המקטע הזה עמד הצורך ליצור בלב העמק עמוד שדרה מרכזי שמחבר את המטיילים לחוויית הנחל ולחוויה החקלאית, בעוד שתי מערכות החיים הללו מתקיימות ומשגשגות זו לצד זו. בשילוב האינטרסים של החקלאים והמטיילים - נראה כי זו בדיוק הנקודה שבה כולם מרוויחים.

זרימת מים טבעיים בנחל לצד חקלאות מים

חד מענפי החקלאות המובילים באזור נחל חרוד ועמק המעיינות מאז אמצע המאה הקודמת הוא גידולי הדגים. משקי הדגים שהוקמו לאורך הערוץ עד אזור המפגש עם נהר הירדן הובילו במשך עשרות שנים את התחום בישראל, הגם שבשנים האחרונות מתחזק איום הייבוא על הענף. לאורך השנים נבנו לאורך ערוץ הנחל בריכות דגים רבות וקיימו עמו ועם שפעת המים שבו יחסי גומלין, בשילוב קידוחי מים מליחים ומעיינות נוספים. בעבר אחד ממקורות המים לבריכות היה נחל חרוד, ומי הבריכות הושבו אליו במורד הערוץ לאחר שסיימו את תפקידם בכל פעם שהיה צורך לרוקן בריכה. ההחלטה לשקם את ערוץ הנחל הציבה אתגרים לא פשוטים בכל הנוגע לטיפול במים ובאיכותם, ולניהול משטר הזרימה ומחזורי השימוש. החזרת החיים לערוץ הנחל מחייבת תכנון מוקדם וגישה זהירה יותר, שכן כבר אי אפשר לרוקן את בריכות הדגים לנחל בכל פעם שמסתיים מחזור גידול, ללא התחשבות באיכות המים ובעיתוי הזרימה.

גם בנושא זה הוכנה תוכנית אב של רשות הניקוז לשילוב נכון של האינטרסים, תוך שיח מתמשך עם השותפים לחלקת האלוהים הקטנה של כולנו. במקרה הזה היו אלה אנשי ענף המדגה בעמק. נוצרה מציאות חדשה שבה כל הצדדים מרוויחים: לצד שיקום הנחל ומניעת הזרמה לא מבוקרת של מים מבריכות הדגים הושקעו משאבים רבים בערוצי הולכה חלופיים ובתעלות ייעודיות, נבנו בריכות שיקוע, ובכמה מקטעים הונחה תשתית תת-קרקעית לשאיבת מים ולהובלתם אל בריכות הדגים ומהן.

כיום, לאחר הסדרה מחודשת של משטר הזרמות המים מבריכות הדגים, אותם המים משרתים חלק ממופע הנחל הירוק במורד הערוץ ומסייעים לחיים לשגשג לאורכו. הסוד טמון בשחרור מבוקר ומושכל של מים - בהיבט הכמותי והאיכותי. עודפים גדולים של מי בריכות מוזרמים כיום לערוצי הולכה חלופיים שנבנו במיוחד לשם כך, במקום להפר את האיזון הרגיש בערוץ הנחל.

בבואנו לשמור על נופ תרבות העמק ראוי שנזכור כי מזה עשרות שנים בריכות הדגים הן חלק בלתי נפרד ממנו. כל מי שעמד אי פעם בנקודת תצפית על הגלבוע מכיר היטב את נצנוץ מי הבריכות באור השמש ואת השטחים הנרחבים שהן תופסות. מופע מים זה ממלא את העמק בחיים והוא אחד המאפיינים הבולטים בנוף המקומי. זו הסיבה שגם בתקופות מאתגרות שעוברות על ענף המדגה מושקעת מחשבה רבה בחיזוק נופ התרבות הזה באמצעות ערכי טבע. כך לדוגמה, בשנים האחרונות נבחנו פרויקטים שונים להפיכת בריכות גידול נטושות לאזורי ספארי של צמחייה וחיות בר ולמוקדי עניין עבור צפרים. מהלכים שכאלה יכולים, בתכנון אסטרטגי נכון, להפוך גם הם לשילוב מנצח של נופ תרבות בעל ערך כלכלי לרווחתם של תושבי האזור והמטיילים בו.

מילים אחדות לסיום

חל חרוד ואגן ההיקוות שלו מציבים בפנינו אתגר מרתק, עמוד שדרה שסביבו שזורים אלה באלה היסטוריה מפוארת בת אלפי שנים ועשייה, ושילוב מושכל של קהילות ומגוון תחומים ואינטרסים. במהלך ההיסטוריה כל מי שחי באזור השתמש בו ובמשאביו לתועלתו, ובראייה ארוכת טווח - התועלת האמיתית היא בחיבור הנכון שבין צרכי האדם לצרכי הטבע. אינטגרציה נכונה של הנחל, האקולוגיה שסביבו, התושבים, חקלאות גידולי השדה, חקלאות המים והתיירות היא שתבטיח כאן חיים לאורך שנים. שמירה על האיזונים הרגישים וההכרה במתנות שהטבע העניק לנו היא מלאכה יום-יומית מרתקת, ועל כל דור מוטלת האחריות להעביר את המתנה החיה והמשגשגת הזו לבא אחריו.

עובד יבין הוא מנכ"ל רשות ניקוז ונחלים ירדן דרומי. בעל תואר ראשון בכלכלה וניהול ממכללת עמק יזרעאל, ותואר שני בניהול משאבי טבע וסביבה מאוניברסיטת חיפה, עם התמחות בכלכלת סביבה.

ב-15 השנים האחרונות מכהן בתפקידי ניהול שונים בתחומי התיישבות, חקלאות, סביבה וקהילה. בשנתיים האחרונות מוביל את רשות ניקוז לפיתוח בר קיימא, לשיתוף ציבור וליצירת שפה משותפת בין הסביבה והנחל לחקלאים ולתושבים.

oved@yardend.org.il

מפגשים בין טבע תרבות וחברה והביטויים השונים

למרות הפער בשנים, ההחלטה להכריז על מרחבים ביוספריים כראויים לשימור ולזכרון אחדים מהם בהכרה בין-לאומית (1976) נבעה מאותם מניעים שהביאו בשנת 1972 לחיבורה של אמנה למורשת טבע ומורשת תרבות, ובשנת 1992 לצרף לרשימת אתרי המורשת העולמית את ההגדרה "נופי תרבות". המניעים היו גידול אוכלוסייה מואץ שיצר לחץ על משאבי הטבע והתרבות; החשש מהיעלמותם או מהתערבות יתר של האדם באמצעות פיתוח שאיננו מתייחס לערכיות הגבוהה של

הנזקים ונזקי התרבות; מחיקתן של עדויות ששרדו במשך שנים וחשפו את המפגש הייחודי בין הטבע ליצירה התרבותית. משנות השמונים של המאה ה-20 נוסף לחששות אלה גם האיום של שינויי אקלים. הדמיון במניעים הוא גם שתורם לניהול יעיל של המרחבים, הנזקים ונזקי התרבות. זהו ניהול משלב שבוחן את ערכי הנוף והנכס, מקפיד על השימור ומאזן בינו לבין צרכי הפיתוח הכלכליים והרצונות החברתיים.

המרחב הביוספרי במועצה אזורית מגידו

הגר ראובני

בשנת 2011 קיבלו שטחי המועצה האזורית מגידו ויישוביה את הכרת אונסקו להתנהלות האזור כמרחב ביוספרי. מטרת הסקירה היא להציג את תהליך קבלת ההחלטות שליווה ההכרה זו; את הגורמים שהובילו את המועצה האזורית לקבל על עצמה להתנהל כמרחב ביוספרי, את התכנון בעקבות ההכרה, את הפיתוח ואת הפיקוח.

מילות מפתח: מרחב ביוספרי, מרחב כפרי, ניהול, מועצה אזורית מגידו

מבוא: מרחב ביוספרי -

ההגדרה והחלוקה המרחבית

שנות השבעים של המאה ה-20 נוסדה בחסות אונסקו תוכנית אדם וביוספירה (MAB - Man and Biosphere). מטרת התוכנית הייתה לייצר את הבסיס המדעי לשיפור היחסים בין האדם וסביבתו, וכדי לקדמה הוחלט בשנת 1976 לזכות בהכרה בין-לאומית מרחבים ביוספריים שמיושמים בהם עקרונות MAB. במילים אחרות, למרחבים מוכרזים אלה יש ייחוד אקולוגי ובינו-גיאוגרפי, והקהילה המעורבת בשמירתם ובפיתוחם פועלת הן בהתאם לערכיהם האקולוגיים הן בהתאם לערכיה התרבותיים וצרכיה החברתיים והכלכליים. במהלך השנים התרחב הדיון במרחבים ביוספריים, בטיבם ובתכונם, ונקבע שכל מרחב יחולק לשלושה אזורים בהתאם לדרגות השימור והפיתוח, לפעילויות ולשימושים המותרים:

1. ליבה (נקרא גם גלעין): אזור המיועד להגנה לטווח ארוך. מאופיין

במערכות אקולוגיות טבעיות שהאדם מתערב בהן בצורה מינימלית.

2. חיצ: אזור שמחבר בין אזורי הליבה השונים במרחב ומגן עליו,

והוא מתוחם על ידי שני האזורים האחרים הגובלים בו - הליבה ואזור המעבר. מהותו נגזרת מן היחס שבין הערכים לשימור באזורי הליבה - האקולוגיים, הנפיים והתרבותיים - לבין אופי הפעילות שמתקיימת באזורי המעבר (מגורים, תעסוקה, תעשייה, תיירות וכו'). תפקיד אזור החיצ הוא לווסת ולמתן את השפעותיה של הפעילות באזור המעבר - רעש, תאורה, זיהום אוויר, קרינה אלקטרומגנטית ועוד - על אזור הליבה, ולחסום את גלישתן אליו. במרחבים כפריים אזורי החיצ הם לרוב שטחים פתוחים הסמוכים (צמודי דופן) ליישובים הכפריים.

3. מעבר: אזור המיועד לפעילות האדם, לפיתוח, לבנייה ולתעסוקה.

במרחב זה מתקיימים בין קהילות מקומיות לסביבתן שיתופי פעולה המתבססים על פיתוח בר קיימא.

החלוקה לאזורים והאפיון התפקודי מקלים את ניהול המרחב ומחזקים את ההכרה שמרחב ביוספרי מושתת על איזון בין הייחוד האקולוגי לבין צרכיה ורצונותיה של הקהילה המתגוררת בתחומה.

סקירה זו מטרתה לבחון את החלטת המועצה האזורית מגידו להתנהל כמרחב ביוספרי ואת השלבים שהובילו להכללתו ברשימה הבין-לאומית של מרחבים אלה.

המרחב הביוספרי מגידו

ישראל קיימים כיום שני מרחבים ביוספריים. האחד, בשטח הר הכרמל, הוכרז ב-1995 ומנוהל על ידי רשות הטבע והגנים, והשני המרחב הביוספרי מגידו, הוא יוזמה של המועצה האזורית - מגידו, שביקשה למצוא דרך מוסדרת לשמור על אופייה הכפרי, נופי התרבות המצויים בתחומה, ייחודה הטבעי ושטחיה הפתוחים.

המועצה האזורית מגידו והחלוקה למרחבים גיאוגרפיים

המועצה שוכנת באזור רמת מנשה ועמק יזרעאל. שטח השיפוט שלה משתרע על פני 170 אלף דונם, בין יקנעם עילית מצפון, עמק יזרעאל ממזרח, ואדי עארה מדרום ורכס הרי הכרמל ממערב. בשטח המועצה מתגוררים כ-12,400 איש, וביישוביה נכללים תשעה קיבוצים, שלושה מושבים ומושבה אחת. המועצה האזורית מגידו נקראת על שם העיר העתיקה מגידו, שהריסותיה נמצאות בשטח שיפוט המועצה בקרבת קיבוץ מגידו, והן חלק מאתר מגידו שהוכרז לאתר מורשת עולמית בשנת 2007, במסגרת הכרזה סדרתית של תלים תנ"כיים (חצור, באר שבע ומגידו).

בתחילת הדרך, עת החליטה המועצה האזורית לקדם את הכרזת שטחה המוניציפלי כמרחב ביוספרי, היא הגדירה את תפקידה במילים אלה: המרחב הביוספרי יהווה שיטת ניהול מוניציפלית אזורית ששמה דגש על המשך התפתחות האדם בסביבתו, תוך מחויבות גדולה לשמירה על ערכי טבע ונוף ודאגה להעברתם גם לדורות הבאים. לאור החלטה זו חילקה המועצה האזורית את מרחבה לשלושה אזורים גיאוגרפיים:

1. **אזורי ליבה** - אזורים המאופיינים בשטחי בתה עשבונית, תכסית שהולכת ונעלמת מנופי הארץ.
2. **אזורי חיץ** - שטחי חקלאות ויערות קק"ל.
3. **אזורי מעבר** - שטחי היישובים (לפי תב"ע), שטחי התעשייה, הכבישים והאזורים שהוגדרו בתוכנית האב של המועצה האזורית כמיועדים לפיתוח עתידי, כגון תחנות דלק ומתחמים לפיתוח תיירות.

אסטרטגיית המועצה האזורית מגידו והתנהלותה כמרחב ביוספרי

חינת תהליך קבלת ההחלטות במועצה האזורית מגידו וההכרה בשנת 2011 במרחב המועצה כמרחב ביוספרי מצביעות על שני שלבים: החלטה על עקרונות מרכזיים, וכתובת תוכנית אב לאור מודל בין-לאומי להתנהלות מרחבים ביוספריים.

עקרונות מרכזיים

1. שמירה על איזון בין הפיתוח לבין המערכות האקולוגיות.

2. מתן מענה לצורכי התושבים והיישובים בהווה ובעתיד, תוך שימור הערכים הגיאוגרפיים, האקולוגיים, ההיסטוריים-תרבותיים והקהילתיים.
3. התאמה למדיניות התכנון הארצית הלאומית של מדינת ישראל כפי שהיא מופיעה בתוכניות המתאר הארציות.
4. יצירת תהליך תכנון ארוך טווח המושתת על ניהול קונפליקטים ומעורבות ציבורית ארוכת טווח.
5. יצירת מרכז לאומי של ידע, חינוך, מחקר, ניטור, תיירות, חקלאות ותעסוקה, אשר ינוהל על פי עקרונות המרחב הביוספרי.

תוכנית המרחב הביוספרי כמודל למשילות אזורית

שנת 2006 החלה המועצה האזורית מגידו בתהליך לכתיבת תוכנית אב למרחב ביוספרי. הליך זה היה תוצר של כמה תהליכים מקבילים שהתחוללו באותה עת: תוכנית פארק רמת מנשה (תוכנית מתאר לשטחי קק"ל ולחלק מהמשבצות החקלאיות של יישובי המועצה, שהגדירה שימושים שונים לכל אזור); מאבקים סביבתיים רבים נגד תוכניות פיתוח (העיר עירון, שדה תעופה מגידו, כביש 6 ועוד); סקר דעת קהל שנעשה לקראת מערכת בחירות למועצה האזורית. כל אלה הביאו את ראש המועצה דאז מר חנן ארז לתובנה כי בשל ייחודה של המועצה כאזור פתוח קרוב למרכז הארץ, שתושביו מבקשים להמשיך ולשמור על אופיו הכפרי, יש צורך בגיבוש מדיניות כוללת שתייצר הגדרות לשמירת ייחודו ופיתוחו. לתובנה זו תרם רבות הרכב היישובים של המועצה (תשעה קיבוצים, שלושה מושבים ומושבה אחת), הרכב שיתופי-קהילתי שעודד את אוכלוסיית המועצה לרצות להשתתף בתהליך קבלת ההחלטות, שעיקרו עיצוב פניו של האזור בעתיד.

בתחילת 2007 החל צוות התכנון בתהליך איסוף ולימוד המצב הקיים כרקע לתכנון המרחב הביוספרי. בצוות חברו יחד אנשי מקצוע ותושבים. התהליך החל במפגשי שיתוף ציבור (לכלל התושבים, בכל יישוב ועם גורמים מקצועיים לפי תחומי עיסוק) ובמסגרתם מופו הנושאים שהתושבים הגדירו כמרכזיים לתוכנית האב. הנושאים המרכזיים היו:

- פיתוח קהילתי ודמוגרפי, קהילה רב-דורית (דור, צמיחה, צעירים).
- תעסוקה וכלכלה.
- תיירות, חקלאות וניהול השטחים הפתוחים.
- תשתיות מקומיות ולאומיות.
- צוות חינוך, תרבות ושירותים קהילתיים.

כל צוות נוהל במשותף על ידי עובד המועצה ותושב. הצוותים פעלו במשך תשעה חודשים וניסחו את החזון, המטרות והיעדים בכל תחום. בסופו של התהליך הוצגו התוצרים בדיונים ציבוריים ובהם הוגדרו הנושאים המוסכמים והנושאים הדורשים עבודה נוספת כדי להגיע להסכמות. כבר בראשית הדרך נקבע כי ההחלטות יתקבלו תמיד בהסכמות רחבות, וכי נושא שלגביו לא תהיה הסכמה ילובן עם כל הגורמים הרלוונטיים עד שזו תושג. יש לציין כי תהליך זה של קבלת החלטות עודכן לאחרונה וגובה בחוק עזר לשיתוף ציבור.

סופו של תהליך התכנון היה במפגש ציבורי רב-משתתפים שבו הוצגה תוכנית האב על כל רכיביה וזכתה לאישור הציבור. תוכנית זו הייתה הבסיס להגשת המסמכים לאונסקו להכרה באזור כמרחב ביוספרי. ואכן, בשנת 2011 אושרה הצטרפותו של האזור לרשת העולמית של המרחבים הביוספריים.

התנהלות המועצה האזורית מגידו כמרחב ביוספרי: המודל ויישומו

מועצה האזורית מגידו לא הסתפקה בהכרה הבין-לאומית שזכתה לה. מאז 2011 היא מקפידה להתנהל כמרחב ביוספרי, התנהלות שיכולה לשמש מודל למועצות אזוריות נוספות המבקשות ללכת בעקבותיה.

בראש המודל קיים פורום ציבורי שתפקידו לנהל את המרחב. העומד בראשו הוא ראש המועצה האזורית.

הגוף האחראי לקידום החלטות הפורום הציבורי והפעולות במרחב הוא גוף מתאם שנפגש אחת לשבועיים. בראש הצוות עומד מתאם ושותפים בו גורמי הניהול של המועצה, נציגי ארגונים שונים המעורבים בהתנהלות האזור ובהם משרד החקלאות, רשות הטבע והגנים, ועדת התכנון המרחבית, קק"ל, החברה להגנת הטבע, המשרד להגנת הסביבה ונציגי תושבי המועצה. הצוות המתאם תפקידו לוודא את מידת המעורבות של השותפים כולם ולחזק את השותפות ביניהם בכל הקשור להתנהלות האזור. מודל הניהול מתאר תפקיד זה ומדגיש את חלקו של הצוות המתאם להיות מוזן ולהזין את כלל השותפים, כולל הקהילות ואונסקו. התנהלותה של המועצה האזורית מגידו על פי מודל זה אפשרה לה לקדם כמה מהלכים:

1. שותפות ציבורית בקבלת החלטות בנושאים אזוריים

מועצה אזורית מגידו הובילה תהליך לחקיקת חוק עזר לשיתוף ציבור. זהו חוק עזר ראשון מסוגו הקובע כי כל החלטה שמשנה את ההסכמות שנקבעו בתוכנית האב דורשת דיון ציבורי והצבעה של הציבור. נוסף לחוק מוביל המרחב הביוספרי דיונים ציבוריים בנושאים שונים, כגון תכנון בשטחים הפתוחים, התנהלות אזורית ועוד. נוסף לכך, כחלק מהתנהלות המועצה לפי עקרונות המרחב הביוספרי, המשותפים על שותפות ומעורבות הציבור, הקימה המועצה פורומים ציבוריים במגוון נושאים, ובהם תרבות, חינוך ותכנון. פורומים אלו משמשים גופים מלווים ומובילים של תהליכים בנושאים הרלוונטיים.

2. יחסי אדם סביבה כבסיס לקבלת החלטות ולהובלת תהליכים

אסטרטגיים

בהתאם לעיקרון זה, כל תוכנית פיתוח או תכנון פרויקט בשטחי המועצה נבחנים לאור היבטים סביבתיים. נושאי הפיתוח אינם נשקלים רק בהיבטים הרגילים של עלות-תועלת כלכלית אלא לאור התועלת לאדם וההשפעה על הסביבה. שיקול זה מקורו ב:

- המחויבות לשמירה על הסביבה בבחירה במרחב ביוספרי כמודל התנהלות.

- ההבנה כי הסביבה משפיעה על האדם ועל תועלתו לא פחות מערך כלכלי.

- ההבנה כי שירותי המערכת שהאדם מקבל מהסביבה משתנים

בעקבות פיתוח, ויש לכך מחירים שלא תמיד ניתן לראות ממבט ראשון.

- המחויבות לפיתוח בר קיימא, פיתוח המתחשב במכלול ההשפעות,

מתוך ראייה של הדורות הנוכחיים והבאים.

השלכותיה של ההחלטה להתנהל על פי מודל מרחב ביוספרי

תוכנית האב למרחב ביוספרי כפי שאושרה באונסקו ומודל ההתנהלות הפכו לגורמים מובילים בעיצוב נופיה ומאפייניה של המועצה האזורית מגידו:

1. המועצה האזורית הגדירה את שטחיה לאור השימושים המותרים בהם - אזורי ליבה, חיץ ומעבר

חוק עזר שחוקקה המועצה קבע שכל שינוי בתוכנית זו דורש אישור ציבורי. דוגמה לכך הייתה הבקשה להקים חוות טורבינות רוח (אנרגיה ירוקה) בשטחי המשבצת של אחד היישובים. בקשה זו דורשת אישור הציבור מאחר שהחוזה תהווה שינוי ביעוד השטח, משטח חיץ (פיתוח מוגבל) לשטח מעבר (אזור עם תשתיות).

2. שאיפה להשגת איזון בין צורכי פיתוח לשמירה על הסביבה

בבסיס ההתנהלות כמרחב ביוספרי עומדת ההגדרה כי מרחבים ביוספריים משמשים מעין "מעבדה" לפיתוח בר קיימא. פיתוח זה מתבסס על מחויבות להתנהלות מקיימת המקדמת את ערכי השמירה על הסביבה לצד חיים בקהילות משגשגות. דוגמה לאיזון בין צורכי סביבה לפיתוח הן ההנחיות שהוציא הגוף המנהל את המרחב בשיתוף עם מחלקת הנדסה של המועצה לדופן יישוב ידידותי לסביבה. על פי הנחיות אלו לכל יישוב מיישובי המועצה יש הנחיות כיצד לשמור על הקשר בין דופן היישוב לסביבה שמחוצה לו מבחינת זיהום אור, מניעת כניסת מינים פולשים וסניטציה. פעולה נוספת שמקדמת המועצה במסגרת המחויבות לאיזון סביבתי היא הפרדת פסולת לזרמים (יבש ורטוב) ושימוש בקומפוסט לחקלאות המקומית.

3. הערך המוסף למועצה בבחירה במרחב ביוספרי כמודל התנהלות

בבסיס בחירתה של המועצה עמד גם הרצון לזכות בערך מוסף עבור המועצה ותושביה, מתוך הבנה כי תפקידן של המועצות האזוריות משתנה הן בעיני המדינה הן בעיני התושבים. בעוד בעבר הייתה המועצה הגוף המוניציפלי שמספק שירותי וטרינריה ופינוי אשפה, הרי כיום ברור כי התושבים רואים במועצה אחראית להרחבת "סל השירותים", לקידום האזור שהם חיים בו ולשיפור איכות החיים. ואכן, ניתן להצביע על כמה ערכים מוספים שנגזרו מהבחירה להתנהל על פי מודל של מרחב ביוספרי:

- הגדלת פוטנציאל השותפות וההשפעה שיש לתושב על המדיניות ועל קבלת ההחלטות הקשורות לחייו ולסביבתו הקרובה: לתושבי המועצה האזורית מגידו ניתנה האפשרות המובנית במודל המרחב הביוספרי להיות שותפים מלאים בקביעת אופי ההתנהלות של אזורם בכל תחומי החיים, הן בנושאי תכנון וסביבה הן בנושאי חינוך ותרבות.

- הבטחת האופי והצביון הכפרי של היישובים ושל סביבותיהם ושימורם, ובכלל זה העלאת ערך הנכסים של הפרט והקהילות: מודל המרחב הביוספרי מבטיח כי האזור יישמר כאזור חקלאי וכן את המשך פעילותה של המועצה למען קיומן של קהילות חזקות ומתפקדות (בכל יישוב). לבחירה זו יש משמעות מבחינת התושבים, מאחר שמחד גיסא היא מאפשרת המשך של קיום חקלאי ופיתוח מוגבל, ומאידך גיסא דורשת מהם מחויבות לפעול על פי עקרונות המרחב הביוספרי.

- פתיחת ערוצים חדשים לשיתופי פעולה בין המועצה ותושביה לבין קהילות וגופים מקצועיים, אקדמיים וכלכליים בישראל ובחו"ל: מודל המרחב הביוספרי מתייחס, כאמור, לא רק לשותפות ציבורית בקבלת החלטות ולפעולה על פי מפת האזור, אלא שם דגש רב גם על שותפות בין הגורמים השונים המעורבים בניהול האזור. שותפות זו, שלא תמיד מובנת מאליה, מתקיימת הלכה למעשה במרחב הביוספרי מגידו באמצעות צוות מתאם של המרחב הביוספרי (ראו ההסבר תחת מודל הניהול של המרחב), והיא מאפשרת קידום מיזמים ופרויקטים שונים במגוון נושאים ותחומים.
- חיזוק והבטחת העיסוק החקלאי בכל רחבי המועצה: הגדרת האזור כמרחב ביוספרי משלבת בתוכה את חיזוק מעמדה של החקלאות כדרך חיים וכתחום התפרנסות. לחקלאות משמעות בקיום המרחב בהיותה חלק מרכזי בשמירת איכויות השטחים הפתוחים. הבטחה זו תואמת לרצון התושבים לשמירה על יישובים בעלי אופי חקלאי. במסגרת המרחב הביוספרי מתבצעות פעילויות לקידום חקלאות בת קיימא וליצירת יתרון לתוצרת המקומית.
- חיזוק פוטנציאלי ומתן ערך מוסף לתעסוקות מקומיות: המרחב הביוספרי, מעצם הגדרתו כמבוסס על חוזק הקהילות המקומיות והקשר שלהן לסביבה, מחויב לסייע בקידום תעסוקה מקומית וביזמות של עסקים מקומיים.
- חיזוק פוטנציאל המועצה ויישוביה כמרכז וכאבן שואבת של משאבים אנושיים, כלכליים ותרבותיים בישראל ובחו"ל: מיתוג המועצה כמרחב ביוספרי על כל משמעויותיו מייצר אפשרות לחיזוק מעמדה של המועצה כרשות בעלת אופי התנהלות ייחודי וכאזור המקדם ערכים של שמירה על איזון בין שימור לפיתוח עבור תושביו. כחלק ממיתוג זה, היותו של המרחב חלק מרשת עולמית של מרחבים ביוספריים מייצרת אפשרות לשיתופי פעולה ברמה העולמית.
- הגדרת תחום החינוך כתחום מרכזי בהתנהלות המרחב הביוספרי: כבר בשלבי התכנון הראשונים הוחלט כי לחינוך ולמערכת החינוך יינתן מקום מרכזי בהטמעת תוכני המרחב הביוספרי ובקידום ערכי המרחב בקרב התושבים. החלטה זו הציבה את מערכת החינוך כשותפה מלאה בכל התהליכים, ובהם כתיבת תוכנית חינוכית ייחודית לבתי הספר במועצה, ובה לומדים התלמידים על המרחב ועל עקרונותיו באמצעות עשייה, חקר והתנסות בשדות הפעילות עצמם.
- יצירת זהות מחודשת לקהילת המועצה וליישוביה בעבר, בהווה ובעתיד: ככל המועצות, גם המועצה האזורית מגידו היא קהילה המורכבת מקהילות (היישובים). הגדרת האזור כמרחב ביוספרי יצרה זהות אזורית חדשה המאחדת את כל הקהילות תחת מטרייה משותפת, ולא פחות חשוב - באמצעות ערכים שחברי הקהילה הגדירו כמשמעותיים להם ולחיייהם באזור. הקהילה האזורית מקדמת יחד פעילויות המחוברות בין האנשים החיים בה לסביבה הפיזית שהם חיים בה ובונה במשותף את הזהות האזורית. הזהות המתחדשת והנבנית היא חלק מהתפיסה הביוספרית הרואה בקיום מרחב ביוספרי תהליך מתמשך ומתעדכן בהתאם לצרכים השונים, ולא החלטה סטטית. זהות זו היא גם חלק מעדכון תפקיד המועצות האזוריות בהיבט הארצי, משומרות הגבולות לשומרות השטחים הפתוחים.

סיכום

ודל ההתנהלות של המרחב הביוספרי, מעצם הגדרתו כמודל וכ"מעבדה" לקידום דרך החיים של פיתוח בר קיימא, מחייב את הבוחרים בדרך זו להיות נושאי הבשורה. המועצה האזורית מגידו, כמועצה הראשונה בישראל שבחרה בדרך זו, רואה לה לחובה נעימה לקדם וללוות אזורים אחרים המעוניינים לבחון מודל התנהלות זה כדרך חיים. מתוך גישה זו אנשי המרחב והמועצה מארחים סיורים של רשויות אחרות וגורמי תכנון, ושותפים בכנסים ארציים ובוועדות לאומיות העוסקות בתחומים אלו. זאת ועוד, מתוך אותה תחושת אחריות לאומית, ההחלטה להתנהל כמרחב ביוספרי

מחייבת את המועצה לקחת אחריות גם לסביבתה, מתוך ההבנה כי הסביבה אינה מכירה בגבולות מוניציפליים וכי השפעה סביבתית היא רחבה יותר. לכן המועצה רואה עצמה שותפה ומקדישה זמן ומשאבים למעורבות במאבקים סביבתיים ובקידום תכנון מתחשב סביבה גם מחוץ לגבולותיה.

הגר ראובני היא בעלת תואר ראשון בפסיכולוגיה מהאוניברסיטה הפתוחה וסטודנטית לתואר שני בפיתוח וייעוץ ארגוני במכללה האקדמית עמק יזרעאל. היא משמשת כמתאמת המרחב הביוספרי במועצה האזורית מגידו זה כחמש שנים. במסגרת תפקידה היא מקדמת פרויקטים סביבתיים, תכנונים וקהילתיים הנגזרים מהתנהלות האזור כמרחב ביוספרי, אחראית לקשרי המרחב הביוספרי עם הגורמים המקצועיים השותפים לניהול האזור, כולל אונסקו בארץ ובחו"ל. הגר מייצגת את המועצה האזורית מגידו בפורומים ארציים שונים, ובהם ועדת אדם וביוספירה ישראל, מועצת המארג ועוד.

biosphere@megido.org.il

נוף כפרי פתוח וההתאמה לנופי תרבות

בישראל רבים מהשטחים הפתוחים הם שטחים חקלאיים. כל עוד הושם דגש על שמירתנו של נוף טבעי התקיימה הפרדה תכנונית בין השטחים שהתייחדו בנוף טבעי ושהחלטה לשמרם התבססה על ערכיהם הטבעיים והסביבתיים, לבין מטעים ושדות. בשנות התשעים, בעקבות ההגירה ממזרח אירופה ועלייה בריבוי הטבעי גדלה אוכלוסיית ישראל, נוצרו לחצי פיתוח במגזר החקלאי וגדלה הדרישה לשינוי ייעוד ולהפשרת קרקעות חקלאיות לבנייה. האיום על הנוף הכפרי דחף לשינוי

מדיניות ולניסוח הגדרה חדשה - נוף כפרי פתוח (תוכנית מתאר ארצית, תמ"א 31, ותוכנית מתאר מחוזית למחוז המרכז, תמ"מ 21/3). הגדרה זו תאמה את המגמה האוניברסלית ולפיה יש להתייחס לנופי טבע ולשטחים פתוחים הכוללים נכסי מורשת תרבות או מייצגים אידאולוגיה ותפיסות חברתיות ותרבותיות ולהכריז עליהם כראויים לשימור. התפתחות זו תרמה להוספת הצירוף הלשוני "נוף תרבות" לתוכנית מתאר ארצית, מחוזיות ומקומיות ולקריאה גוברת לניהול משותף של השטחים הפתוחים, השטחים החקלאיים והמרקמים ההיסטוריים.

המועצה האזורית יואב: זיהוי נופים ונכסי מורשת ושמירה עליהם

פני גולדשמיד

תיקון 31 לחוק התכנון והבנייה שהתקבל בשנת 1991 הוסיף נדבך משמעותי ביחס הסטטוטורי לשימור האתרים והמבנים הן במישור התודעתי הן במישור המעשי: הסדרה נפרדת ומפורטת של נושא שימור האתרים והמבנים בהליכי התכנון והבנייה כך ששיקולי השימור יועלו כבר בשלביהם הראשונים. בשנים האחרונות, בחסות מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, נערך במועצה האזורית יואב סקר נופים ונכסי מורשת תרבותית. מטרת הסקר הייתה לחשוף את ייחודו של המרחב ועל ידי כך לשכנע את רשויות התכנון והפיתוח במועצה האזורית לשמר נופים ונכסים אלה. סקירה זו מטרתה לתאר את עושרו הנופי והתרבותי של מרחב המועצה האזורית יואב, את ממצאי הסקר ואת מסקנותיו.

מילות מפתח: סקר שימור, מועצה אזורית, שטחים פתוחים, שטחים חקלאיים, רוח המקום

מבוא: המועצות האזוריות ותפקידן בשימור נופי תרבות

מרבית השטחים הפתוחים בישראל נמצאים בתחום שיפוטן של המועצות האזוריות. שטחים אלה כוללים נופים טבעיים ובהם שמורות טבע, יערות, מקורות מים ושטחים חקלאיים. מצב זה מטיל על המועצות האזוריות אחריות כפולה: לדאוג לשמירה על המרחבים הפתוחים עבור כלל אוכלוסיית ישראל, ולפעול לשימור הייחוד המרחבי של כל מועצה לרווחת תושביה. אחריות זו באה לידי ביטוי במדריך לתכנון וניהול שטחים פתוחים, וכך נכתב בו:

נקודת המוצא לניתוח ותכנון המרחב הפתוח, הנה כי השטח הפתוח משקף את ההיסטוריה האנושית - על התהליכים התרבותיים, החברתיים והכלכליים המתרחשים בו, ובד בבד מהווה כח מניע לתהליכים אלו. השטחים הפתוחים הנם בעלי ערכים ותועלות מגוונות המספקים מגוון שירותי מערכת בתחומי סביבה, אקולוגיה, נוף וחזות, תרבות, חברה וכלכלה. ערכים אלו טמונים בשטחים פתוחים באשר הם, כאשר תמהיל הערכים משתנה בין האזורים הגיאוגרפיים השונים, ובהתאם למאפייני השטחים הפתוחים בהם".¹

המדריך מונה כמה ערכים, ובולטים בהם ארבעה:

1. ערך חזותי: אף שערך זה מותנה בהעדפה סובייקטיבית, הן הנופים הטבעיים הן הנופים החקלאיים המסורתיים נתפסים בעיני האוכלוסייה הרחבה כמרחב נעים לעין המסב

הנאה למתבונן.

2. ערך רגשי: לנוף משמעויות רגשיות הנובעות מהיותו שטח פתוח המעניק תחושת מרחב, הנדירה במחוזותינו.

3. ערך הקיום של הנוף: הידיעה כי ערכים מסוימים, טבעיים ונופיים, קיימים וזמינים, נותנת לאדם תחושת סיפוק ורווחה. תחושה זו נובעת הן מהאפשרות העומדת בפני בני האדם, ובכלל זה הדורות הבאים, להשתמש בהם, הן מעצם הידיעה וההכרה בקיומם ובנוכחותם.

4. ערך תרבותי: מחבר בין כל רכיבי הנוף והפעילות האנושית לכדי יצירה תרבותית משותפת.

בשנים האחרונות הדרישה מהמועצות האזוריות לשמור על השטחים הפתוחים מתחזקת בגלל הגידול המואץ של האוכלוסייה בישראל, הבנייה ופיתוח התשתיות. אלה מאיימים על המרחבים הללו והמועצות האזוריות נקראות להציג פתרונות תכנוניים למצב. תכנון השטחים הפתוחים והשמירה על ערכיהם האקולוגיים והתרבותיים מחייב סקר מקדים, ואכן מטרת הסקירה הנוכחית היא להציג סקר שנעשה במועצה האזורית יואב ואת השאלות שהתעוררו בעקבותיו.

עושרה הנופי-תרבותי של

המועצה האזורית יואב

מועצה האזורית יואב מורכבת משתי חטיבות מנותקות זו מזו, המזרחית והמערבית. בחטיבה המזרחית כלולים היישובים רבדים, כפר מנחם, אל עזי, קדמה, סגולה, ורדון, נחלה, גלאון, גת ובית גוברין. בחטיבה המערבית כלולים היישובים נגבה ושדה יואב. המועצה הוקמה בשנת 1952, שטח השיפוט שלה בשני הגושים המרכזיים הוא 230 אלף דונם, ואוכלוסייתה מונה כ-7,700 תושבים. בתחומה יש שני סוגי התיישבות עיקריים - קיבוצים ומושבנים. ההתיישבות הקיבוצית מונה שמונה קיבוצים: בית גוברין, בית ניר, גלאון, גת, כפר מנחם, נגבה, רבדים, ושדה יואב. המושבים הם כפר הרי"ף, נחלה, סגולה; יישוב ערבי: אל-עזי; כפר נוער: קדמה; ויישוב קהילתי: ורדון.

ערכים נופיים

וואי השטח במרחב המועצה מגוון. ממערב לקו המחבר בין כפר מנחם לגלאון משתרע אזור מישורי עם גבעות, חקלאי בעיקרו. ממזרח לקו זה נמצא אזור גבעי הבנוי גבעות קירטון, בעיקרו אזור של חורש טבעי, יערות וטרשים. קו פרשת המים לאורך רצועת ההר יצר אגני ניקוז ונחלים לשני הכיוונים: מערבה ומזרחה, ואלה יצרו נחלי אכזב ונחלי איתן המחלקים את הארץ לרצועות רוחב, חלקם נשפכים לים התיכון וחלקם לכנרת ולים המלח.

הצמחייה הטבעית במרחב המועצה היא ברובה ים-תיכונית שעל ספר המדבר, והיא מתאפיינת במעטה דליל ומסוגלת לשרוד שבעה חודשי יובש בשנה. השטחים המערביים מעובדים ברובם וכוללים פלחה ומטעים. השטחים המזרחיים משמשים בעיקר למרעה, ומצויות בהם חורשות קק"ל ושמורות טבע.

ערכי תרבות והתיישבות

נאי האקלים, הקרקע, המים והצומח, השפיעו על הצורה, הסוג וההיקף של השימושים במרחב, ואלה הטביעו חותם על התפתחות מערך ההתיישבות במהלך הדורות. צירי הדרכים המרכזיות באזור זה כיום הם כביש 40, המחבר את אזור גוש דן עם הדרום והנגב, וכביש 6 חוצה ישראל,

אשר עובר בטבורה של המועצה ומאפשר התחברות לרבדים בצפונה ולבית גוברין בדרומה. כביש אשקלון-ירושלים עובר דרך שדה יואב ובית גוברין.

בתחומי המועצה האזורית שוכנים אתרים היסטוריים שהם עדות להתיישבות בני אדם באזור החל בתקופת האב. לאתרים אלה השפעה על אופן ההתיישבות באזור, ונוכחותם היא בעלת חשיבות משמעותית ליצירת הנוף התרבותי של המקום. אתרים ארכיאולוגיים כגון הפארק הלאומי בית גוברין ובו שרידי העיר מרשה ואתר תל צפית; אתרים המייצגים מורשת ביטחון כגון מצודת יואב וסיפור כיבושה יוצא הדופן, ואתרים המייצגים את מורשת ההתיישבות הציונית כמו "חומה ומגדל"; תשתיות מים ודרכים; טכנולוגיות חקלאיות ובנייה כפרית; אדריכלות ייחודית; אתרי פנאי ונופש - כל אלה תורמים לחוויה התרבותית של המתגוררים במרחב והמבקרים בו, ומעשירים אותה.

הסקר ותפקידו בשימור רוח המקום

סקר המעמיק שהתקיים במועצה האזורית יואב חשף שלל נכסי מורשת תרבותית עתיקים, נופי תרבות חקלאיים ושטחים פתוחים בעלי ערכי טבע ונוף. זיהויים של מבנים, אתרים ארכיטקטוניים מיוחדים ואתרים ארכיאולוגיים מרשימים, ולצידם הקריאה לשמר גם את המרקם ההתיישבותי הציוני שהתפתח במאה ה-20, עוררו שאלות באשר לאופן השימור של כלל נופי התרבות המקומיים ושל רוח המקום המבטאת את ייחודו של המרחב. התשובות לשתי השאלות נשענו על ההכרה של הנהלת המועצה האזורית שסביבתה דינמית, משתנה ומתפתחת. הכרה זו מחייבת את מתכנני המועצה ואת הממונים על פיתוחה לאזן בין התחדשות ושימור: מצד אחד לדאוג לשמירה מרבית על ערכים היסטוריים, תרבותיים ונופיים, ומצד אחר לנצל את הנופים והנכסים ההיסטוריים לצורכי פיתוח כלכלי שיתרום לרווחת התושבים. התאמתם של רבים מהנופים ונכסי המורשת התרבותית לפעילות תיירותית - לפנאי, לנופש ולבילוי - תקל לקדם מדיניות איזון זו.

תושבי המועצה האזורית הם שותפיה של הנהלת המועצה ושל מערכות התכנון שלה. הם מכירים בייחודם של הנופים, המרקמים הבנויים והאתרים ההיסטוריים, ומשום כך באחדים מהיישובים הם אף ממשיכים בבנייה המסורתית שאפיינה את המקום. בבחירתם זו הם לא רק משמרים את ערכי הנוף והמקום אלא גם תורמים לכלכלתם ולזהותם המקומית.

לאופן שבו מתבצעים השימור והפיתוח במועצה האזורית יואב יש השלכות על תהליך קבלת ההחלטות במועצה האזורית באשר לדמותה ולהתפתחותה בעתיד. להלן דוגמאות אחדות:

1. במצבים שבהם הנהלת המועצה נדרשת לתכנן הרחבה של מושב היא מחפשת פתרונות לדילמות הללו: כיצד לשמר את המתווה הייחודי ההיסטורי של היישוב? האם לפצל את הנחלה או לאתר פתרונות אחרים? האם להוסיף שכונה הרחק מהגרעין הציבורי של המושב? מהן הדרכים לשילוב אוכלוסייה חדשה בוותיקה?

2. במקרים שבהם קיבוצים מבקשים לעבור ממעמד של קיבוץ שיתופי לקיבוץ מתחדש המועצה האזורית משתפת עמם פעולה. הפתרונות שהיא מציעה מתבססים על כמה עקרונות:

- בהתייחס לתמורות שעובר הקיבוץ, ההפרטה, רישום הבתים על שם החברים ועוד: מהו התכנון הראוי, כזה שמצד אחד יאפשר את הגדלת הקיבוץ, ומצד אחר לא יפגע במתאר הבסיסי שלו?
- האם ניתן להוסיף שכונה חדשה (שכונת הרחבה) ובה בעת לשמור על מרחקים סבירים מהפונקציות הציבוריות הגרעיניות שהתקיימו בקיבוץ הישן?

• מי יהיו תושבי שכונת ההרחבה? בנים חוזרים? אוכלוסייה חדשה? היש מקום לשלב? לבנות שתי שכונות משולבות? נפרדות?

3. במקרים שבהם עולה חשש לפגיעה בשטחים הפתוחים שבמרחב המועצה האזורית:

- ככלל, המועצה האזורית ממעיטה להפריד בין שטחים פתוחים לשטחים חקלאיים. לאור התמורות בחקלאות (צמצום היקפן של הקרקעות המעובדות, מעבר לעיסוקים חדשים, מעבר לעיסוקים לא חקלאיים) והלחץ על הקרקע לצורכי בנייה מתמודדת המועצה עם השאלה: כיצד לשמור על כמותם, רציפותם ואיכותם של השטחים הפתוחים?
- ובאותו עניין, מה הן הדרכים לשמירה על שטחים חקלאיים שהם בעלי ערכים סביבתיים, אך תושבי הקיבוצים והמושבים אינם מעוניינים לעבד אותם? המועצה אינה מסתפקת בהבהרה כי אי-עיבוד חקלאי הוא בבחינת הפרת חוזה בין החקלאי ומינהל מקרקעי ישראל, היא גם מדגישה את החשיבות שבשמירת שטחים אלה עבור אוכלוסיית העתיד.
- המועצה, ההנהלה ורשויות התכנון מודעות היטב לייחודו של המרחב, שמקורו בערכיות הגבוהה שיוצר הנוף החקלאי המתבסס על חקלאות אינטנסיבית. מכיוון שנוף זה שולט במרחב המועצה היא מחפשת דרכים להוזיל את מחיר המים, וכך לשמור על רווחיותה של החקלאות ולתרום לשמירת השטחים הפתוחים.

סיכום

תמורות שחלו בתפיסת השטחים הפתוחים, השילוב המתקיים בהם בין העיבוד החקלאי לבין השימור האקולוגי, בין ההכרה בחשיבותם כמרחב שנועד למטרות פנאי ונופש לבין ייעודם התרבותי - לשקף אורחות חיים, כאלה שעברו מן העולם ואלה שמציגים המשכיות בין העבר להווה ולעתיד - כל אלה מעידים על צורך במדיניות ניהול שמקיפה את ההיבטים כולם. ואכן המועצה האזורית יואב נוקטת עמדה תכנונית שכזו. היא מדגישה את ייחודם של הנופים ונכסי התרבות שבמרחבה, מחפשת פתרונות לשמירתם לאורך זמן, משתפת את קהילתה בתהליכים התכנוניים וכך מגבירה את המודעות להם ואת המעורבות בשמירתם.

אדריכלית פני גולדשמיד היא בעלת תואר ראשון ותואר שני באדריכלות ובינוי ערים מהטכניון. היא כתבה וערכה תיקי תיעוד רבים למבנים לשימור בתל-אביב, בירושלים, ברמת גן ובגבעתיים, וערכה סקר שימור למועצה האזורית יואב. פני שימשה יועצת במחלקת השימור של עיריית ירושלים. במסגרת עבודתה היא מתכננת פרויקטים ציבוריים ופרטיים רבים ומייעצת להם, והתנסתה בפתרון דילמות בממשק שבין תחום השימור לנגישות.

ftg545@gmail.com

פעולת השימור והתייחסותה לנופי תרבות

השימור כולל פעולה פיזית שלה הגדרות ומשמעויות רבות - שימור מחמיר ומקל, שיקום, שחזור, שיפוץ, ייצוב, שיבוץ חלקים אותנטיים ועוד - אך גם פעילות חברתית ובחינה תרבותית-ערכית. בשתי האחרונות נכללים תהליך קבלת החלטות וכן זיכרונות, געגועים שמלווים בדיון על סוגיות שונות: אילו ערכים חשוב לזכור ואילו אפשר לשכוח או להשכיח? מהם הנכס או הטכנולוגיה המועדפים? על מה

לוותר? ועוד. כשמדובר בנופי תרבות, שתי המגמות, הפיזית והחברתית-תרבותית, נדרשות לדיון רחב פי כמה, בגלל השתרעותם, הגורמים המעורבים, שהם רבים לעתים, והמורכבות: ההבדל בין תופעה טבעית ששימורה מחייב התערבות מזערית, והתופעה התרבותית, ששימורה והפיקוח עליה מצריכים התערבות רבה. השילוב בין הרכיבים, האיזון ביניהם וההתחשבות בייחודו של כל אחד מהם - הם הפתרון לשימור הנכון.

נוכחותו של האדם בטבע תהיה תמיד מורגשת אבל רצוי שהדבר ישבש את הטבע במינימום ההכרחי. כמה זה "מינימום" ומה באמת "הכרחי"? סביב שתי מילים אלה סובב נושא הנגיעות שלנו בקליפת כדור הארץ. בגדול - כדור הארץ מאוד לא אוהב שיפריעו לו - וכאשר אנחנו מגזימים יש לו נטייה להתנקם (מנדל ורובינזון, 2017: 167).

דרום סיני - בנייה עם הבדואים ועבורם, 1970-1980. השתלבות בנופי סיני: שימור מסורות בנייה מוקדש לזכרו של פרופ' סעדיה מנדל - אדריכל גבריאל קרטס

המטיילים בדרום סיני אינם יכולים שלא להבחין בנופים הטבעיים עוצרי הנשימה, בנאות המדבר, באוהלים ובבדואים בלבושם המסורתי. אלה גם אלה משלימים זה את זה ויוצרים את שלמות החוויה. מטרת סקירה זו היא לחשוף את תרומתו של המינהל האזרחי הישראלי בשנים שבהן היה אחראי לחבל ארץ זה, את גישתם ותפיסתם של העובדים מטעמו - ובהם האדריכל סעדיה מנדל - לשמור על ייחודו של המרחב.

מילות מפתח: מסורת בנייה, אורח חיים, דהב, ההר הגבוה

מבוא

ופי דרום סיני, גוש ההר הגבוה ומישורי מפרץ אילת מתחלקים לשתי חטיבות, ואת שתיהן ניתן לכלול ברשימת נופי תרבות המייצגים את המפגש בין הסביבה הטבעית, המסורות ותרבות האדם:

1. אזור ההר הגבוה, סנטה קתרינה וגוש ההרים המשתרע לעבר ואדי פיראן, המתייחד בתצורות נופיות עוצרות נשימה ועתיר אסוציאציות ומסורות המקודשות לשלוש הדתות המונותאיסטיות. אזור זה מייצג חטיבה נופית אשר בה מעורבות האדם היא מזערית אל מול עוצמת הטבע.

2. שיפולי ההרים ומישורי חוף מפרץ אילת - באזור זה התיישבות האדם השאירה את טביעת תרבותה על הנוף ועצבה אותו על פי מסורתו, תפיסתו החברתית, התרבותית וצורכי האקלים.

במרחב העצום, שהוא רב-גוני במורפולוגיה ובתנאי האקלים ומנותק מצירי תנועה ראשיים, מתקיימת מזה מאות בשנים אוכלוסייה אשר בשנות שליטתה של מדינת ישראל

(1967-1982), עת כונה האזור "מרחב שלמה", מנתה כ-13 אלף תושבים בדואים שהשתייכו למסגרות שבטיות מוגדרות בחבלי ארץ אלה, ובמשך עשר מתוך 15 שנות שלטון ישראל בסיני, פעלנו, סעדיה מנדל ואני, כאדריכלים בשירות המינהל לפיתוח מרחב שלמה. ובמילותיו של סעדיה:

באנו לעזור, באנו לפתור בעיות אמיתיות, באנו לתת שירות אותו חייבת מדינה לאזרחיה. לא באנו ללמד [...] לא באנו להקפיץ את הבדואים לתוך המאה העשרים, באנו לעשות את זה איתם, באנו לעשות את זה אצלם ועבורם. המרכזים הקהילתיים לבדואים בדרום סיני הוקמו בהשתתפותם הפעילה של הבדואים בכל שלבי התכנון והביצוע בעזרתו של כוח אדם מקצועי-מקומי ובחומרים מקומיים. אל אלה הצטרפו בעלי מקצוע אשר הובאו מן הצפון מתחומי טכנולוגיה כגון חשמל ואינסטלציה.

מטרת סקירה זו היא לתאר את בנייתם של המרכזים הקהילתיים לבדואים; בנייה שהתבססה על סיורים מעמיקים, התבוננות ודיאלוג עם הבדואים תוך כיבוד מסורתם ואורח חייהם; האמון שרכשו לנו וגבולות ההתערבות ברקמת חייהם התגבשו הודות לצוות ישראלי בעל מוטיבציה ורגישות רבה לתרבות המקום - ובראשו משה סלע (1924-2017), אשר הוביל את המהלך הבלתי שגרתי במציאות הפיתוח הממשלתי המתקיים ברבים ממחוזותינו.

מטבע הדברים, יהיה זה תיאור רטרופקטיבי של פיתוח זהיר וזעיר אשר נועד לרווחתם של תושבי המקום בשנים שבהן חבל ארץ מיוחד זה נתון היה לשליטתה ולאחריותה של מדינת ישראל. עם זאת, הוא מצביע על גישתו של סעדיה, ובמילותיו שלו: "אנחנו כאדריכלים חובתנו הראשונית היא להקשיב. אם אינך מקשיב, לא תשמע את קולותיהם של אלה אשר עבורם אתה עובד, קולותיהם הם בדרך כלל קולות חלשים, מהוססים - לכן עלינו לעשות מאמץ כדי לפענח את המסרים שלהם".

אדגיש שמעט מאוד ידוע לנו על גורלם של המרכזים הקהילתיים לבדואים בדרום סיני, ובעיקר אלה שבאזור ההר הגבוה. מאז החזרת השליטה בסיני לידי מצרים קיימנו ביקור קצר אחד באזור סנטה קתרין (במסגרת כנס אדריכלים מצרי-ישראלי שהתקיים בדהב בשנת 2000), ביקור אשר בצד מפגש נוסטלגי עם מסעוד - מן העובדים הצעירים שהשתלבו בעבודות הבנייה בסנטה קתרין - אפשר הצצה חפזה בלבד על המבנים שהקמנו ועל השתלבותם בפיתוח האזור.

תחילת הדרך: המרכז הקהילתי בדהב, 1970-1972

שלהי שנת 1969 עסק צוות רב-תחומי בהכנתו של סקר במרחבי סיני, בדגש על היבטים סביבתיים, אקלימיים, מקורות מים ואוכלוסייה. נתוני הסקר הצביעו על מאפייניה וצרכיה של האוכלוסייה הבדואית באזור דהב - אסלה ונואיבה מזינה - ואלה גובשו לכדי פרוגרמה להקמת מרכזים קהילתיים שבהם יסופקו לתושבי האזור שירותי בריאות, סעד וחינוך.

באותם ימים פעלנו בירושלים כשותפות מנדל-מנצל (נצר)-קרטס אדריכלים, ועל רקע היכרות מוקדמת בין אהוד נצר (1934-2010) למשה סלע התמנינו לצוות שילווה את תכנון המרכז בדהב, מטעם המינהל לפיתוח מרחב שלמה.

הביקור הראשון בדהב בשנת 1970 חשף בפנינו את התרבות החומרית ואת מסורות הבנייה של שבט המזינה. היה זה יישוב דייגים ומגדלי תמרים שהיה פרוס לאורך רצועות החוף. הוא התאפיין ברובו בסוכות עונתיות שנתנו מענה אופטימלי לתנאי האקלים באמצעות שימוש בכפות תמרים או בקנה, בצד בנייה באבן מקומית. מעבר לכך התוועדנו למסורת האגררית ולמסורות הקניין המעניקות בעלות על עצי התמר, שהם מקור פרנסה מרכזי. לעומת זאת לקרקע, למרחב המשתרע בין ריכוזי התמרים, אין בעלים.

אלמנט סביבתי-נופי משמעותי יצרה ההגנה על ריכוזי התמרים באמצעות גדרות אבן וגזעי עצים, שנועדו גם לסמן טריטוריה וגם להרחיק את הצאן. אלמנטים אלה היוו "חומר גלם" ואתגר תכנוני בהקמת המרכז הקהילתי, שכלל כיתות בית ספר, מרפאה עם אזורי המתנה ומחסן ("סדאקה") לחלוקת מזון. התוצאה - מקבץ מבנים שתצורתו מבוססת על גיאומטריה פשוטה, בנפחים המאפשרים שימוש בגזעי תמרים, מלווים בחומות אבן בין ריכוזי עצי התמר, לשמירה על עקרון הבעלות עליהם.

התכנון נעשה על בסיס מדידות ברמת דיוק כזו שאפשרה לנו, כאדריכלים, לסמן באמצעות יתדות את פילות השטחים "הפנויים" שבין ריכוזי העצים. תוך כדי ארגון קבוצות הבנאים (מינהל מרחב שלמה דאג לרכז קבוצות בנאים משבט הג'בליה שבקרבת סנטה קתרינה) הוכנו תוכניות עבודה פשוטות, מלוות בהנחיות לביסוס ולחיזוק קירות (מהנדס מיכה הורוביץ).

נוף רצועות החוף על רקע מתלולי הרי הגרניט לא הופר. ההתבססות על מסורת הבנייה המקומית, השימוש בעמודים, בקורות מגזעי עצי התמר ובעמודי טלפון ישנים, אזורי הצל הנרחבים, ההימנעות משינוי תוואי השטח - כל אלה יצרו שפה תכנונית שהתחברה למרקם הקיים והשתלבה בו. כשהבנייה התקדמה צצו סוגיות אשר חייבו פתרונות להיבטים טכניים שונים. נעשו כמה ניסיונות לשיפור הבידוד והאיטום של הגגות השטוחים, ואף הובאו חומרי איטום מהצפון ושודרגו פתרונות הבנייה באבן המקומית.

התוצאה הייתה נגיעה זהירה במרקם הבנוי של דהב תוך שימור מסורות בנייה, יצירת מבנים "ידידותיים" ומוכרים באופיים לאוכלוסייה, דאגה למקור פרנסה לצוותי הבנאים, למובילי האבן, לטייחים ולנגרים (הנגרות הוזמנה בעזה ב-1970) וניצול מרבי של חומר גלם מקומי. כל אלו נעשו בידיעה ברורה שקיימים אמנם פתרונות בנייה מהירים, מתועשים, במחירים ובלוח זמנים ידועים מראש, אולם באופיים הם מערערים את האזון העדין בין הבנוי לנוף, ויש בהם משום התרסה כנגד השפה השגורה במרחב.

בסמוך לסיום העבודות בדהב ובמרחק כשבועיים קילומטרים צפונה משם, בקטע רצועת החוף של נואיבה מזינה - הוקמו מבנים עבור הפעילות התיירותית שהתפתחה בחוף סיני: מלתחות, סככה ובית קפה. בנייה זו התבססה על גישה שונה במעט מן העקרונות שעמדו ביסוד הבנייה בדהב: צורות גיאומטריות בסיסיות השזורות בריכוזי עצי התמר. השימוש המסחרי/תיירותי במבנים (בשונה משירותי קהילה בדהב) יצרו רצון לבדל את המבנים החדשים מן הבנייה המסורתית שנועדה לבני שבט המזינה.

בדיעבד, אולי בשל אי-השתלבותם (אף כי לא ערערו על עקרון קניין העצים, חומרי הגלם וקנה המידה), הניחו המבנים את היסוד לפיתוח האינטנסיבי של התיירות בנואיבה.

ההר הגבוה וואדי פיראן

שנת 1972, בעוד הבנייה בדהב ובנואיבה נמשכת, הוחל בתכנון ובבנייה באזור סנטה קתרינה. המפגש הראשון עם האתר היה דרמטי: בגובה 1600 מטר מעל פני הים, עם פסגות המתרוממות לגובה של יותר מ-2000 מטרים, בוסתנים משולבים בצלע ההר, מבנים בודדים בבעלות המנזר פזורים במרחב. כל אלו אלה היו ביטוי לנוכחות מעטה מאוד של מעשה אדם אל מול עוצמת הנוף.

במפגש זה התוודענו לכפר הבדואי א-לאג'ה, שהשתלב בטופוגרפיה והתאפיין בתבנית אדריכלית ייחודית. זו התבססה על בתי אב שהתפתחו ברצף מן המבנה המקורי, ונצמדו למדרונות שהעניקו להם חשיפה אופטימלית לשמש החורף. בערוצי הוואדיות ובצמוד למתלולי ההרים היו מבני דת קטנים מוקפים בבוסתני עצי פרי - שלוחות של מנזר סנטה קתרינה, השייך לכנסייה האורתודוקסית. הם היו נוכחים באזור ובלטו בניגוד שלהם אל מול הבנייה של שבט הג'בליה, ניגוד שניכר בסגנון בנייה "ים-תיכוני" - טיח לבן וגגות רעפים - והיה ביטוי לתרבות שהגיעה לאזור והשתרשה בו.

צוות המינהל לפיתוח מרחב שלמה, שהעניק לאוכלוסייה המקומית שירותי בריאות, פיתח עבודה את מקורות המים וסייע לה ביצירת מקורות פרנסה, יצר מפעל בנייה מאורגן ובהיקף רחב יותר מאלה שלאורך חוף המפרץ.

בהיעדר מסמכי מדיניות תכנון ופיתוח לאזור, גובשו עקרונות התכנון, אופי הבינוי, היקפי הבנייה ומיקומה בדיאלוג עם נציגים בעלי השפעה מקרב האוכלוסייה הבדואית. המפגשים התקיימו בבית הקפה הזעיר, שלימים הורחב וקלט את ראשוני המבקרים באזור, או "במקעד" (חצר התכנסות) אשר נבנה כחלק "מבית האוסף" - מוזיאון אתנוגרפי קטן שנועד להציג את אורח החיים הבדואי (אוצרת אורנה גורן).

מלכתחילה שאפנו ליצר בנייה בעלת נוכחות מוצנעת, צמודת דופן ככל שניתן למרקם הבנוי הקיים, באמצעות שימוש בקנה המידה, בחומר ובטכנולוגיה המקומיים. העיקרון המנחה היה שינוי מזערי בתווי השטח:

בבנייה שביצענו - גובי קרטס וכותב שורות אלה בדרום סיני, יחד עם משה סלע (מוישה וחצי) ועם הבדואים של הג'בליה - לא עמדו לרשותנו כלים כבדים. היה זה מצב של "אין ברירה". נראה לנו טבעי ומוכן מאליו שנשב על גבי הטופוגרפיה הקיימת. תוצאת הלוואי הייתה חזותית, של השתלבות נופית, הפרעה מינימלית לקיים (מנדל, 2017: 45).

נוכחותנו במקום, יומיים-שלושה בחודש, לצד הצגת התכנון ואישורו בפני גורמי המינהל, יצרו את מנגנון הפיתוח והבינוי. שותפים ליישום העקרונות היו הגורמים אשר נכחו באזור, ובהם החברה להגנת הטבע, צוות בית ספר שדה צוקי דוד וקציני המטה (קמ"טים) לנושאי ארכיאולוגיה וחקלאות. הבנת מאפייני הבנייה, המענה לתנאי האקלים - הגנה בפני הקור בסנטה קתרינה ומפני החום באזור ואדי פיראן - הובילו לגיבוש שפה אדריכלית המאמצת את הקיים ומשדרגת אותו טכנולוגית.

במרוצת הזמן נוצר קשר הדוק עם בעלי המקצוע מקרב הבדואים, והם חשו אמון כלפי הצוות הישראלי (סעדיה נרשם כתלמיד מן המניין ולמד ערבית באולפן עקיבא). התחושה שבעלי המקצוע הישראליים - נגר, שרברב, גמלאי סולל בונה, צוות האדריכלים ועובדי המינהל לפיתוח מרחב שלמה - הם קהילה המשולבת בקבוצת הבנאים הבדואים, יצרה אווירה מיוחדת של לכידות ושאיפה להגשמת מטרות משותפות.

המבנים באזור סנטה קתרינה, ובהמשך בוואדי פיראן, יצרו נגיעות זעירות בנוף; עם הזמן הם נטמעו בסביבתם עד כי בשיחה עם חברים אשר חזרו מביקור באזור ההר הגבוה - משודע להם שטביעות אצבעותינו מצויות במה שהם ראו - הרעיפו עלינו שבחים: "לא ידענו שהמבנים תוכננו על ידי אדריכלים".

נסוגת ישראל משטחי סיני ב-1982 הותירה את הפרויקט כאפיזודה קצרת ימים; הנוף לא השתנה, נוכחות הבנייה הייתה מזערית, והיא ידעה אז ואולי יודעת גם כיום "להתיימן" (להבדיל מ"להתבלות") ולהשתלב בקיים. לקראת סיום עבודות הבנייה והפיתוח באזור נוכחנו לראות שהטכנולוגיה המשודרגת במעט אשר שולבה במבנים שתוכננו מצאה את ביטויה גם בבנייה העצמית של הבדואים. הנוסחה פעלה היטב. הקשר עם האוכלוסייה נותק לפני שנים רבות, אבל הנוף, המסורות וטביעות האצבע הישראלית נותרו במקום.

אחרית דבר

הבנייה בסיני. **העיקרון:** לשכוח את אשר למדנו בטכניון לספוג את הקיים במקום מבחינת £ חומרים כוח אדם. **התוצאה:** בנייה * המתאימה יותר לנוף * זולה יותר * מתאימה לתושבים - מונעת מחסום פסיכולוגי * עוזרת לקיים מסגרות חברתיות * היא הדבר הנכון, אשר המבקר יצפה לראות **פיתוח יהודי:** עצלות שכלית | נוחות ביצוע | פצעים בנוף

סעדיה מנדל, 13.10.76 (יריב מנדל – ארכיון סעדיה מנדל)

גבריאל קרטס הוא בוגר הטכניון בפקולטה לאדריכלות ובינוי ערים. בעל משרד תכנון המתמחה בעבודות שימור ופיתוח אתרים היסטוריים. אדריכל משלחת תל חצור בראשות פרופ' יגאל ידין, ובהמשך - שותף לאהוד נצר ולסעדיה מנדל בתכנון השימור והפיתוח של ימין משה ומשכנות שאננים. משנת 1972 היה חבר בשותפות מנדל-קרטס אדריכלים בע"מ והיה מעורב בהקמת מרכזים קהילתיים לבדואים בדרום סיני. עבודות שימור נוספות כוללות את זכרון יעקב ההיסטורית, מבואת המבקרים ואכסניית הנוער במצדה (בשיתוף אדר' שמואל גרואג). יו"ר איקומוס ישראל בשנים 1986-1992, יועץ שימור לוועדה המחוזית תל-אביב, וכיום יו"ר ועדת התכנון של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

kertesz.arch@gmail.com

חדשות המועצה

פרויקט מוזיאוני המייסדים

זה שנה שהמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל שותפה בקידומו של פרויקט ממלכתי חשוב להקמת בתי מייסדים בערי הפיתוח. הפרויקט הוא פרי יוזמה של שרת התרבות והספורט מירי רגב, ואליה חברה קרן קימת לישראל. בוועדת ההיגוי שהוקמה לצורך כך שותפים משרד ירושלים ומורשת, קרן היסוד והמועצה לשימור אתרים, אשר עליה הטיל המשרד לרכז ולהוביל את הפרויקט.

מטרת הפרויקט היא להציג את תרומתם החלוצית של יישובי שנות החמישים והשישים (עירות הפיתוח) להתפתחותה של מדינת ישראל. הצגת מורשת הערים מראשיתן עד היום, על אתגריהן, קשייהן והישגיהן, תעמיק את תחושת השייכות של התושבים לעירם ותיצור "גאוות יחידה" מקומית.

חנוכת בית השער של מתחם בית בוסל בצפת

בתאריך 23 באוקטובר 2017 התקיים טקס חנוכת בית השער למתחם בית בוסל בצפת. בטקס השתתפו ראובן פינסקי, ראש אגף בכיר מורשת, משרד ירושלים ומורשת, פרופ' חיים ברייטברט, נשיא המכללה האקדמית צפת, שמואל הר נוי, מנכ"ל המכללה האקדמית צפת ושלמה קופל, המשנה למנכ"ל מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

בית השער, שסגנונו ניאוגוטי, הוקם בשנת 1908 בידי "האגודה הלונדונית" כבית השער למתחם המרכז הרפואי (שבניינו נבנו עוד קודם לכן). הוא שוקם על ידי המועצה לשימור אתרים בסיוע ובמימון של המכללה האקדמית צפת, ציוני דרך – אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת ומשרד התרבות והספורט (מתכננים: אדר' גלי גלעדי ואינג' שפר-רון; ביצוע: חברת ארכו).

בשנים הקרובות ישומרו המבנים ההיסטוריים האחרים במתחם.

70 שנה למבצע מייקלברג 1947-2017

מבצע כנף: העפלה בדרך האוויר לארץ ישראל

בערבו של יום 23 באוגוסט 2017 התכנסו מאות אורחים במחנה המעפילים עתלית, לרגלי מטוס קומנדו C-46 (דגם זהה למטוס שבאמצעותו הובאו המעפילים לארץ ישראל). בין האורחים היו המעפילים - שהגיעו בדרך האוויר בשלוש טיסות: שתיים מעיראק ואחת מאיטליה - ובני משפחותיהם, שלמה הלל, מפקד הטיסה הראשונה מעיראק (אוגוסט 1947) וכיום נשיא המועצה לשימור אתרים; יוסי שרעבי, מנכ"ל משרד התרבות והספורט; עמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים, ראובן פינסקי, ראש אגף בכיר מורשת, משרד ירושלים ומורשת; עו"ד צבי האוזר, מזכיר הממשלה לשעבר; כרמל סלע, ראש המועצה האזורית חוף כרמל; רוברט אורסט, מבעלי החברה "אורסט אייר קרגו" מאלסקה שממנה נרכש המטוס.

הערב הוקדש בהוקרה לחברי המחתרת הציונית בעיראק שנטלו חלק בריכוז העולים ובהעברתם לשדה התעופה בבגדד: מאבטחים, נהגים, פעילי ועדת העלייה ואנשי הקשר למעפילים ולמארגנים אנשי עלייה ב'.

שלמה הלל ונציגי המעפילים והמעפילות משלוש הטיסות סיפרו על חוויות הטיסה, כל אחד מנקודת מבטו. את נקודת המבט המקומית משדה הנחיתה ביבנאל הביא בהתרגשות רבה תושב יבנאל שצפה בנחיתה בהיותו בן 14. נציג מוזיאון חיל האוויר בחצרים הדגיש כי מבצע ההעפלה האווירי הראשון בתולדות היישוב טמן בחובו את זרעי חיל האוויר הישראלי, העתיד לקרום עור וגידים.

הערב לווה בשירת להקת חיל האוויר.

חנוכת מוצב הפעמון בירושלים

במסגרת אירועי 50 שנה לשחרור ירושלים התקיים ב-25 במאי 2017 אירוע לסיום עבודות השיקום והשימור של מוצב הפעמון, שהיה מוצב פלוגתי מבוצר של הצבא הירדני ממלחמת העצמאות ועד למלחמת ששת הימים. מוצב הפעמון נכבש בקרב פנים אל פנים על ידי לוחמי "הסיירת הירושלמית", ובסיוע טנקים של "פלוגת הטנקים הירושלמית". בקרב זה נפלו שישה לוחמים. כיבוש מוצב הפעמון השלים את כיבוש מתחם ארמון הנציב ומוצב "הנקניק", ובכך הסיר את האיום הירדני על דרומה של ירושלים היהודית.

האירוע התקיים במעמד נשיא המדינה מר ראובן ריבלין ובהשתתפותם של מ"מ וסגן ראש העיר ירושלים מאיר תורג'מן, ראש אגף בכיר מורשת, משרד ירושלים ומורשת ראובן פינסקי, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון, מפקד החטיבה הירושלמית אל"מ כפיר כהן, מפקד גדוד חי"ר 161 במלחמת ששת הימים אל"מ אשר דר, מפקד הסיירת הירושלמית במלחמת ששת הימים אל"מ יוסי לנגוצקי וקהל רב.

כינוס שדולת שימור אתרי מורשת בכנסת

בתאריך 17 ביולי 2017 התכנסה בכנסת שדולת שימור אתרי מורשת בכנסת, בראשותה של חברת הכנסת ד"ר עליזה לביא ובהשתתפות חברי כנסת, מנכ"ל משרד התרבות והספורט עו"ד יוסי שרעבי, ראש אגף בכיר מורשת, משרד ירושלים ומורשת ראובן פינסקי, נשיא המועצה לשימור אתרים שלמה הלל, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון, עובדי המועצה לשימור אתרים, פעיליה ונאמניה.

חברי השדולה העלו לדיון את חשיבותו של מאגר המידע למעפילים על שם האלוף מרדכי (מוקה) לימון, במחנה המעפילים עתלית. המאגר מקבץ מידע על מעפילים שהגיעו לארץ ישראל בים, באוויר וביבשה, פעילי עלייה, מעפילים אשר הגיעו למחנות בקפריסין ובאפריקה או שהו במחנות העקורים באירופה. בשל חשיבותו הרבה ופעילותו רבת ההיקף פנו חברי השדולה לשר האוצר, חבר הכנסת משה כחלון, בבקשה לדאוג לתקצובו.

רחוב היהודים, פקיעין

לפני שש שנים יצא לדרך פרויקט רחוב היהודים, הכולל את בית הכנסת, בית בן-צבי ובית זינאתי, ואת בית הספר ומקווה הטהרה. בסיוע נדיב של ציוני דרך - אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת נחנכו לאחרונה בית הכנסת ומרכז המבקרים בבתי בן-צבי וזינאתי. מרכז המבקרים ובית הכנסת מופעלים על ידי עמותת בית זינאתי. עבודות השימור בוצעו על ידי צוות שימור של המועצה לשימור אתרים בניהולם של ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי במועצה, ועדי ליבנה, ראש הצוות.

במהלך העבודות על בית הכנסת נחשפה רצפת האבן המקורית של המבנה, וטופלו הגג והקירות - חוץ ופנים. מרכז המבקרים עבר טיפול פיזי קפדני ולמקום הוכנסה תצוגה חדשה.

במהלך עבודות השיקום נחשף ממצא מהתקופה הביזנטית - תגלית מרגשת המהווה הוכחה נוספת לנוכחות יהודית בפקיעין לכל אורך ההיסטוריה.

טרמינל הנוסעים בנמל יפו

המאבק להצלת טרמינל הנוסעים בנמל יפו, המוכר בשם "בית המכס הצפוני" נמשך. אף שהאתר הוגדר לשימור במסגרת תוכנית מתאר מקומית 2378א ותמ"א 13, הן כפרט הן כחלק ממכלול מבני הנמל ההיסטורי, ובהמשך ללחצים פוליטיים, הוחלט במועצה הארצית להסיר את ההוראה לשימור האתר בתמ"א 13 במטרה להכשיר את הדרך להריסת המבנה. המועצה לשימור אתרים עתרה

לבג"צ כדי למנוע מהלך בלתי הפיך זה. עיקרי טיעונינו נוגעים להדגשת חשיבותו ההיסטורית, האדריכלית והאורבנית של אתר זה ולצורך בשימורו מחד גיסא, ולתהליך קבלת ההחלטות הבלתי תקין, שיצא נגד כל חוות הדעת המקצועיות של אנשי מקצוע בתחום התכנון והשימור, מאידך גיסא. קישור לסרט על טרמינל הנוסעים:

<https://www.youtube.com/watch?v=mb1Fnco0uls>

כפר חסידים

בית הקירור בכפר חסידים נחנך בטקס מרגש ב-6 בספטמבר 2017. המבנה, שתכנן האדריכל אריה שרון, עמד שנים בשיממונו, לאחר שהפסיקו להשתמש בו כבית קירור ליבול החקלאי של הכפר. הוא שוקם במאמץ משותף של אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת, המועצה לשימור אתרים, משרד החקלאות והמועצה האזורית זבולון.

כיום נמצאים במבנה הארכיון ומרכז המבקרים של הכפר, שמספר את סיפורו של היישוב החקלאי שהוקם בידי גרעין חרדי ומאכלס כיום אנשים מכל גוני החברה - עדות חיה לדו-קיום ולסובלנות.

שימור מזח חולתה ביסוד המעלה

במהלך תכנון פארק בילוי ונופש במושבה יסוד המעלה, פרי יוזמתו של ראש המועצה אילן אור, נרתמה המועצה לשימור אתרים, במימון ציוני דרך - אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת, לשמר רכיב ייחודי בפארק העתידי: מזח הדייגים ההיסטורי של קיבוץ חולתה הסמוך. המזח, ששרידיו התמעטו ונפגעו עם השנים, הוא עדות מוחשית לייחודית לאגם החולה ולסיפורו של קיבוץ הדייגים חולתה עד לייבוש האגם.

השימור הפיזי, הכולל הצלה של המזח, ייצובו ושימור ושחזור נדבכי אבן, הסתיים לאחרונה ובוצע על ידי צוותי השימור של המועצה לשימור אתרים בראשותו של ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי. בהמשך, לאחר שיתוכן השלב הבא של הפארק, ישולב המזח בפעילותו.

חדר האוכל של גבעת השלשה

חדר האוכל ההיסטורי של הקיבוץ תוכנן על ידי אדר' אריה שרון ונבנה בין השנים 1936-1939, על ידי חברי הקיבוץ. הוא נכנס לרשימת השימור של פתח תקוה כבר בשנת 2003, אך בשנת 2007 נהרס חלק ממנו על ידי עמותה שרצתה להקים במקום בית ספר. בשנים שעברו מאז היה המקום נטוש וקורבן לוונדליזם מתמשך. בשנה האחרונה, בהובלת עיריית פתח תקוה, נעשו במקום עבודות הצלה שהחזירו למבנה מעט מכבודו האבוד. הטיח החיצוני והפנימי שומרו והפתחים נסגרו. בהמשך ישוחזר החלק שנהרס כדי להחזיר למבנה את הנפח המקורי. המקום מיועד למרכז תרבות והופעות. בתוך המבנה ייוחד אזור לסיפורם של המקום והקיבוץ.

עבודות שימור בבקתות האבן בעין זיוון

בימים אלה מתבצעות עבודות הצלה ושימור בשתי בקתות אבן המצויות בתחומי קיבוץ עין זיוון. העבודות מבוצעות על ידי צוות שימור של המועצה לשימור אתרים בניהולו של ארנון חפץ, מנהל תחום שימור פיזי במועצה לשימור אתרים (תיעוד ותכנון: אדר' אמיר פרוינדליך. תכנון הנדסי: משרד שפר-רונן).

צמד הבקתות הוא עדות לבנייה מקומית מסורתית, דלה לכאורה, של בניית אבן וגגות פח. בתיק התיעוד הבקתות מתוארות כמבני התיישבות חורף של האוכלוסייה הבדואית שהייתה באזור זה.

בהמשך שימשו הבקתות את הצבא הסורי, ולאחר מלחמת ששת הימים התגוררו בהן מתיישבי עין זיוון בעת בניית הקיבוץ.

בקתות עין זיוון עתידות להפוך למרכז אמנות אזורי.

תחנת הרכבת ההיסטורית בעפולה

מיזם החייאתה של התחנה ההיסטורית של עפולה כ"כ"ר העיר" נמצא בשלבי סיום וחזונו של ראש העיר יצחק מירון להחיות את תחנת הרכבת הישנה ולהופכה כמרכז עירוני שוקק מתממש בימים אלו. התחנה עתידה לתפקד כמרכז תרבות, בילוי ונופש, ולספר את סיפורן של תחנת עפולה ושל העיר שצמחה ממנה. אכן, קשה למצוא בישראל דוגמאות מובהקות יותר לתחנת רכבת שהיוותה גרעין מרכז עיר (על פי תכנון קאופמן).

המיזם, בניהול תומר חדד - מנהל החברה הכלכלית - ובשיתוף ובסיוע המועצה לשימור אתרים, כולל את שימור שלושת המבנים המונומנטליים בתחנה: טרמינל הנוסעים, המחסן הראשי ומגדל המים.

תכנון המיזם נעשה על ידי אדר' איל זיו.

תחנת הרכבת פתח תקוה

בעקבות פנייה של פעילי שימור בפתח תקוה התברר כי מתחם תחנת הרכבת ההיסטורית של פתח תקוה, שנחנכה ב-1929 ושימשה בעיקר להובלת פרי ההדר דרך תחנת ראש העין אל המסילה המזרחית ומשם ליפו, עובר שינויים מפליגים. אלו כוללים כריתת עצים, סלילת דרכים ובניית מתחם בתי ספר, ללא התייחסות למתחם ההיסטורי.

התוכנית החלה במקום מחייבת את הוועדה המקומית, בעת מתן היתרים, להתייעץ עם המועצה לשימור אתרים. הדבר לא נעשה, ונכרתו עצים במתחם בטרם אושרה תוכנית המחייבת את הכריתה.

בפעולה משולבת של המועצה לשימור אתרים מול העירייה ושל נאמני השימור של פתח תקוה, שהגיעו לשטח לעצור בגופם את הכריתה והפגינו מול הכניסה לעירייה, נעצר המהלך, אך בינתיים אבדו שישה מעצי האיקליפטוס.

העירייה מקדמת כעת שינוי שיתייחס למתחם ההיסטורי ולשימורו. התכנון והביצוע של בתי הספר כבר בעיצומו, ובבניין מנהל התחנה עדיין מתגוררת אלמנתו. התכנון חייב אפוא להתמודד עם אילוצים רבים. חבל שלא נעשתה מראש עבודת חשיבה, שהייתה מייצרת מתחם טוב בהרבה מזה שניתן יהיה לתכנן עכשיו.

בית טוביהו בבאר שבע

דוד טוביהו היה ראש העיר הראשון של העיר באר שבע אחרי מלחמת העצמאות, ובזכותו גדלה באר שבע והתפתחה. ביתו, השוכן בפאתי העיר העתיקה, היה פתוח לאזרחים, ורבות משיבות מועצת עיר התקיימו בו.

לאחר פטירתו, נמכר הבית ליזם פרטי. ב-1998 נחתמה תב"ע שקבעה את הריסת המבנה כתנאי להיתר בנייה. מ-2009 מבקש היזם להרוס את המבנה, תחילה בלא שהציג תוכנית, ובהמשך על פי תוכנית למבנה חדש בהתאם לתב"ע. מאבק ציבורי שהחל בשנת 2010 עצר את הריסת המבנה, אך כעת אמורה הוועדה המקומית לאשר את בקשת היזם.

דרך מעלה עקרבים

דרך מעלה עקרבים הוכרה על ידי ממשלת ישראל כאתר מורשת הדורש שימור. לדרך היה ערך רב בימי קדם, בתקופת מלחמת העצמאות ולאחר קום המדינה. התואי נפרץ על ידי הבריטים ב-1927, ולאחר קום המדינה שוקם על ידי חיל ההנדסה. דרך מעלה עקרבים שימשה כדרך הראשית לאילת עד 1955, אז נרצחו 12 נוסעי אוטובוס אגד שנסע בה בדרכו בחזרה מאילת, לרגל חגיגות שחרור העיר.

הנסיעה בדרך הייתה אסורה תקופה ארוכה עקב בעיות בטיחות רבות ונזקים שנגרמו לה במהלך השנים האחרונות. רשות ניקוז ערבה יזמה לאחרונה בסיוע שותפים נוספים (רשות הטבע והגנים, מ"א תמר,

מ"א ערבה תיכונה, רשות ניקוז ים המלח והמועצה לשימור אתרים) מאמץ לגיוס כספים לשימורה ולשיקומה של דרך מעלה עקרבים. התכנון המוצע יכלול כביש דו-נתיבי וישמר את הרכיבים הפיזיים של מורשת הדרך.

ערכות היצירה "מלאכת השימור"

אנו שמחים לבשר על השקת מוצר חדש, "מלאכת השימור" - ערכות יצירה המוקדשות לאלמנטים מתחום השימור. מטרת הערכות היא לחשוף את הקהל הצעיר לעולם השימור באמצעות פעילות חווייתית, יצירתית וכמובן לימודית. הערכות ימכרו באתרי המורשת ובמועצה לשימור אתרים, במאוז של חמש יחידות או כיחידה בודדת.

את הערכות תכננו אנשי תחום חינוך ואתרי מורשת והפיקה חברת "שנבוב", והן מלוות באיורים מקסימים של המאייירת ג'ני מיליכוב.

ומה בערכה? "תכנון", "סגנונות בנייה", "ציורי קיר", "בלטות" ו"מנצ'לך". "מלאכת השימור" ומשחק הרביעיות "קופסת שימורים" הוצגו

ב"שבוע האזור" של תל-אביב, שהתקיים בחודש נובמבר במרכז קהילתי דב הוז בעיר.

הפגיעה של משרד הביטחון בחוות השומר

חוות השומר היא מתחם היסטורי בעל חשיבות לאומית מבחינת ערכיו ההיסטוריים והאדריכליים. תחילתה של החווה בשנת 1900 כחווה להכשרה חקלאית לעולי העלייה הראשונה. אחת ההתפתחויות החשובות שנקשרו בחווה הייתה כינון ארגון "השומר". בקרבות תש"ח הייתה החווה מטרה אסטרטגית עליונה. במתחם נשמרו החומה, השערים ההיסטוריים והמבנים.

כיום החווה משולבת בתוך בסיס טירונים צבאי של חיל החינוך. המתחם אינו פתוח לציבור, ואולם לאורך שנים יש קשרים שוטפים בין הצבא למועצה לשימור אתרים. לאחרונה היה שיתוף פעולה בין הגופים לתכנון השימור והשיקום של מרכז המבקרים שבמתחם ההיסטורי.

בתאריך 15 ביולי 2017 נודע לנו מנאמני השימור שבאילנה הצמודה על עבודות בנייה מאסיביות בתחום הבסיס. בבדיקתנו התברר כי משרד הביטחון בנה רחבת מסדרים ומערכת מושבים גדולה בבטון. אמנם המתחם ההיסטורי עצמו לא נפגע פיזית, אבל נעשתה פגיעה קשה באזור החיץ של המתחם. במיוחד נפגע המבט על הנוף המרשים של חזיתו הראשית - חומת האבן ושני השערים ההיסטוריים - שבו התמקדו התמונות ההיסטוריות של האתר. כיום, במרכז המבט הזה מתנשא פרופיל של בימת מושבים אימתנית חדשה מבטון. בתוך כך נכרת אחד מעצי האורן ההיסטוריים, שהיה כבן מאה.

תב"ע 3689/ג מגדירה את המתחם ההיסטורי כאתר לאומי. בתקנון התוכנית מוגדר כי "לא תותר כל בנייה מחוץ לקווי הבניין וחלקי המבנים הקיימים אשר נבנו עד קום המדינה".

משרד הביטחון הגיב במכתב תמוה הקובע כי אין פגיעה באתר. ואולם המועצה לשימור אתרים ותושבים מקומיים ימשיכו במאבק הציבורי והמשפטי בפגיעה הקשה.

פגיעה במבני הרחוב העליון בראש פינה

מבנים אחדים ברחוב העליון בראש פינה נפגעו קשה כתוצאה מעבודות בנייה נרחבות שנועדו להפוך כארבע חלקות ברחוב זה למבני מגורים. הפגיעה נגרמה עקב פער זמנים בלתי סביר בין הליכי התכנון, שנסתיימו לפני כ-10 שנים, לבין הביצוע בשטח, שהתחיל ללא תיאום עם המועצה לשימור אתרים.

בהמשך לדוח חמור של המועצה לשימור אתרים, שהוזעקה לשטח, עצר מהנדס הוועדה המקומית לתכנון ובנייה "אצבע הגליל" את עבודות היזם, אולם נגרם נזק כבד לקירות המבנה בצד המזרחי, לכיוון הבולבאר.

הוועדה המקומית הנחתה את היזם להגיש תיק תיעוד למועצה לשימור אתרים. המטרה כיום היא למזער את הנזקים שכבר נגרמו, ולהפוך את המיזם לשימור מקצועי ככל האפשר.

שימור בית שנידרמן בגבעתיים

בית שנידרמן הוא ביתם של הוגה ומייסד שכונת בורוכוב דוד שנידרמן. הבית הוא אחד השרידים הבודדים מבתי השכונה הראשונים.

עם מותו של דוד שנידרמן הועבר המבנה לרשות עיריית גבעתיים, ובמקום פועל המכון האמנותי לפיסול מייסודם של זוג האמנים הדוויג גרוסמן ורודי להמן.

ביוזמה משותפת של משפחת שנידרמן, המועצה לשימור אתרים ועיריית גבעתיים קודמה תוכנית שימור למבנה העומדת לצאת לפועל בעת הקרובה. בטקס מרגש במעמד שניים מילדיו של דוד שנידרמן ובני המשפחה לדורותיהם צוינה פתיחת הכניסה המקורית למבנה והוסר לוט מעל שלט המספר סיפור המקום.

100 שנה למותה של שרה אהרנסון, זכרון יעקב

סתיו 2017, 100 שנה למותה של שרה אהרנסון - אירוע שסימן תום תקופה ותחילתה של תקופה חדשה ליישוב היהודי בארץ ישראל. מחתרת ניל", ששרה אהרנסון הייתה מהבולטות בחבריה, העבירה חומרים מודיעיניים לבריטים במטרה לסיים את השלטון העות'מאני בארץ.

ב-19 באוקטובר 2017 התקיים לזכרה של שרה אהרנסון טקס מכובד ומרגש בבית הקברות, כבכל שנה. נציגי כל תנועות הנוער השתתפו באזכרה והניחו זרים על קברה. בטקס שהתקיים מאוחר יותר בבית אהרנסון נכחו גם ראש הממשלה בנימין נתניהו ושר השיכון יואב גלנט.

לאחרונה התקבלה החלטת ממשלה לאיגום משאבים מכמה משרדי ממשלה לקידום הטיפול בבית אהרנסון ובתצוגה שבו.

סקר מועצה אזורית גוש עציון

הסתיים סקר מועצה אזורית גוש עציון. הסקר נערך על ידי אדריכל השימור משה שפירא וכלל אתרי שימור ב-14 יישובי המועצה. הסקר נערך במימון משותף של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומועצה אזורית גוש עציון.

יום עיון: ראשית דרכו של ארגון ה"הגנה"

ה"הגנה" הייתה הארגון הצבאי המרכזי של היישוב היהודי והתנועה הציונית בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי, ולמעשה שימשה כתשתית להקמתו של צבא ההגנה לישראל עם קום המדינה. מפעילי הארגון נזכיר את אליהו גולומב, שהיה ממייסדי הארגון ומפקדו שנים רבות.

לקראת חגיגות המאה לארגון החליטו חבריו ואגודת חוקרי צבא חברה בישראל, וד"ר עמיר בר-אור בראשם, להוביל בחצר כנרת, שם נוסדה ה"הגנה", סדרה של ימי עיון. ב-9 ביוני 2017, התכנסו באסם של חצר כנרת אנשי ארגון חברי ה"הגנה", אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל ומתעניינים מהאזור ומהסביבה לציין את ראשית דרכו של הארגון.

יום העיון נערך בשיתוף המועצה לשימור אתרים והעומד בראשה עמרי שלמון, והתמקד בכמה היבטים. ד"ר עמיר בר-אור סיפר על הדרך לוועידה הראשונה של "אחדות העבודה" בכנרת ועל הקמת הארגון ה"הגנה". ד"ר מרדכי נאור דיבר על חמש השנים הראשונות לפועלו של הארגון, ולסיום שמענו את הרצאתו של מוקי צור על הקמת "גדוד העבודה וההגנה". הוחלט להמשיך במסורת ולקיים בכל שנה עד 2020 מפגש המתמקד בנושא אחר שקשור לארגון.

כנס אקדמי "אמץ אתר"

מורשת, קהילה ואקדמיה במיזמי "אמץ אתר"

בראשית הקיץ האחרון התקיים במכללה האקדמית אשקלון כנס אקדמי בנושא "אמץ אתר". את הכנס יזמה מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, והוא נערך בשיתוף עם רשות הטבע והגנים, רשות העתיקות והקרן לחקר מישור החוף. בכנס לקחו חלק כ-160 משתתפים, ובהם אנשי חינוך, מנהלי אתרי מורשת ופעילי שימור.

פרויקט "אמץ אתר" הוא יוזמה חינוכית מתמשכת המחברת בין קהלים שונים - תלמידים, פעילי חינוך בלתי פורמלי ואף אנשים בקהילה -

לבין אתר מורשת הנמצא בסביבתם הקרובה. מטרת הכנס הייתה להציג את הנושא ולחקור אותו, מתוך כוונה להרחיבו ולהעצימו. הכנס כלל הרצאות אקדמיות, דיונים, הדגמות וסיור בעקבות היוזמות המתקיימות בעיר אשקלון.

דו-קיום בין עמים לאורך מסילת רכבת העמק

ב-10 באוקטובר 2017 התקיים במרכז מבקרים תחנת רכבת העמק כפר יהושע יום עיון בנושא "דו-קיום בין עמים לאורך מסילת רכבת העמק". ליום העיון הגיעו רבים מתושבי עמק יזרעאל, בדואים ויהודים. בין היתר נכחו באירוע חוסיין אלהייב, יו"ר פורום המועצות הבדואיות בצפון וראש המועצה המקומית טובא זנגריה; יאסר טבאש, לשעבר ראש המועצה המקומית כעביה טבאש; אלוף חוסיין כעביה, בן כעביה וכיום חבר קיבוץ מן המניין ביפעת, הבדואי הראשון בתולדות המדינה שהתקבל לחברות בקיבוץ; אייל בצר, ראש המועצה האזורית עמק יזרעאל; אורית הראל, מנכ"לית עמותת התיירות בעמק יזרעאל; עמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים; אורי בן ציוני, מנהל מחוז צפון במועצה לשימור אתרים.

יאסר טבאש סקר את ההיסטוריה של תרומת הבדואים להקמת המדינה. הוא סיפר על הקשר של העדה עם יגאל אלון, שבאמצעותו גויסו לוחמים בדואים לעזרת היישוב, ועל הקשרים הנמשכים עד היום בין תושבי עמק יזרעאל לתושבים הבדואים; אורי בן ציוני סקר את תולדות רכבת העמק ואת תרומתה לתושבי עמק יזרעאל; אמיר מזאריב, מנהל מחוז מיעוטים במועצה לשימור אתרים, סקר את התיירות בעמק והציג דרכים למינופה.

ועדה ציבורית חיפה

השנה חודשה במחוז חיפה של המועצה לשימור אתרים פעילותה של הוועדה הציבורית חיפה.

הפעילות המחודשת נפתחה בשיחת היכרות עם תא"ל במיל' רון כתרי, היו"ר החדש של הוועדה הציבורית. במהלך הפגישה התעדכנו חברי הוועדה בנעשה לאחרונה במחוז. בין היתר הוצגו שני פרויקטים של צריפים ירוקים: האחד בקריית מוצקין, המשמש את הרכבת, והאחר בבית בירם, המשמש מרכז מבקרים. תודה לנילי בראון ולטל פרידמן ראודניץ על הצגת הפרויקטים. הפגישה התקיימה בית הספר הריאלי העברי בחיפה - בית בירם.

אנו רוצים להודות לבית הספר שאירח אותנו ובפרט לד"ר יוסי בן דב, מנכ"ל בית הספר הריאלי בחיפה, למנדי רבינוביץ', מנהל קמפוס בית בירם, ולשושי עידן, רכזת פדגוגיה, שנתנו לנו הרגשה של בית.

תערוכת השימור הבין-לאומית השלישית וכנס השימור - תיאטרון הבימה, תל-אביב

בספטמבר 2017 התקיימה בתיאטרון הבימה תערוכת השימור הבין-לאומית השלישית. במסגרתה נערך כנס השימור, ביוזמה משותפת של המחלקה ליחסים בין-לאומיים של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל וחברת אייקון, ובשיתוף רשות העתיקות ואיקומוס ישראל. הכנס לווה בוועדת היגוי מקצועית ברשותו של שמואל בן טובים, והתמקד השנה בניהול סיכונים באתרי מורשת תרבות. עם המרצים בכנס נמנו חוקרים ומומחים בתחום מארצות הברית, מפורטוגל ומאיטליה. בהרצאות הוצגו דרכים לאיתור כשלים במבנים היסטוריים ומתודולוגיות לטיפול בחומרים שונים, כלים לניהול מרכזי ערים היסטוריות בסיכון והיערכות להגנה על נכסי מורשת מפני רעידות אדמה.

הכנס והתערוכה זכו לתהודה רחבה ולקחו בהם חלק יותר מ-1500 איש. האירוע זימן פלטפורמה חשובה לשיח בקרב אנשי המקצוע בתחום.

קישור לאתר התערוכה: <http://shimurmiv.co.il>

“When the Prime Minister Makes a Request – You Don’t Refuse”

Not many know that in his youth, **Yehuda Dekel** (1929-2008) – who served, among other positions, as director-general of the Jewish Agency’s Settlement Division and chairman of the board of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel – was a rising star in agricultural research, and predicted to have a glorious future ahead.

That future was cut short because of his commitment to Zionism and ... to a special request/demand from Israel’s first prime minister, David Ben-Gurion.

Dekel, a graduate of Mikve Israel, fighter in the Palmach and lieutenant colonel in the IDF, was a brilliant student in the Department of Agriculture at Hebrew University. In the spring of 1957, at the age of 28, he received a master’s degree in agriculture (M.Sc.Agr.), with highest honors (summa cum laude).

This award of excellence was based on groundbreaking research that Dekel conducted over many months, days and nights in the cotton fields of the State of Israel. He was looking for a way to use spraying for controlled shedding of leaves, to enable mechanized cotton picking instead of the labor-intensive manual method that was customary at the time. His efforts were successful. He tried various methods in 90 plots, spraying different substances until he achieved an optimal result. As he recalled: “One day I came to the experiment plot and was greeted with the vision I had so hoped for: in one subplot, I was greatly gratified to see a group of cotton plants that had lost almost all their leaves.”

From that point on, the road was clear to complete his thesis, and – no less important – the era of mechanized cotton picking began.

Yehuda was delighted. His teachers at the Faculty of Agriculture recommended that he pursue doctoral studies in the United States. He registered at the University of North Carolina as a research associate with a generous scholarship. Yehuda, his wife Nehama and their son Avishay, who was 7, planned to spend several years abroad. The rented apartment was returned to its owners, a friend in the US rented an apartment for them there, the suitcases were packed and tickets were bought to sail to New York (this was before the time of international air travel).

A few days before the ship was set to sail, Raanan Weitz, director of the Jewish Agency’s Settlement Division, contact him urgently and demanded he cancel all his plans and stay in Israel: “You have to immediately join the planning and development team of a new region in the south – Lakhish. I need you there tomorrow morning. I need someone I can trust there.”

Yehuda informed Raanan Weitz that this was impossible and he was determined to sail within a short time to the United States. Weitz didn’t give up: “What I am offering you is the most prestigious and challenging job in the Settlement Division. It’s a job that totally and completely embodies Zionism . . . and as for studies – you’ll have time for that later.”

Yehuda Dekel stuck to his refusal; in response, heavier means of pressure were exerted. Among other things, Weitz invited Yehuda’s wife, Nehama, to his home and placed pressure on her. When that didn’t help, the Minister of Finance, Levi Eshkol, who was concurrently

serving as head of the Jewish Agency Settlement Division, called Yehuda, adding his full weight to the effort. In vain: Yehuda was staunch in his resolve to go the US for doctoral studies.

And then, the largest steamroller was brought in: Prime Minister and Minister of Defense **David Ben-Gurion**. He did not act directly, but adopted a sophisticated military technique of the “indirect approach.” Ben-Gurion turned to **Eliahu Dobkin**, his colleague from the days of the “state-in-the-making,” a member of the Jewish Agency management, the pre-state “immigration minister,” and one of the 37 signatories of the Declaration of Independence. He asked him to put pressure on Yehuda, as his father-in-law, father of Nehama, his wife ...

This time the pressure worked. The young Dekel family stayed in Israel and Yehuda quickly became one of the founders and builders of the Lakhish region. The family moved to Ashkelon and the rest, as they say, is history.

Years later, when Yehuda was asked why he “caved in,” he replied briefly: **“When the prime minister makes a request, you don’t refuse.”**

Editor's Note

For years, those involved in the protection of natural landscapes and cultural heritage, both tangible and intangible, and in the effort to conserve them, have separated the two issues. The distinction was based on the claim that each group possesses different characteristics, which affect the way they are handled. Conservation of natural landscapes is distinguished by minimal interference of humans; the protection and conservation of cultural projects requires greater intervention. In the case of tangible cultural heritages, the activity may take countless forms: stabilization, reconstruction, rehabilitation, disassembly and assembly, strict and partial conservation, to name just some of them.

The change in this approach occurred when the social discourse shifted, and with it, the values most emphasized: concern for the long-term sustainability of landscapes and cultural assets, social justice, responsibility of the present generation for those to come, spirit of place, belongingness to a place, and focus on differences among spaces, communities, and states. This emphasis contributed to the adoption of new definitions of cultural heritage and natural heritage. The new terms are characterized by an expansion and generalization; they have replaced the focus on a single landscape or cultural item and values that represent a unique natural phenomenon, important historical event, or exceptional architectural style. As part of this development, there has been increasing interest in cultural landscapes. The 1992 decision to include phenomena that represent the encounter between nature and cultural creations in the definitions of landscapes and assets included in the World Heritage List.

The linguistic compound of "cultural landscapes" was not new, but until the 1990s, the discussion of this field focused on the relationship between people and nature and the footmark of people in nature. Since the 1990s, it had also included recognition of the balance between nature and cultural creations; it is impossible to understand one without understanding the other, and together they represent a multipurpose space. As such, its management requires the combination of three processes: (a) discovery of the values of a space – natural, ecological, social, and cultural; (b) selection of representations found there that express these values; and (c) supervision of the development of the space and finding ways to protect it, its values, and the selected representations.

Sites the Magazine – Issue 7 presents the development of the term "cultural landscapes" and the diverse views that represent it. The collection articles and reviews includes our parting from Prof. Arch. Saadia Mandl, who was a longstanding partner in shaping the activity and the image of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel.

As always, the magazine opens with an article intended to clarify and lay the theoretical foundation for this issue, by **Irit Amit-Cohen**. "Cultural Landscapes: The Encounter of Humankind with the Landscape" presents the changes that have taken place over time in the term "cultural landscapes," its definitions, and the attitude to it in institutions and social communities. It is followed by the translation of an article published in 1999, "Trends in European Cultural Landscape Development: Prospects for a Sustainable Future." The article was written by two Dutch researchers, Willem Vos and Herman Meekes, who summarized the changes that had taken place over time in the attitude of European society to its cultural landscapes and in the recognition of their main characteristic, namely, their multiple roles.

In her article, "The Role of Art, Tradition, and Beliefs in Defining Cultural Landscapes," **Yael Alef** analyzes the relationship of the Galilee landscape to the gospels and the pilgrim traditions as a basis for its evaluation, examination of its significance, and, as a result, its conservation. The fact that this cultural landscape represents universal values and the efforts to secure its inclusion in the list of World Heritage Sites led to the decision to include its English translation in the magazine. **Anat Berlowitz and Ronen Sarudi** coauthored the article "Agricultural Cultural Landscapes in the Land of Israel: The Case of Farming Terraces." They focus on agricultural cultural landscapes and the remnants associated with them, reviewing the distribution of the phenomenon, its characteristics, its importance, and the call for its conservation. **Tseira Maruani** reviews the "National Park in Ramat Gan: Vision and Implementation," concentrating on its status as a first, an example for parks established after it, and its value and status for the Ramat Gan community.

Two articles in this issue focus on heritage and security. **Yair Varon** discusses the universal and local values of cultural landscapes and of built assets associated with defense, wartime events, and the need for defense. **Eran Tearosh** concentrates on remnants of the First World War in the Land of Israel space, reviewing the events associated with them and their value in contemporary society.

Lavi Shay examines the role of photography in the documentation of cultural landscapes. By means of a series of photos of the Bab a-Zahira neighborhood in Jerusalem from 1850 to 1948, he shows the development of the neighborhood and the forces that shaped it. **Avi Sasson** deals with the category of continuing cultural landscapes, in examination of the historic value of the natural minerals and the limestone industry. Cultural landscapes expressed along spatial axes are discussed in two articles: **Zeevik Greenberg** analyzes the Path of the Wounded from Tel Hai Courtyard to Kfar Giladi, examining the stations along its way, characterizing them, and discussing the messages they convey. **Michal Halevi-Bar** characterizes the road between Jaffa and Jerusalem, a historic road whose route coincides with its present course. The road and the remnants along it represent a cultural

landscape, many remains of which are no longer active, but serve as a means of reconstructing landscapes of the past.

Three articles in this issue focus on national gardens and parks and analyze the encounter they create between the natural landscape and built cultural heritage assets. In her article, *Rosh Tzipor Forest: On Nature in the Planning of the Yarkon Park*," **Shirily Gilad** examines and analyzes the degree of intervention of the authorities and planners in designing its landscapes. **Dror Segal** presents Gan Hashlosa in Bet Shean Valley, concentrating on the segment of it that once served as an "asclepeion," or water theater. He argues that the use of the park and its water today represents a continuing organic cultural landscape. **Oved Yavin** also returns to deal with the water landscapes in Bet Shean Valley, but concentrates on the management of Nahal Harod. In his article, *"Cultural Landscapes at Nahal Harod: Dilemmas and Balances,"* he emphasizes the need for management that strives for balance between the values of the landscape and its development and adaptation to the needs of the population.

In addition to articles presenting research and discussion, the magazine also includes several reviews of cultural landscapes in the Israeli space: **Hagar Reuveni** presents the biosphere region in the Megiddo Regional Council; **Fanny Goldsmith** writes about the cultural landscapes in the Yoav Regional Council; and **Gavriel Kertesz** discusses the construction in southern Sinai in the years 1970-1980. His review is dedicated to the memory of Saadia Mandl; it presents his planning perspective and argument for integration of construction with the desert landscapes.

As in previous issues of the magazine, the articles in Issue 7 are accompanied by a leading paragraph that ties them together and shows how they revolve around the central theme—different aspects of cultural landscapes. This common thread serves two additional purposes: one, to expand our audience, researchers, and people interested in conservation, and the other, to present our readers with the discipline, its current discourse, and the related definitions, trends, and approaches.

Prof. Irit Amit-Cohen

Our Landscapes and the Landscapes We Created:
Will the Two Walk Together? Unless ...

Dear Readers,

Issue 7 of Sites the Magazine focuses on the dialogue between the environmental landscape of nature and the cultural heritage created by humans.

Sites the Magazine is characterized by its review of the different avenues of conservation, in search of new chapters, topics that have not been discussed, and the creation of a rich array of the different aspects of heritage, presented to us with increasing intensity.

As Issue 7 addresses the relationship of nature and the environment, which are products of Creation, with the impact and creations of humans, the authors and the editor of the magazine make a courageous, significant move: an attempt to "carve out" a central theme in this dialogue, which is significant to our lifestyles. For this discussion has numerous implications and it must be carried out – situation analyses, forecasts – with the necessary sensitivity to ensure discourse based on mutual respect. After all, we are dealing with a product of God and a product of humans. Will culture be shaped with the warranted harmony and humility? Or will it be done with violence and arrogance, the ambition to build highways that injure wound the acts of Creation from such a long time ago?

I look back on an experience of culture, landscape, and people. The time – the mid-1990s; the place – Tel Naama (Nueima), an archeological tell (created by humans) northwest of Kibbutz Kfar Blum, near Hagomeh Junction. And this is the background: in the 1940s, the Schwartz family, originally pioneers who came from Vienna, settled here; they built the first fishing farm in the Land of Israel. The Schwartz brothers settled at Tel Naama, on top of thousand-year-old layers – EB1, EB 2, and the Late Bronze Age.

As entrepreneurs and pioneers through and through, they built the farm, Schwartz Farm, with the most careful attention of one of the country's finest architects, Arie Sharon, who left us a built heritage in many places in Israel. Eventually, in the 1960s, the Schwartz Farm was abandoned and the fishponds they built there (a cultural landscape in its own right) were moved to farms in the area.

The proposal of a few members in the Upper Galilee to restore, revive it and make the place cultural art center was met with the refusal of the Antiquities Authority. In an effort to promote the project nevertheless, a meeting was set on the tell on a winter day in 1996 In the evening hours, we sat there together: Amir Drori, director of the Israel Antiquities Authority, Prof. Tzaferis Vassilios, director of excavations and surveys at the Antiquities Authority and Dr. Zvi Gal, archeologist of the Northern Region in the Antiquities Authority. Members of the Council for Conservation of Heritage Sites, Yossi Feldman and myself; the entrepreneurs; and a member of Kfar Blum, an artist who had begun conservation work on one of Arie Sharon's residential buildings. The atmosphere was comfortable and cordial and the views around us, the flocks of storks gliding above and the adjacent cultural landscapes, also contributed to the good feelings.

The discussion revolved around the question of whether and how to renew human activity on the tell, which was subject to strict laws as an archeological site. Inspired by Amir Drori and his staff, the group agreed that the handling of the historic buildings of the Schwartz Farm would be examined, studied, researched, and approved with due caution.

At the end of the conversation, Prof. Tzaferis Vassilios, a Greek and a non-Jew, asked to say a few words. Vassilios, who had come to Israel and fallen in love with the country, was one of the excavators and researchers of the Banias and very involved in Israeli life, to the point that he was appointed to senior positions in the Antiquities Authority.

I quote him as I remember his words: "I don't have much to say, and I'm pleased with the agreement to examine and so forth. However, personally, I must say: What a very strange species you are! The Jewish people has a rich history, mainly in the Land of Israel underneath the surface. The state invests millions in excavations, research, publications, enforcement and conservation of its archeology, and look – anything associated

with the Zionist project, above the ground, is less important, less significant to you ... you really are a strange nation ..."

In my view, these words embody the significance of this dialogue, the essential dialogue; for without the necessary harmony, there are no landscapes and no cultural design. In the in-depth discussion it conducts, Sites the Magazine 7 proves the need for such dialogue. If it takes place on the basis of mutual respect and professional values, the landscapes and the cultural landscapes have a purpose and significance.

This issue is being published about six months after the passing of professor and architect, Saadia Mandl, who was chairman of the board of the Council for many years. As chairman of the editorial board of Sites the Magazine, he contributed his skills to the shaping the character and content of this undertaking. Architect Gavriel Kertesz dedicated an article to his memory, based on their joint work in Sinai. We shall miss the presence of Prof. Saadia Mandl in our future work.

I would like to express my sincere gratitude to the authors and researchers who did the writing and the research; to the magazine editor, Prof. Irit Cohen-Amit, for her extensive efforts on publishing this and the previous editions of Site the Magazine, which reflect the development of this important project; graphic designer Orna Yazkirovich; language editor Nirit Itington; and for the print production, Niv Amir and the dedicated staff at P.M.I.

Sites – The Magazine is published under the auspices of the Yehuda Dekel Library. Yehuda Dekel was a man of landscapes, of the Land of Israel, and one of those people who created the cultural landscapes – in his service in the Palmach, in founding Kibbutz Yiron and in the many positions he held in government organizations and as director-general of the Settlement Division of the Jewish Agency. We are deeply grateful to the Dekel family for its contribution and to Boaz Dekel, who spares no effort in helping produce this magazine.

Faithfully yours,

Omri Shalmon

CEO

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Summaries

Cultural Landscapes: The Encounter of Humankind with the Landscape

Prof. Irit Amit-Cohen, head of ICOMOS Israel; head of Graduate Program in Conservation Planning and Development of Cultural Landscape and Cultural Heritage, Dept. of Geography and Environment, Bar Ilan University

amitcoi@biu.ac.il

In theThe population growth, pressure on the land, accelerated development, growing concern about diminishing landscape resources – soil, water, and minerals – along with fear of damage to cultural assets have heightened recognition of the similarity between the natural landscape and cultural heritage assets, their interdependence, and their role in shaping both the human and the landscape environments. The understanding that the two are part of the same environment and dependent on one another has led, in all periods of time, to thoughts about the essence of the encounter between them and the possibility of placing them together under a single definition, “cultural landscape.” The purpose of this article is to review the development of the term, cultural landscape, to discuss the essence of the encounter between the natural environment and cultural heritage assets, and to support the claim that consideration of the linguistic combination and analysis of the encounter between the natural and cultural landscapes will clarify the value of the cultural landscapes and promote their conservation.

Keywords: natural landscape, environment, cultural heritage, protection, conservation, integrated management

Trends in European Cultural Landscape Development: Prospects for a Sustainable Future

Willem Vos and Herman Meekes, Researchers in Wageningen, Netherland

(Hebrew version, Irit Amit Cohen, amitcoi@biu.ac.il)

Abstract of the Hebrew version

Throughout history humankind has always left its mark on the landscape. People have recognized the importance of natural resources for their agricultural activity, construction, industry, and energy, as well as their ecological and cultural value. The relationship between humans and the landscape has been characterized by a balance of utilization of the landscape, contribution to environmental quality, and the development of culture and society. These relationships of dependence and acknowledgement of the importance of each side led to the development of the

In recent years, in light of economic "cultural landscape", linguistic combination changes, inventions, and technological development, the relationship between the landscape and humankind has changed. Balanced utilization has been replaced by excessive exploitation of land resources, creating pressure on the landscapes, altering them, and threatening the loss of their physical, economic, cultural, and research is to present the changes that have social value. The purpose of this occurred over the years in the relationship between society and its landscapes, as well as ways for promoting balanced management of cultural landscapes. The article and the "cultural landscape" focuses on European countries, their perception of changes that have occurred in this respect over time. In light of the findings and analysis, the authors present several conclusions: in order to promote long-term sustainability of the cultural landscapes, European countries must recognize the change that has taken place in their role, from a single economic role to multiple roles. Above all, in light of this change, farmers must acknowledge that the role of food, but also to fulfill environmental, space is not only to ensure the supply of 'social, cultural, and experiential needs. Alongside the change in the farmers awareness, countries must promote legislation that meets these needs and they must work together. This cooperation should be practical as well as academic: multidisciplinary social and environmental research that seeks effective solutions to .conserving the necessary balance

Keywords: history of the landscape, landscape planning, management, rural-agricultural landscape

[The Christianization of a Landscape: Associative Cultural Landscapes in the Northern Sea of Galilee](#)

Architectural Conservator ,**Yael Alef**

Israel Antiquities Authority and Department of Environment and Geography, Bar Ilan University

yaelalef@gmail.com

The landscapes of the northern Sea of Galilee are associated with the gospels and the pilgrimages to holy sites since the infancy of Christianity and to this day. The landscape is intertwined with the stories and the stories are intertwined with the landscape, shaping and changing each other, generation after generation. These are the "associative cultural landscapes" of a living religious heritage. The landscape is collective Christian part of the dynamic social and cultural processes that create the memory, and at the same time, they are a product of these processes. Work on preparing the nomination proposal for inclusion of Christian sites in UNESCO's World Heritage in 2007-2009 gave rise to questions about their cultural significance and ways of examining them, and the need to revisit the conservation of this heritage.

The article analyzes the relationship between the landscape, the gospels, and the .pilgrimage traditions as the basis for its evaluation and conservation

Keywords: associative cultural landscape, conservation, living religious heritage, cultural meaning, the northern Sea of Galilee, collective memory, Christianity, Crusader movement, sacred places

[Agricultural Cultural Landscapes in the Land of Israel: The Case of Farming Terraces](#)

Architect, M.S. in Conservation of Monuments and Sites ,**Anat Berlowitz**

anat@anatberlovitz.com

Architect ,**Ronen Sarudi**

sarudi@gmail.com

Cultural landscapes include different encounters of the natural landscape with cultural products. Some of these, such as villages, agricultural land uses, fences, infrastructures, and farming terraces are spread over considerable areas. Farming terraces are located on mountainsides and in valleys in many of the countries that border the Mediterranean Sea. The terraces are evidence of farming methods and lifestyles that have characterized these countries throughout their history. Some of the countries, including Israel, have tried to include these cultural landscapes in their cultural heritage lists, thereby encouraging their protection and conservation. The purpose of this review is to present the activity related to this subject in Israel, and the methods used to document it. Therefore, the review focuses on the ,particularly process of data collection and the creation of a digital database to present the information on farming terraces in Israel to the general public. The aim of the database is to facilitate characterization of the terraces and, subsequently, their .protection and conservation

Keywords: vernacular-agricultural heritage, farming terraces, digital documentation, database

[The National Park in Ramat Gan: Vision and Implementation](#)

Department of Geography and Environment, Bar-Ilan University ,**Tseira Maruani**

tseiram@gmail.com

The National Park in Ramat Gan, which now covers an area of about 300 dunams, was established in the early 1950s; it was Israel's first large urban park. However, it is

significant because of the vision behind its establishment and – and mainly – also the social, national, and design ideas it embodied. The purpose of this article is to present the vision and its implications on the park's design, and in doing so, to examine its values and the justification for its inclusion in the cultural landscapes of the city of Ramat Gan

Keywords: park design, Ramat Gan, National Park, Ir Ganim, Avraham Krinitzi, Moshe Kivshany

Defensive Cultural Landscapes: Universal and Local Values

Yair Varon, Architect; Lecturer, Ariel University School of Architecture; Ph.D. student, Bar Ilan University

yavaron@yahoo.com

There is a wide variety of defensive landscapes and heritage assets that represent the issue of security. The survival of these landscapes and assets can be attributed to their physical characteristics, location in space, function, and the relationship between them and society – its identity, culture, lifestyles, and security needs, past and present. These relationships and values support the demand to protect defensive landscapes and assets and conserve them, at both the local and the universal levels.

The purpose of this article is to define defensive landscapes as a grouping of cultural landscapes, to present the universal and local values, and to suggest methods for categorizing them. The presentation is intended to strengthen the status of these landscapes, both in the cultural-heritage discourse and in the physical space.

Keywords: defensive heritage, world heritage, commemorative landscape

"The Great War" in the Land of Israel and Its Impact on the Landscapes

Eran Tearosh, Chair, The Society for the Heritage of World War I in Israel

erantearosh@gmail.com

The First World War (1914-1918) was a formative event that left its mark on many countries of the world. Among these was the Land of Israel, which was a battleground between two hostile blocs: the army of the "Central Powers" (led by the Ottoman Empire, but including forces of the German Empire and the Austro-Hungarian Empire, as well), and the "Entente Powers" (which were led by the forces of the British Empire and its colonies, and included the armies of France and its colonies, Italy, and other countries). The mark left by the Great War took many

forms, including memorialization, conservation, and the shaping of landscapes and tangible assets, testimony to the events and the characters related to the war. In the Land of Israel, these landscapes include remains of battlefields, roads and railroad tracks, camps, cemeteries, monuments, significant buildings, museums, and signs. In this article, some of these aspects are reviewed from the perspective of their expression in the space of the Land of Israel.

Keywords: First World War, Ottoman railroad tracks

[The Man and the Tree in the Field: Photographed Cultural Landscapes in the Bab a-Zahira Neighborhood of Jerusalem, 1850-1948](#)

Dr. Lavi Shay, Manager, Library and Archives, Yad Yitzhak Ben-Zvi, Jerusalem, and a leader of the Israel Revealed to the Eye documentation project

lavi@ybz.org.il

Human society has taken an interest in the landscape and its design for thousands of years, expressing this in the space itself and its images. Study of the landscape – a term that refers to the appearance of and phenomena in a given area with unique features – and of the images of the landscape are both prominent fields in contemporary geocultural research. Researchers in this discipline investigate the hidden meanings underlying the visible patterns of the landscape and examine the different groups and the struggles among them, as expressed in the landscape and its representations. One way to examine and analyze cultural landscapes is by means of photography. In the case of landscapes of the past that have disappeared, historical photographs are likely to be the main source of information. In this brief article, I use historical photographs to examine the development of the Bab a-Zahira Arab neighborhood, built north of the Old City of Jerusalem from the late nineteenth century until 1948, as an example of a cultural landscape that has undergone processes of redesign. I concentrate on the relationship between humankind and the vegetation landscape in the neighborhood and on the power relations between the groups there, as reflected in the photos.

Keywords: photography, cultural landscapes, vegetation, grove, Bab a-Zahira neighborhood

[A Continuing Cultural Landscape – The Natural Minerals and the Limestone Industry](#)

Senior Lecturer, Ashkelon Academic College **Avi Sasson**,

sassonavi@gmail.com

The study of cultural landscapes deals with cultures that have left their mark on the landscape. These include remnants of industrial vernaculars, which are often characterized by their broad sprawl. They are evidence of daily economic activity, industry, crafts, agriculture and the technology of construction. The limestone industry is such as case; it operated for thousands of years in the Land of Israel, at the foot of the central hill overlooking the coastal plain. This strip of the landscape stretches from the Modi'in-Ben Shimon region in the south to the area of Rosh Ha'ayin and Migdal Tzedek in the north. It includes a large concentration of quarries and limestone furnaces, which have operated since ancient times – particularly in the Roman era – and to this day. This creates is a sort of open museum of the history of the limestone industry in Israel, and it fits two categories by which the World Heritage Committee sorts its landscapes: it is a continuing organically evolved cultural landscape and an associative and heroic cultural landscape. The purpose of this article is to review this landscape, its unique character and its landscape and cultural value.

Keywords: industrial cultural heritage landscapes, limestone industries, vernacular remnants

[The Path of the Wounded from Tel Hai Courtyard to Kfar Giladi: The Paved Pathway as a Heritage Asset](#)

Zeevik Greenberg, Senior lecturer, Tel Hai College and Associate Researcher, the Institute for Research of the Kibbutz and the Collective Ideal, Haifa University

greenbrg@telhai.ac.il

For many years, the Path of the Wounded, which connects Tel Hai Courtyard to Kfar Giladi, was used by participants to reach the 11 of Adar ceremony and the Roaring Lion statue. In time, the path became neglected, the route shifted, and it fell out of use. In the mid-1990s, a decision was made to restore the role of the path. It was redesigned; the route of the trail was repaired and segments of silent guidance were integrated along it. These include different visual images, which contribute to construction of the narrative about the path. This article examines the representations along the path, their integration into the environment, the significance of the encounter between a cultural object and the natural landscape, and the contribution of all these to creating the narrative of the path at the local and national levels, alike.

Keywords: Tel Hai, Kfar Giladi, historic path, representations in the landscape

Jaffa–Jerusalem Road as a Cultural Route*

Michal Halevi-Bar, M.A. student, Landscape Architecture, Faculty of Architecture and Town Planning, the Technion, Haifa, Israel

halevibar@gmail.com

The term "cultural route," which developed in the field of cultural landscape conservation, refers to understanding the landscape as a composite of different parts. Understanding the cultural significance of a cultural route is important to its development, but also to conservation of its values and the sites along it. Therefore, it is an addition to the identification of the tangible items of the route, in order to examine their authenticity and assess their contribution to the composite and the wholeness of the route. Understanding the cultural significance is even more important in the case of routes that lack authenticity and wholeness, such as Jaffa–Jerusalem Road, which when paved and widened as a modern road was changed beyond recognition. This article focuses on a historical-documentary analysis of this route, which meets the criteria of a cultural route, as defined in the charter on cultural routes (ICOMOS, 2008). Therefore, the sites and remains of the route that are dispersed along the contemporary road were examined, and the route was studied as a highly significant whole unit.

Keywords:cultural route, cultural meaning, Jaffa–Jerusalem Road

This article is based on my master's degree research, which was conducted under the supervision of Professor Tal Alon-Moses, in the Landscape Architecture Program, Faculty of Architecture and Town Planning at the Technion.

Rosh Tzipor Forest: On Nature in the Planning of the Yarkon Park

Israel Institute of Technology, Faculty of Architecture & – Arch.Technion ,**Dr. Shirily Gilad-Ilsar**
Town Planning

shirilygilad@gmail.com

Urban parks are one of the distinct symbols of planning of the modern Western city. The landscape design of parks has changed over time, expressing developments in human perceptions and values regarding nature. The planning history of the Rosh Tzipor site in the Yarkon Park in Tel Aviv is an example of these processes. The site,

which opened in the early 2000s as an urban forest, underwent several different incarnations of planning until it reached its present designation. The planning of the area was assigned to the firm of landscape architect Gidon Sarig, who served as the landscape architect of the entire Yarkon Park for over 30 years. The purpose of this work at the Rosh 'article is to examine the changing perceptions of nature in Sarig Tzippor site, and to discuss the developments in the role of nature in Israeli urban culture, in general

Keywords: perceptions of nature, parks, landscape architecture, environmental history, planning history

[A Continuing Organically Evolved Cultural Landscape: Gan Hashlosa in the Bet Shean Valley and Its Role as a Type of Asclepeion](#)

Curator and Director, Footprints in the Valley Museum of Regional and **Dror Segal**, Mediterranean Archeology, Gan Hashlosa; Archeologist, Israel Nature and Parks Authority; and Research Associate, University of Haifa

mus@gan3.co.il

Gan Hashlosa National Park in the Bet Shean Valley is characterized by a combination of natural resources and cultural creations, remnants of the past and items designed in the present. This combination is employed to promote its role as a tourism space that fulfills the desires and needs of different population groups – families, single visitors, researchers, schoolchildren, members of the military, local residents and organized (domestic and foreign) tour groups. The purpose of this article is to describe the encounter between the natural landscape and the cultural creativity and to focus on one activity that represents continuity: a complex that once served the need for relaxation and leisure, and is now part of the tourist and recreational experience in the park.

Keywords: Valley of Springs (Bet Shean Valley), Gan Hashlosa, archeological remnants, tourism, continuity

[The Cultural Landscape at Nahal Harod: Dilemmas and Balances](#)

General Manager, South Jordan Drainage Authority **Oved Yavin**,

yardend@yardend.org.il

Nahal Harod is rightly defined as a cultural landscape because it is an example of the encounter between natural environment and the traditions associated with it. Some

of these traditions are ancient: Gideon, son of Yoash, chose his best warriors here before setting out to fight the Midianites, and Avishag the Shunammite, who according to tradition came from Shunem (Sulam, the name of the Arab village at the foot of Givat Hamoreh), is also associated with the area of the river. Other traditions are related to modern times: the Templer settlement in the late nineteenth century and the modern agricultural development in the Harod Valley, and later, about one hundred years ago, Jewish settlement – the cooperative in Merhavia, followed by the founding of other kibbutzim and the modern Jewish city of Afula.

In recent years, the boost of development has created many challenges revolving around the need to protect the daily life and security of the residents and promote of economic growth, on the one hand, along with the desire to conserving the natural elements and the historic landscape that have characterized the valley for millennia, on the other hand. The balance is expressed in the planning of the drainage and management of the 33 kilometers of the Nahal Harod stream and conservation of the land for agricultural purposes, alongside landscape and tourism development. However, this gives rise to a broad range of dilemmas and requires the investment of vast resources.

The purpose of this review is to present some of the dilemmas and their solutions, to examine their characteristics and try to establish the claim that the existing process of development and conservation at Nahal Harod embodies the very essence of the link that creates cultural landscape – connecting humans, their views, their needs, and their activity with the natural landscape and the importance of its conservation.

Keywords: cultural landscape, riverbed, drainage, agricultural land

[The Biosphere Region in the Megiddo Regional Council](#)

Hagar Reuveni, Megiddo Biosphere Region Coordinator

biosphere@megido.org.il

In 2011, the area of the Megiddo Regional Council and the communities within its jurisdiction were recognized by UNESCO as a biosphere region. The purpose of the article is to review the decision-making process that culminated in this recognition, the factors that encouraged the regional council to conduct itself as a biosphere region, the planning done after the recognition, the development and the supervision.

Keywords:

biosphere region, rural space, administration, Megiddo Regional Council

Yoav Regional Council: Identification and Protection of Heritage Landscapes and Assets

Architecture – Conservation, Preservation & Restoration **Fanny Goldsmith, Architect,**
of Historical Buildings & Sites – Accessibility

ftg545@gmail.com

Amendment 31 of the Planning and Building Law, which was passed in 1991, added a significant layer to the statutory aspect of site and structure conservation, on the level of awareness as well as practice. It provides for separate, detailed instructions regarding the conservation of sites and buildings in planning and building procedures, so that considerations of conservation are addressed in the early stages of the process. In recent years, with the sponsorship of the Council for the Conservation of Heritage Sites in Israel, the Yoav Regional Council conducted a survey of cultural landscapes and assets. The purpose of the survey was to show the unique character of the space, and thus persuade the planning and development authorities in the regional council to conserve these landscapes and assets. This purpose of this review is to describe the landscape and cultural wealth of the area covered by the Yoav Regional Council, the findings of the survey, and its conclusions.

Keywords:

conservation survey, regional council, open areas, agricultural areas, the spirit of a place

Southern Sinai: Building with and for the Bedouins, 1970-1980: Integration in the Sinai Landscapes – Conserving Building Traditions

Gavriel Kertesz, Architect & Town Planner, Chairman - Planning Committee, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

kertesz.arch@gmail.com

*Dedicated to the memory of Professor **Saadia Mandl, Architect***

Hikers in the southern Sinai cannot help but notice the breathtaking natural landscapes, the oases, the tents and the Bedouins in traditional dress. All these complement one another, creating a whole experience. The aim of this review is to highlight the contribution of the Israeli Civil Administration during the years when it was responsible for this tract of land, and of the approach and perspective adopted

by its employees, including the architect, Saadia Mandl, to conserving the unique character of the space.

Keywords: building tradition, lifestyle, Dahab, the High Mountain region

The Role of Art, Tradition, and Beliefs in Defining Cultural Landscapes

Until 1992, the members of the World Heritage Organization sufficed with the definition when including places that represent natural and cultural heritages in their list. In 1992, the World Heritage Committee added the definition of "cultural landscapes" to its list and defined three categories for classifying them, thus elevating the status of the mixed sites. Nevertheless, their number in the list of World Heritage Sites is not great, and in 2017, only 35 sites were designated. The explanation for this small number lies in the difficulty of managing a mixed site, due to its size and the difference between the conservation approaches applied to landscapes and cultural assets. Conservators of the former advocate minimal human intervention, while the latter encourage it, in order to maintain, stabilize, and reconstruct the object of conservation. In the case of an associative cultural landscape, these difficulties are compounded by the issue of defining the significance of the landscape. As a rule, the significance of an associative cultural landscape arises from the strong religious, artistic, or cultural context of nature, and not the material cultural evidence, which may be secondary or even nonexistent. Indeed, there are almost no sites of this type in the World Heritage list.

[The Christianization of a Landscape: Associative Cultural Landscapes in the Northern Sea of Galilee](#)

Yael Alef

The landscapes of the northern Sea of Galilee are associated with the gospels and the pilgrimages to holy sites since the infancy of Christianity and to this day. The landscape is intertwined with the stories and the stories are intertwined with the landscape, shaping and changing each other, generation after generation. These are the "associative cultural landscapes" of a living religious heritage. The landscape is part of the dynamic social and cultural processes that create the collective Christian memory, and at the same time, they are a product of these processes. Work on preparing the nomination proposal for inclusion of Christian sites in UNESCO's World Heritage in 2007-2009 gave rise to questions about their cultural significance and ways of examining them, and the need to revisit the conservation of this heritage. The article analyzes the relationship between the landscape, the gospels, and the pilgrimage traditions as the basis for its evaluation and conservation.

Keywords: associative cultural landscape, conservation, living religious heritage, cultural meaning, the northern Sea of Galilee, collective memory, Christianity, Crusader movement, sacred places

Introduction

The view from the Mount of Beatitudes reveals the landscape of the Sea of Galilee, which is surrounded by steep, rocky slopes of the Golan mountains in the East and the Arbel cliffs in

the West. At the foot of the hill, the barren basalt Korazim hills slope downwards, leaving a narrow, grassy strip along the lakefront. This shore is checkered with the ruins of fishing villages and harbors from the Roman era, the remains of Byzantine churches, modern churches and prayer sites, and a well-developed system of services for pilgrims, who have visited the Christian holy sites, including Tabgha, Capernaum, and Kursi, for generations.

The landscapes of the northern Sea of Galilee reflect one of the formative dramas of history of the West, telling the story of Jesus and his disciples and the development of the Christian moral teachings. The landscapes mentioned in the four gospels that describe the life, death, and resurrection of Jesus organize the spatial frame of the story (Zoran, 1997). The connection between the space in the text and the physical space associated with the Christian beliefs and traditions that developed in the northern Sea of Galilee create an associative cultural landscape,¹ and this dynamic serves as the foundation of the cultural significance of the sites.

Recognition of the cultural value of these landscapes led to their inclusion in Israel's tentative list for the UNESCO World Heritage sites and preparation of a proposal for nomination of the Christian sites in the Galilee in 2007-2009 (Alef & Cohen, 2009). The process of submitting a nomination highlights the difficulties in conservation and management of the holy sites in the northern Sea of Galilee.² The ICOMOS evaluators who came to assess the proposal noted the challenge of resolving the conflict between the accepted approach to conservation of traditional cultural landscapes and the modern development of the northern Sea of Galilee, which has included the construction of hotels, walkways, and parking areas to accommodate the dozens of buses of pilgrims. Hundreds of thousands of pilgrims come to the area to walk in the footsteps of Jesus and get a first-hand look at the places described in the gospel, but their very presence and the development to accommodate their needs create a new, different landscape. The attempt to resolve the conflict requires a different way of understanding the meaning and the conservation of associative landscapes associated with a living religious heritage.

Although religious heritage is one of the most popular categories of world heritage sites, paradoxically there are almost no doctrinal texts on the subject. Moreover, in many countries, religious heritage sites are not protected by the legislation on heritage. Perhaps this is due to reluctance about addressing such a sensitive subject, and an assumption that conservation of these places is the responsibility of the religious institutions. The ICCROM Forum on Living Religious Heritage emphasized that the main objective of heritage conservation is to ensure its continuity by means of constant processes of renewal, which revive the cultural and symbolic significance of the places (Stovel, Stanley Price, & Killick, 2005). The concern for sacred places and their adaptation to changes in the form of ritual give them value and constitute a layer in the development of associative cultural landscape. The living aspects of religious heritage shift the focus of conservation from the material to the human activity and to the intangible values of the heritage.

The View from the Mount of Beatitudes

The Christian traditions identify Mount Naum, located north of the Kinrot Valley, as the place where the Sermon on the Mount was delivered: "Now when Jesus saw the crowds, he went up on a mountainside and sat down. His disciples came to him, and he began to teach them. He said: Blessed are the poor in spirit, for theirs is the kingdom of heaven. Blessed are those who mourn, for they will be comforted. Blessed are the meek, for they will inherit the earth" (Matthew 5: 1-5, NIV). We find evidence of this tradition in the late fourth century, when the pilgrim Egeria reported, "Near there on a mountain is the cave [above Job's Spring – Y.A.], to which the Savior climbed and spoke the 'Beatitudes'" (Wilkinson, 1971, p. 196). Further evidence are the ruins of a Byzantine chapel built to commemorate the sermon, which was discovered in 1935 at the foot of the mountain, near Tabgha. The choice of this location in the Byzantine period was based on the desire to concentrate the holy sites for the convenience of visitors. In 1938, an octagonal chapel, designed by the architect Antonio Barluzzi, was built on the mountaintop. It has horizontal windows that emphasize the view and strengthen the universal moral message of the Sermon on the Mount. Barkay and Shiller (1999) argued that moving to the mountaintop indicates the elevation of the status of the sermon in Christianity since the eighteenth century, and the strengthening of the universal narratives of the teachings of compassion. The spatial interpretation of the Mount of Beatitudes is an example of the complex relationship and the interaction between the tangible landscape and intangible traditions.

There is evidence of human activity in the northern Sea of Galilee area as early as prehistoric times. Due to the comfortable natural conditions, abundance of water, and location on the route of migration from Africa to Asia, humans settled at the Ubeidiya site more than a million years ago. On the shores of the Sea of Galilee, dozens of other prehistoric sites have been discovered, including one of the most ancient fishing villages in the world, at Ohalo II (Nadel, 1993). The influence of humans on the landscape increased in the Neolithic period (8000-4000 BCE), when they moved to permanent settlements and began developing an agrarian economy, cultivating fields, and herding domesticated animals.

Throughout history, the Sea of Galilee basin served as an important crossroads of one of the branches of the Via Maris, which led from Egypt to Damascus and Palmyra. In the Bronze and Iron Ages, prospering cities developed at the stream deltas, where the narrow strip of beach widens a bit. Important tels of these cities remain were discovered at Tel Beit Yerah, Tel Ein Gev, Tel Hadar, Tel Bethsaida, Tel Kinnarot, and Tel Rakat (Stepansky & Zingboym, 2011).

At its peak, in the Roman and the Byzantine period, the Sea of Galilee was surrounded by a tight ring of villages and towns: Bethsaida, Kursi, Susita, Bet Yerah, Hamat Tiberias, Tiberias, Magdala, Ginosar, Hukok, Kur, Korazim, and Capernaum. The residents engaged in fishing, and every settlement has an anchorage or a harbor (Nun, 2011). The landscape in this period was characterized by irrigated agriculture in the fertile valleys, non-irrigated agriculture, and pasture areas, alongside the remains of the ancient cultures, such as the

tels and the concentration of dolmens and tumuli in the Korazim area – evidence of a landscape that has changed very little in the past 4000 years (Stepansky, 2005). These are, in fact, cultural landscapes that formed over thousands of years of human activity in the area.

In addition to these processes, the influence of the churches and the pilgrims in the Byzantine period also left its mark on the landscape. In the thirteenth century, the region was no longer on the pilgrimage route; its rediscovery began only in the late nineteenth century, and more so in the 1930s, when development of the sites began (Goren, 1999). This activity continues today; it includes the construction of churches, monasteries, and services for pilgrims. At present, there are several operating churches in the area: the Benedictine church at Tabgha; the Franciscan churches at Magdala; the Church of the Primacy and Capernaum; the Franciscan sisters at the Mount of Beatitudes, and the Greek Orthodox church at Capernaum. A large project of the New Gate to Peace Foundation is now underway at Magdala, including an archeological park, a church, and a hotel.

The Fifth Gospel: Landscapes of the Holy Land

“Jesus went throughout Galilee, teaching in their synagogues, proclaiming the good news of the kingdom, and healing every disease and sickness among the people” (Matthew 4: 23, NIV).

The landscapes of the Galilee, and particularly of the northern Sea of Galilee, are woven into the four gospels of Matthew, Mark, Luke, and John. The time of writing of the gospels is generally placed in the late first and early second century CE. Although the gospels were not written as historic texts, and the role of the landscape mentioned in them is mainly allegorical and theological, the descriptions of Jesus wandering between Nazareth and Capernaum, in Korazim and Bethsaida, in the mountains and along the shores of the Sea of Galilee reflect the character of the Galilee at that time.

“Five gospels record the life of Jesus. Four you will find in books and one you will find in the land they call holy. Read the fifth gospel and the world of the four will open to you” (Pixner, 1992, cover). This is how the priest and researcher Bargil Pixner described the relationship between the landscape that developed organically as a result of social, technological, economic, and political processes that took place in the northern Sea of Galilee area and the associative landscape associated with the place in the gospels. He claimed that reading the physical landscape enables a better understanding of the gospels; “the Holy Land” is the land of the “Holy Scriptures,” and the landscape takes on deep significance by means of the way it is referred to in the New Testament.

This approach was accepted as early as the fourth century. For example, the *Onomasticon* (On the Place-Names in the Holy Scripture), by Eusebius of Caesarea, was based on historical sources and the sites themselves, which were used to identify the places mentioned in the Old Testament and the New Testament with existing places.

A similar viewpoint has motivated many researchers since the nineteenth century to tour the country, using the New and Old Testaments as guides. Gustaf Dalman, director of the German Protestant Institute of Archaeology in Jerusalem, based the theology studies there on study of the Holy Land and established a new research division in the field of Palästina-wissenschaft (Palestine Studies). This field combined research in geography, botany, and ethnography of the country with Hebrew and Greek studies, based on the view that it was important to understand the Old Testament and the New Testament in the context in which they were written (Serr, 2016).

The Role of Sacred Geography in Creating the Collective Memory

In *The Legendary Topography of the Gospels in the Holy Land*, Halbwachs (1992) analyzed the role of “the place” in the development of the collective Christian memory in the gospels and in the creation of the holy places. Halbwachs tried to understand the rules that guided the Christian community in sanctifying the places, and how it addressed the absence of physical evidence of the activity of Jesus and the apostles in the first century CE, and the fact that the gospels were written decades after the events they described occurred.

Halbwachs examined two possible scenarios of the process of shaping the sacred geography. The first attributes a grain of historical truth to the gospel, that Jesus lived and was active in the Galilee and in Jerusalem. Testimonies of the faithful of events and places in the life of Jesus were preserved in the local memory and integrated later into the gospels. However, Halbwachs preferred another scenario, according to which the gospels that developed near the end of the first century CE are a collection of ideas that were made into stories by a group of faithful who knew the places; they put the sermons, the parables, and the miracles into Jesus’ mouth and placed them in villages and other sites along the shores of the Sea of Galilee. According to Halbwachs, in order to anchor the abstract ideas of Christianity, such as justice, grace, and compassion in the collective memory, it was necessary to embody them in people, events, and places, and to organize them into a story. The places mentioned in the gospels give the story credence, thus strengthening the faith. In an analysis of the term “place” in the context of the Land of Israel and the Bible stories, Gurevich (2007) expressed a similar idea, writing about the place that is concrete and, at the same time, symbolic and conceptual, a place that is a reality of a story, more than a story of reality. He notes that the story preceded the reality and in a way, demands it.

It seems that the basic mapping and primary organization of the local Christian memories (especially in the Jerusalem area) was related to the places that are familiar in Jewish traditions, and therefore it was preserved in the first centuries of the Common Era, when Christianity was still a persecuted religion. In the fourth century CE, with the transformation of Christianity into the official religion of the Roman Empire, a retrospective process of identifying the places began. Rituals associated with these places began to develop, and they became places that connected groups of believers. The faithful made

them into holy places, preserving the collective memory while also creating it. In the next stage, churches and chapels were built in order to meet the expectations of the pilgrims. This process set the abstract ideas in the physical landscape and made the imaginary collective memory into a real place.

By nature, the Christian collective memory preserves events and places that represent the dogma of the church and have pedagogical significance, and not necessarily the reality of the gospels. For this reason, even though descriptions of Jesus in the Galilee occupy a significant part of the gospel, the construction of churches and holy sites in the Byzantine period focused on Jerusalem, which was where the events of the passion of Jesus took place during the last week of his life.

In the fourth and fifth centuries AD, the mapping of the sacred geography developed, but in the wake of the destruction caused by the Muslim conquest, some of the places were forgotten, providing an opportunity for Crusaders to redraw the map according to the Christian beliefs that developed in Europe. One example is the identification of Via Dolorosa in Jerusalem, which did not exist before that. Thus, in time the sacred geography was shaped not necessarily on the basis of topographical reality, but mainly according to changes in religious views and considerations of convenience, intended to make the travels of the pilgrims more comfortable. This was a critical factor in terms of the Church, because of the economic importance of the pilgrimages (Tzaferis, 1999). A similar process of developing new sites continues to this day. An example is the Yardenit baptismal site, where water flows from the Sea of Galilee into the Jordan River. It was built in 1981 as a substitute for the traditional baptismal site at Qasr el-Yahud, because of the difficulty of access to the border area of Jericho.

The Landscape in the Story

According to Halbwachs, the landscape plays a central role in the texts. The landscapes of the Galilee are reflected in the gospels in two ways: in places where events in the life of Jesus took place, and in parables and images of the local flora and fauna. Both ways demonstrate the local farming and fishing life and the character of the region. Thus, for instance, in the springtime, when the slopes of the hills are colored with carpets of yellow mustard flower, we find the parable of the mustard seed:

What shall we say the kingdom of God is like, or what parable shall we use to describe it? It is like a mustard seed, which is the smallest of all seeds on earth. Yet when planted, it grows and becomes the largest of all garden plants, with such big branches that the birds can perch in its shade (Mark 4: 30-32, NIV)

Another mention of the mustard plant can be found in the Talmud, regarding the mustard industry in Huqoq (Jerusalem Talmud, Shevi'it, 9, 25, 71). The commentary tells the story of R. Shimon Ben Lakish, who was in Huqoq, saw them gathering mustard, and a seed fell to

the ground. The gatherer did not pick it up.³ In the survey of Khirbat Huqoq, dozens of unique installations were found carved into the rock, which may have been used to make mustard oil (Tepper, Dar'in, & Tepper, 2000).

Another example in the gospels is the suggestion of the western winds blowing at the Sea of Galilee towards evening, which are surprisingly strong (Nun, 2011). The strong winds prevented Jesus's disciples from sailing to Bethsaida, as described in the miracle of walking on the water: "Later that night, the boat was in the middle of the lake, and he was alone on land. He saw the disciples straining at the oars, because the wind was against them. Shortly before dawn he went out to them, walking on the lake" (Mark 6: 47-48, NIV).

The description of this characteristic condition of the lake supports the literary message. Another example is the concentration of basalt dolmen graves and tumuli in the area of Korazim. These may be the "tombs" described in the miracle of the pigs, in which Jesus restored the possessed man: "When Jesus got out of the boat, a man with an impure spirit came from the tombs to meet him. This man lived in the tombs" (Mark 5: 2-3, NIV) (Stepansky, NA).

These examples demonstrate expressions of the landscape in the gospels. However, where can we read the Christian narrative in the landscape itself?

[The Story in the Landscape: Christian Traditions in the Landscapes of the Northern Sea of Galilee](#)

A century of research and archeological excavations in the area have not provided findings related directly to Jesus and the apostles or to Christian activity in the area in the first century CE. However, the findings excavated at Capernaum, and particularly at Magdala and the many harbors dispersed along the shores of the lake, indicate the situation reflected in the gospel and the Christian traditions that developed from the fourth century on.

The landscapes of Tabgha valley are an example of the interpretation of the landscape in light of the Christian narrative. The tradition connects Tabgha with several important events: the call to the apostles, the miracle of the loaves and the fishes, the sermon on the mount, the appearance of Jesus to his apostles after his death, and the bestowal of primacy on his disciple, Simon (Peter). Excavations have uncovered remains of churches from the Byzantine period that commemorate these events, and sites that were forgotten have been re-identified with the Church of the Multiplication of the Loaves and Fishes (see Figure 8), the Church of the Primacy of Peter (see Figures 9, 10), the chapel on the slopes of the Mount of the Beatitudes (see Figure 3 above), in the church above the Peter's house in Capernaum and in Kursi.

The name Tabgha is a deformation of the Greek, heptapegon, meaning "the seven springs." This area of the Sea of Galilee is one of the most abundant fishing regions, due to the warm-water springs that attract the fish. A small harbor was discovered here, and this

is the location identified with the tradition about Jesus, according which: "As Jesus walked beside the Sea of Galilee, he saw Simon and his brother Andrew casting a net into the lake, for they were fishermen. 'Come, follow me,' Jesus said, 'and I will send you out to fish for people.'" (Mark 1: 16-17, NIV). The fertile valley with its many springs was part of the farming land of Capernaum (see Figure 11). The scene depicted, of an unsettled agricultural region, fits the descriptions in the story of the miracle of multiplication of the loaves and the fishes (Matthew 14: 15-21, NIV).

Another source of information about the development of the holy sites are the descriptions of the journey of pilgrims who visited the Holy Land beginning in the fourth century. Already from the time of Egeria, the significance of the cultural landscapes at Tabgha was dynamically constructed from the living traditions that shaped the landscape throughout the periods. In her account of the pilgrimage of 381-384 CE, Egeria described Tabgha:

And in the same place by the sea is a grassy field with plenty of hay and many palm trees. By them, are seven springs each flowing strongly. And this is the field where the Lord fed the people with the five loaves and two fishes. In fact the stone on which the Lord placed the bread has now been made into an altar. People who go there take away small pieces of the stone to bring them prosperity and they are very effective. Past the walls of this church goes the public highway on which the Apostle Matthew had his place of custom... .
(Wilkinson, 1971, p. 196)

The altar and the Roman road she mentioned were uncovered in archeological excavations that began at the site in 1898. During the dig, remains of a small fourth-century church commemorating the miracle of the loaves and the fishes was found, and above it, remains of an ornate basilica from the fifth and sixth century CE, adorned with the famous mosaic of a basket of loaves of bread and fish (see Figure 8 above). Since its discovery, this mosaic has become one of the most common symbols of the Holy Land in the Christian world. In 1980, a modern church was constructed on the location of the ancient basilica, using the stone of the altar and the ancient mosaic floors.

Conclusion

The key to the conservation of associative cultural landscapes in the northern Sea of Galilee area lies in understanding the significance of the holy sites and the connection between the physical landscape, the gospels, and the traditions that have developed in the area since the beginning of Christianity. How did the physical landscape affect the development of the gospels? Which landscapes are described in the gospels themselves? How did the gospels influence the development of the landscape, and how did the landscape, in turn, influence the interpretation of the gospel in each period of time?

The narrative and the landscape construct one another and change according to the periods. The abstract ideas of the faith are supported by concrete events and tangible

places that organize the story. For example, the location of the “beatitudes sermon” on the Mount of Beatitudes gives the story credence and strengthens its messages in the collective memory. The landscapes of the northern Sea of Galilee area, with its chapels, churches, and sitting areas for holding masses on the shore play a part in the dynamic social and cultural processes of creating the collective memory, and at the same time, are the product of those processes.

With the writing of the gospels there also began the writing of a dynamic and living story of the traditions of pilgrimages to holy site. For more than 1600 years, the story has been constructed, layer upon layer, and embedded in the landscape, with the footsteps of tens of thousands of pilgrims coming to the shores of the Sea of Galilee, praying there, and creating the collective Christian memory. In the landscapes of the sacred geography lie the remains of the “sacred history,” and powerful connections are created: of the tangible local landscape with the spiritual; of the worldly with the holy; of the past with the future. The dialogue is ongoing; it takes place between the landscapes in the texts and the stories of the landscape, and is rewritten in every generation.

Yael Alef, Architectural Conservator Israel Antiquities Authority and Department of Environment and Geography, Bar Ilan University

Yael Alef is an architectural conservator at the Israel Antiquities Authority. She specializes in surveying, documentation, and planning historical buildings and towns and archeological sites. Alef holds a master’s degree in conservation of monuments and sites from the Catholic University in Leuven, Belgium, and is a doctoral candidate at Bar-Ilan University. In 2006-2007, she coordinated the preparation of the nomination proposal for inclusion of the Christian sites in the Galilee in the UNESCO World Heritage List.

Sites of Christianity in the Galilee: Proposed World .(2009) .Alef, Y., and Cohen, M .Israel Antiquities Authority report .*Heritage Serial Nomination*

Ariel: The Kinneret and .Barkay, G., and Shiller, E. (1999). The Mount of Beatitudes (Hebrew) .62-67 ,*Its Environs in the Christian Tradition*, 139

Tel Aviv: Am Oved Publishers Ltd. .*On Israeli and Jewish place* .(2007) .Gurevich, Z (Hebrew)

Goren, H. (1999). The Christian activity on the shores of the Kinneret in the modern ,*Ariel: The Kinneret and Its Environs in the Christian Tradition*, 139 .times (Hebrew) .125-132

Halbwachs, M. (1992). The legendary topography of the Gospels in the Holy Land. In .(trans. L. Coser) (pp. 193-236) *On collective memory* ,M. Halbwachs (ed.) .Chicago, IL: University of Chicago Press

.Nadel, D. (1993). Submerged archaeological sites on the shores of lake Kinneret Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/23457069> .1-22 ,*Atiqot*, 22

Kibbutz Ein Gev. – Jerusalem: Ariel .*Sea of Kinneret: A monograph* .(2011) .Nun, M (Hebrew)

Rosh .*With Jesus through Galilee According to the Fifth Gospel* .(1992) .Pixner, B .Pina, Israel: Corazin

Serr, M. (2016). Understanding the land of the Bible: Gustaf Dalman and the *Near Eastern Archaeology*, .emergence of the German exploration of Palestine ,(1)79
.27-35

Stepansky, Y. (2005). The Megalithic culture of the Corazim Plateau, Eastern Galilee, *Mediterranean* .Israel: New evidence for a chronological and social framework
.39-50 ,(5)*Archaeology and Archaeometry*, 1

(Horvat Berech) "Shegerat-el-Mubarakat" *The antiquity site of* .Stepansky, Y. (NA) (Retrieved 20 November 2017) .(*Domus Galilaeae, Korazim Plateau*)

<http://www.stepansky.co.il/about-4.html>

Hadashot ,Stepansky, Y., and Zingboym, O. (2011). The Kinneret Trail, Survey (Retrieved 20 November) .*Excavations and Surveys in Israel*, 123 – *Arkheologiyot*

http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail_Eng.aspx?id=1766&mag_id=118

Conservation of living religious .(2005) .Stovel, H., Stanley Price, N. P., & Killick, R. G Papers from the ICCROM 2003 Forum on Living Religious .*heritage*

.ICCROM :Heritage, Conserving the Sacred. Rome

Ra'anana: .*Nahal Amud area* .(2000) .Tepper, Y., Dar'in, G., and Tepper, Y .Hakibbutz Hameuchad. (Hebrew)

The Holy Bible, New International Version (NIV). (Retrieved 23 November 2017) <https://www.bible.com/bible/111/MRK.1.16-18.niv>

.Tzaferis, V. (1999). The history of the Christian holy places in the Land of Israel (Hebrew) .24-14 ,*Ariel: The Kinneret and its Environs in the Christian Tradition*, 139

The Operative Guidelines for Implementation of the World .(2017) .UNESCO / (Retrieved 20 November 2017) http://whc.unesco.org/en/Heritage_Convention_guidelines

.UK: S.P.C.K ,London .*Egeria's travels* .(1971) .Wilkinson, J

– Tel Aviv, Israel: Tel Aviv University .*Text, World, Space* .(1997) .Zoran, G Hakibbutz Hameuchad. (Hebrew)